

Nizami Cəfərov

AZ RBAYCAN UNASLIQ mühazirələri

ADA Universiteti
Bakı, 2023

Ön söz

Cəfərov N.

“Azərbaycanşünaslıq mühazirələri”

Bakı, ADA Universitetinin nəşri, 2023.

Kitab professor Nizami Cəfərovun ADA Universitetinin tələbələrinə son illərdə dediyi mühazirələr əsasında hazırlanmışdır. Burada Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixi zəminində azərbaycançılıq məfkurəsinin keçdiyi zəngin təkamül yolu işıqlandırılmışdır.

Bu kitab Azərbaycan universitetlərində dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

ISBN 978-9952-8314-9-8

Azərbaycan universitetlərində azərbaycanşünaslıq fənninin tədrisinin artıq müəyyən təcrübəsi olsa da, elmi-metodiki baxımdan əsaslandırılmış az-çox ümumi bir proqramın mövcudluğu barədə danışmaq çətindir. Bu, ondan irəli gəlir ki, azərbaycanşünaslıq, bir fənn olaraq, öz yerini etnosşünaslıqla ölkəşünaslıq arasında axtarır. Və tədris təcrübəsində gah etnosşünaslığa, gah da ölkəşünaslığa üstünlük verilir. Birinci halda etnosun (xalqın, millətin) təşəkkülü, onun əsas əlamətlərinin (dil, ədəbiyyat, incəsənət, ümumən etnik-mədəni sistemin) formalaşması, xalqı xalq edən dəyərlərin mənzərəsi diqqət mərkəzinə çəkilir; ikinci halda isə ölkənin (coğrafiyanın) etnoqrafik özünəməxsusluqları, rəngarənglikləri ön plana keçir.

ADA Universitetində deyilmiş bu mühazirələrdə azərbaycanşünaslıq, prinsip etibarilə, etnosşünaslıq mövqeyindən araşdırılmışdır. Lakin Universitet rəhbərliyinin (rektor, Prof. Dr. Hafiz Paşayevin) məsləhəti ilə belə qərara gəlinmişdir ki, sözün geniş mənasında mənbə (obyekt) kimi bədii ədəbiyyat materialına istinad edilsin. Odur ki, hər bir mühazirə Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı tarixinin bütöv bir dövrünə həsr olunmaqla,

həmin dövrdə qazanılmış etnik (milli) mənəvi-ideoloji dəyərlərin sferasını, hüdudlarını müəyyənləşdirir. Ədəbiyyat isə xalqın ictimai həyatı ilə bilavasitə bağlı olduğundan, təbii ki, müəhzirəçi çox tez-tez cəmiyyətin ədəbiyyatdakı obrazını da müzakirə predmetinə çevirməyə ehtiyac duyur.

Müəhzirələrdə azərbaycançılıq (ideologiya!) ilə azərbaycanşünaslığın (elmin!) qarşılıqlı (metodoloji!) əlaqədə təqdiminə cəhd göstərilmişdir.

I müəhzirə

Azərbaycanşünaslığın qədim qaynaqları

Əziz tələbələr, ADA Universitetində təhsil almaq sizin üçün nə qədər fəxrdirsə, sizə müəhzirə demək də mənim üçün o qədər qürurvericidir.

ADA bizim dünyamiqyaslı doğma universitetimizdir. Hörmətli Hafiz müəllim azərbaycanşünaslıqdan müəhzirə deməyi təklif edəndə mən çox böyük məmnuniyyətlə razılaşdım. Və ümid edirəm ki, ayrılmış bir semestr ərzində biz fənnin əsas məsələlərinin mənimsənilməsi sahəsində müəyyən uğurlar qazanacağıq.

Mən sizə Azərbaycan, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan mədəniyyəti və s. barədə söhbətlər edəcəm. Bu söhbətlər lap qədim dövrlərdən başlayıb müasir dövrə qədər gələcək. Amma çalışacağıq ki, bu nə tarix, nə də ədəbiyyat dərslərinə çevrilsin. Məqsədimiz odur ki, söhbətlərimiz sizin beyninizdəki, düşüncələrinizdəki, hissiyyatlarıңызdakı azərbaycançılıq ruhunu, azərbaycançılıq şüurununu məhz müxtəlif dövrlərin məhsulu olan ədəbiyyat materialları əsasında daha da canlandırın, mükəmməlləşdirsin. Və nəticə etibarilə, həm

azərbaycanlı olmağın elmi əsaslarını öyrənəsiniz, həm də sözün əsl mənasında azərbaycanlı olarsınız.

Bəri başdan xahiş edirəm ki, mənim dediklərimi, ilk növbədə, hansısa duyğuları, intellektual emosiyaları oyadacaq ilkin impulslar kimi qəbul eləyəsiniz. Çalışın deyəcəklərimi müzakirəolunmaz bir kanon, sxem kimi anlamayasınız. Çünki bütün ictimai elmlər, o cümlədən azərbaycanşünaslıq xeyli dərəcədə mübahisələrlə zəngindir. Və bu mübahisəlilik hər şeyə şübhə ilə yanaşılan müasir dövrdə xüsusən qarşısızdır. Biz hər dəfə suallar verməli oluruq, hər dəfə də bu suallara çox müxtəlif cavablar alırıq ki, onları bir-biri ilə müqayisə edib həqiqəti ortaya çıxarmağa ehtiyac əmələ gəlir. İstərdim ki, siz azərbaycançılığın (və azərbaycanşünaslığın) ədəbiyyatda, mədəniyyətdə ehtiva olunmuş əsaslarını, modellərini, texnologiyalarını elə mənimsəyəsiniz ki, bu barədəki qənaətlərinizi, mülahizələrinizi həm sərbəst, həm də inamla ifadə edə bilərsiniz.

İlk mühazirəmiz azərbaycanşünaslığın qədim qaynaqlarına həsr ediləcək. Hər halda bilirsiniz ki, hər bir xalq iki mühüm parametrlə təyin olunur: onlardan biri etnik, digəri coğrafi parametrdir. Azərbaycan xalqının etnik simasını onun türk mənşəli (və beləliklə, türk xalqlarından biri) olması müəyyən edir. Bu gün dünyada iyirmi beş qədər türk xalqı mövcuddur ki, onlar, əsasən, üç ailəyə ayrılırlar: oğuzlar, qıpçaqlar və karluqlar. Azərbaycanlılar Türkiyə türkləri, türkmənlər və qaqazlarla birlikdə oğuz ailəsinə daxildir...

Coğrafi parametərə gəldikdə isə, adında da əks olunduğu kimi, xalqımız "Azərbaycan" adlanan təxminən iki yüz əlli min kvadrat kilometrlik bir ərazidə formalaşmışdır. Və bu, o deməkdir

ki, biz həm türklüyün, həm də azərbaycanlılığın varisiyik. Həmin parametrlər heç də həmişə üst-üstə düşmədiyinə (bu barədə irəlidə geniş bəhs ediləcək) görə tarixdən nəyin bizə aid olub, nəyin olmadığı barədə hərdən mübahisə də etməli oluruq... Xalqı təyin edən üçüncü bir parametr varsa, o, dindir. Və türk xalqlarının böyük əksəriyyəti kimi azərbaycanlılar da müsəlmandırlar.

Qədim türklərin Altay etnosunun diferensiasiyası (bölünməsi) nəticəsində təxminən eramızdan əvvəl III minillikdə tarix səhnəsinə çıxdığı güman olunur. Altaylara türklər, monqollar və tunqus-mancurlar daxildirlər.

Sizə qəribə gələ bilər ki, bir-birilə qohum olan, eyni kökdən nəşət etmiş xalqlar nə üçün antropoloji cəhətdən bu qədər fərqlənirlər. Və bu cür fərqlilik onların qohumluğunu şübhə altında qoyurmu? Xüsusilə türk xalqları, məsələn, qazaxlar, özbəklər və azərbaycanlılar arasında aydın görünən fərqlər, doğrudan da, düşünməyə vadar edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki bu xalqlar bir-birindən çox da qədim dövrlərdə ayrılmamışlar... Antropoloqların fikrincə, sözügedən fərqlər xeyli dərəcədə zahiri səciyyə daşıyır. Yəni, məsələn, slavyan və türk etnosları arasında antropoloji fərqlərin sayı iki yüzə çatırsa, slavyan və ya türk etnoslarına daxil olan xalqlar arasındakı bu cür fərqlərin sayı beşdən ona qədərdir.

Dedik ki, Azərbaycan xalqı qədim türk mədəniyyətinin varisidir. Və azərbaycanlıları bir xalq, millət, etnik müəyyənlik olaraq ilk növbədə türklük səciyyələndirir ki, burada əsas yaradıcılıq məhsulu eposdur. Çünki etnosdan eposa birbaşa yol var.

Qədim türk eposunun “Yaradılış”, “Törəyiş”, “Oğuz kağan”, “Alp Ər Tonqa”, “Ərgənəkon”, “Şu”, “Köç” kimi təzahürləri göstərir ki, türklər dünyaya kifayət qədər zəngin təfəkkürü, yaradıcılıq qabiliyyəti olan etnoslardan biri olaraq gəlmişlər. “Türk” etnoniminin biri digərilə bağlı üç mənası var: “törəmək”, “qaydaqanun yaradan” və “güclü, qüvvətli”.

Qədim türklərin vətəni Şərqdən Qərbə doğru min kilometrə uzanan geniş çöllər olmuşdur. Və qədim dövrlərin tarixçiləri bu çöllərdə türk atlarının ayaq səslərini, kişnətilərini hələ də eşidirlər. Arxeoloji qazıntılar inandırır ki, sözügedən ərazilərdə aşkar edilmiş maddi mədəniyyət abidələrini, yaşayış məskənlərini türklərdən başqa kimsəyə aid etmək mümkün deyil. Və əlahəzrət Tarix qədim türkləri həmçinin əzəmətli imperiyalar qurub möhkəmləndirmiş bir xalq kimi yad etməkdədir: Altay, Sak (Turan), Hun, Göytürk...

Doğrudur, bu imperiyalar, onların hökmdarları barədəki məlumatlar bir çox hallarda mifoloji səciyyə daşıyır, ancaq nəzərə alsaq ki, mif yalanın yox, məhz həqiqətin “dili”dir, onda deyilənlərin mahiyyət etibarilə həqiqət olduğuna şübhə yeri qalmır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki yüksək dövlətçilik mədəniyyəti olmayan etnosun eposunda bu qədər möhtəşəm dövlətçilik obrazı, hökmdar kultu ola bilməzdi. Dərhal hiss edilir ki, türk xaqanlarının mübarizələri, ictimai-siyasi qəhrəmanlıqları, mənəvi-ruhi aləmi qədim türk ozanına tükənməz ilham vermişdir. Türk xaqanı kimi türk ozanı da əmindir ki, geniş mənada yaradıcılıqda etnosun (və Tanrının) iradəsini əks etdirir.

Qədim türklər bir zamanlar Boz Qurddan törədiklərinə inanmışlar. Onların vətən anlayışını “Yer-Su” ifadəsi ehtiva etmiş, Yeri ana, Göyü isə ata saymışlar. Və özünəməxsus sistemi olan Tanrı dininə gəlib çıxana qədər türklərin zəngin mifologiyası olmuşdur.

“Tanrı” ideya-obrazı qədim türk idrakının ən mükəmməl əsəridir deyə bilərik. Eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından bizim eramın I minilliyinin sonlarına qədər, yəni min ildən çox türkün varlığına hökm etmiş bu ideya-obraz eyni zamanda onun dünyagörüşünə metodoloji harmoniya gətirmişdir. Tanrı göylər aləmi ilə bağlıdır, lakin türkün yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də taleyini O müəyyənləşdirir. Tanrı istəməsə, kimsə türklərin xaqanı ola bilməz.

Həç də təsadüfi deyil ki, ərəb islam missionerləri türklər arasında müsəlmanlığı yayarkən onlar tanrıçılıqla islam arasında yaxınlıq görmüşlər. Həmin yaxınlığın əsas əlaməti isə hər iki dinin təkallahlı olması idi. Bu isə müsəlmanlığın türklər tərəfindən daha çox könüllü olaraq qəbul edilməsini şərtləndirmişdir. Bəzən iddia edirlər ki, guya biz müsəlmanlığı zorla, qılınc gücünə qəbul etmişik və bizim haqqımızda deyilən “qılınc müsəlmanı” ifadəsi də guya buradan irəli gəlmişdir. Əslində isə elə deyil... “Qılınc müsəlmanı” ifadəsi türklər haqqında ona görə işlədilir ki, onlar islamın döyüşçüləri, ordusu, çalan qılıncı olmuşlar.

Gənc dostlar, indi mən sizə qədim türk şeirindən bir nümunə gətirəcəyəm. Siz təxminən min beş yüz il bundan əvvəl bizim dilimizin necə səsləndiyini, poetik mətndə hansı ifadə-obrazların yer aldığını görəcəm, eşidəcəksiniz... Bu, bir döyüş türküsidür:

Qurvu çuvaç quruldu,
Tüqüm tikip uruldu,
Süsi otun uruldu,
Kançuk qaçar, ol tutar.

Ərən, arıq örpəşür,
Öçin, kekin irtəşir,
Sakal tutup tartışur,
Köksü ara ot tütər.

Öpkəm gəlip oğradım,
Arslanlayu kükrədim,
Alplar başın toğradım,
Emdi məni kim tutar?!

XI əsrdə yaşamış Mahmud Kaşğarının məşhur "Divanü-lüğat-it-türk"ündən, yəni "Türk dillərinin lüğəti"ndən alınmış bu şeiri müasir dilimizə belə çevirmək mümkündür:

Xaqan yurdu quruldu,
Bayraq qaldırılıb təbil vuruldu,
Düşmən qoşunu ot kimi biçildi,
Sərkərdəsi qaçar, onu tutarıq.

Igidlər yaman qəzəblidirlər,
Intiqam hissi ilə, kinlə baxışirlar,
Saqqallarından yapışıb dartışirlar,

Kökslərindən od çıxır.

Coşub hücum etdim,
Aslan kimi kükrədim,
Qəhrəmanların başçısını (qılıncla) doğradım,
Mənim qarşımı bu halda kim ala bilər?!

Bu döyüş türküsü, heç şübhəsiz, ozanlar tərəfindən şifahi şəkildə yaradılmış, müxtəlif məclislərdə ifa olunmuş, çox sonralar yazıya alınmışdır. Ancaq qədim türklərin Tonikuk (təxminən 710), Kül tigin (732), Bilgə xaqan (734) kimi yazılı abidələri də vardır.

Daş lövhələr üzərinə həkk edilmiş həmin nəsr mətnlərinin birindən – Kül tigin abidəsindən bir neçə cümlə:

Üze Kök Tengri, asra yağız Yir kılındukda iki ara kişi oğli kılınmış.
Kişi oğlinda üze eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş.
Olurupan türk budununq ilin, törüsün tuta birmiş, iti birmiş.

Tört bulung kop yağı ermiş. Sü süləpən tört bulunqdaki budunug kop almış, kop baz kılmış, başlığığ yükündürmiş, tizligig sökürmiş...

Tərcüməsi:

Yuxarıda Göy Tanrı, aşağıda qonur Yer yarandıqda ikisinin arasında İnsan övladı yarandı. İnsan övladının üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan hakim oldular. Hakim olub türk xalqını, dövlətini yaratmış, inkişaf etdirmişlər.

Dörd tərəf bütünlüklə yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, bütünlüklə özünə tabe etmiş, başlıya baş endirtmiş, dizliyə diz çökdürmüşlər...

Qədim türk (run) yazılı abidələrində türklərin vətənpərvərliyi, xarici işğalçılara qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmələri çox parlaq şəkildə əks olunmuşdur. Milli təəssübkeşlik son dərəcə güclüdür. Məsələn, müəyyən dövr ərzində Çinə tabe olan türklər işğalçının zülmünü gördükdə bunu özlərinə sığışdıra bilmir. Üsyan qaldırır müstəqilliklərini bərpa edirlər.

Kül tigin abidəsində əlli illik müstəmləkəçiliyin türklərə baha başa gəldiyi təsirli bir dillə ifadə olunur:

Tabğaç budunka bəqilik uri oğlun kul boltı, silik kız oğlın kün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı, tabğaçğı bəqlər Tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka körmis, əliq yıl isiq-küçiq birmis... Türk kara kamuğ budun ança timis: İlliq budun ertim, ilim amtı kanı? Kemkə iliq kazğanurmən? – tir ermis – Kağanlıq budun ertim, kağanım kannı, nə kağanka isiq-küçiq birür mən? – tir ermis. Ança tip tabğaç kağanka yağı bolmıs...

Tərcüməsi:

Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların Çin xalqına qul, bakirə qızlarınsa kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çin bəyləri kimi Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe oldular, əlli il ona xidmət etdilər... Axırda türk camaatı belə dedi: Dövləti olan xalq idim, dövlətin indi hanı? Kim üçün dövlət qururam? – dedi. – Xaqanı olan xalq idim, xaqanı hanı? Hansı xaqana xidmət edirəm? – dedi. Belə deyib Çin xaqanına yağı oldular...

Öz etnik köklərini bu cür sağlam ruhlu mənəvi qaynaqlardan almış Azərbaycan xalqı formalaşdığı coğrafiyada da həmin ruhu yaşatmaqda, daha da zənginləşdirməkdə davam etmişdir. Lakin mən istərdim ki, yeni coğrafi (və tarixi) şəraitdə türk etnosunun

bir qisminin azərbaycanlılaşması prosesinə müəyyən qədər sxematik də olsa, aydınlıq gətirməyə çalışsaq... Ən mübahisəli məqam türklərin Azərbaycanda nə zamandan məskunlaşması ilə bağlıdır. Bu tarixi bəri çəkənlərlə yanaşı, çox-çox qədimlərə aparlar da var. Hər halda bir məsələ mübahisə doğurmamalıdır ki, türklərin Orta Asiyadan – Türkünstandan Azərbaycana (oradan da Anadoluya!) axınları orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir. Həmin prosesin nə zaman başlanmasına gəldikdə isə burada fikir müxtəlifliyi kifayət qədərdir... Hətta son dövrdə bir sıra araşdırmaçılar türklərin pravətənlərinin məhz Ön Asiya olduğunda israr etməkdədirlər. Bu sonuncu mülahizəni - nəzəriyyəni müzakirə predmetinə çevirmək, görünür, bizim üçün həm çətin, həm də göydəndüşmə olardı. Çünki tamamilə yeni bir metodoloji mühitə köklənməli, eyni zamanda İndiyə qədər dediklərimizdən xeyli dərəcədə əl çəkməli olardıq... Odur ki belə bir baxışın da mövcud olduğunu xatırladıb türklərin, o cümlədən də Azərbaycan türklərinin tarixi barədəki klassik nəzəriyyənin mövqeyini davam etdiririk.

Azərbaycanın Şimal hüdudlarında türklər (hun türkləri) eramızdan əvvəlki III- II əsrlərdə görünmüş, onların kütləvi axınları isə İslam dininin yayıldığı ilk əsrlərdə başlamışdır. Lakin bir sıra tədqiqatçılar qədim Azərbaycan dövlətləri olan Manna, Midiya, Albaniya və Atropatenanın ərazisində türk mənşəli etnosların mövcudluğuna şübhə etmirlər... Herodotun "Tarix" kitabında məşhur bir əfsanə - Astiaq əfsanəsi yer almışdır. Burada hakimiyyətin midiyalıların əlindən çıxıb İrandlıların əlinə keçməsindən danışılır. Və belə bir qənaət hasil olur ki, midiyalıları

(əlbəttə, söhbət, ilk növbədə, Astiaqın da mənsub olduğu hakimiyyət sülaləsindən gedir) İran mənşəli deyillər. Onda sual olunur: bəs kimdirlər?.. Tədqiqatçıların əksəriyyəti özlərini bu suala “türklərdir” cavabını verməkdən saxlaya bilmirlər.

“Azərbaycan” sözünün “Atropatena”dan yarandığı, demək olar ki, mübahisə doğurmur. Mübahisə doğuran yalnız odur ki, “atropat” sözü ölkəni idarə edən şəxsin adı, yoxsa tituludur... Başqa bir məqam isə bu sözün eyni zamanda “od”, “atəş” (nəticə etibarilə, atəşpərəstlik) mənasını ehtiva etməsidir.

Görürsünüz, Azərbaycan məkanı ilə türk etnosunu bir-birinə “qovuşdurmaq”, etnosla məkan arasındakı əlaqənin tarixini elmi əsaslar üzərində “qurmaq” elə də asan məsələ deyil. Müzakirələrin normal aparılmasına isə, bir tərəfdən, irançılıq, digər tərəfdən, turançılıq təəssübkeşliyi mane olur.

Müzakirələrimizin doğru-düzgün bir axarda getməsi üçün gəlin yenidən ədəbiyyat materialları üzərinə qayıdaq. Bu dəfə türkçə deyil, İran mənşəli bir dildəki “Avesta” üzərinə...

“Avesta” əvvəllər şifahi şəkildə yaranıb yayılmış, daha sonra yazıya alınmışdır. Hər nə qədər Zərdüştün əsəri sayılsa da, mahiyyət etibarilə xalq yaradıcılığının məhsulu olan elementlərlə zəngindir. Midiya ərazisində yaşamış Zərdüştün təbliğ etdiyi atəşpərəstlik dini çox keçmədən Orta Asiyada, o cümlədən türklər arasında da müəyyən rəğbət görmüşdür.

Maraqlıdır ki, atəşpərəst ruhanilərin çıxdığı muğ tayfalarının adı Azərbaycanda Muğan (yəni: muğlar) toponimində mühafizə edilməkdədir. Və bunlar müsəlman Şərqi pəziyəsində tez-tez yad edilir, muğ şərbəti mənəvi kamillik rəmzi kimi xatırlanır.

Əlbəttə, siz bilirsiniz ki, Zərdüştün təlimində, eləcə də “Avesta”da işıqla qaranlıq, həyatla ölüm, xeyirlə şər qarşılaşdırılır. Bu əksliklərdən birincisini Ahuramazda, ikincisini isə Anqramanyu təmsil edirlər ki, onlar uyğun olaraq Hörmüz və Əhrimən da adlanırlar. Zərdüşt dinində insanlardan xeyir düşüncə, xeyir söz və xeyir iş tələb olunur. Və belə bir inam ifadə edilir ki, bununla insanlar Hörmüzlə Əhrimənin mübarizəsində Hörmüzün, xeyirxahlığın qələbəsinə yardım eləmiş olacaqlar... Siz onu da bilirsiniz ki, Makedoniyalı İskəndər “Avesta”nın bir sıra ona maraqlı görünən hissələrini yunancaya tərcümə etdirdikdən sonra qalanını məhv etmək barədə göstəriş vermişdir.

Lakin bu, abidənin (və dinin) nüfuzunu yüksəltmək üçün düşünülmüş, Makedoniyalı İskəndərə qarşı İran düşmənçiliyini əks etdirən bir uydurma da ola bilər. Ən gec ərəmizdən əvvəl VI əsrdən (Zərdüştün həmin əsrdə yaşadığı güman edilir) yayılmağa başlayan bir dinin ərəmizdən əvvəl IV əsrdə, yəni iki-üç əsr sonra doğrudanmı cəmiyyəti bir, yaxud bir neçə əlyazma nüsxəsi vardı ki, İskəndər tərəfindən yandırılmaqla zərdüştlüyə ölümçül zərbə vurulmuş oldu?.. Ancaq məsələ bunda deyil, biz daha çox belə bir suala cavab verməliyik ki, “Avesta” (eləcə də zərdüştlük, yaxud atəşpərəstlik) türk mənşəli Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinə hansı şərtlər daxilində aid edilə bilər?.. Azərbaycanşünaslıqda bu barədə iki bir-birinə zidd baxış, əgər belə demək mümkünsə, meydana sulayır: bunlardan biri otuzuncu, o biri isə sonralar – səksəninci, hətta doxsanıncı illərdə “formalaşmağa” başlamışdır. Hər ikisi konyuktur səciyyə daşdığına, elmi əsaslardan məhrum olub yalnız uydurma “fakt-

gümanlara” dayandığına görə, əlbəttə, yanlıştır. Ancaq biz bu baxışları az-çox təfsilatı ilə nəzərdən keçirməliyik. Hər şeydən əvvəl ona görə ki onlar bizim fənnimizin – azərbaycanşünaslığın (və ideologiyamızın – azərbaycançılığın) fundamental prinsiplərinə təsir göstərmək iddiasındadır...

Akademik İqrar Əliyevin geniş yayılmış konsepsiyasına görə, irandilli “Avesta”nın Atropatenadakı nüfuzu göstərir ki, atropatenalılar əsas etibarilə irandilli (və deməli, həm də İran mənşəli) olmuşlar. Azərbaycan xalqının Atropatena dövründə, yəni eramızdan əvvəl IV əsrdən başlayaraq formalaşdığını güman ediriksə, istər-istəməz qəbul eləməliyik ki, qədim azərbaycanlılar İran mənşəli (və irandilli) idilər... Sual olunur: türk mənşəli (və türkdilli) bugünkü Azərbaycan xalqı necə əmələ gəldi?.. Cavab sadədir: İslamın qəbulundan sonra, hətta monqol-tatar yürüşləri dövründə Azərbaycana gələn köçəri türklər qədim Azərbaycan xalqının dilini dəyişdilər. Yəni irandilli etnosu türkdilli etdilər... Bu isə o deməkdir ki, müasir Azərbaycan xalqı ümumən etnogenezi baxımından İran mənşəli, qlottogenezi baxımından isə türk mənşəlidir. Və belə bir “unikal” konsepsiya irəli sürüb on illər boyu ısrarla müdafiəsində dayanmış, alternativ baxış nümayəndələrini təhqir etməkdən belə çəkinməmiş, onları ən yaxşı halda “savadsız” adlandırmış akademik İqrar Əliyevin məqsədi müasir Azərbaycan xalqını necə olur-olsun iranlı eləmək idi. Öz konsepsiyasına o qədər aludə olmuşdu ki, hərdən ona etiraz edənləri yola gətirmək üçün belə bir “üsul”a da əl atırdı: axı burada xoşa gəlməyən nə var, iranlı olmaqla “Avesta”ya sahib çıxma bilərik, oradan da zəngin hind - Avropa mədəniyyətinə şərik olarıq...

Akademik İqrar Əliyev anlamaq istəməirdi ki, onun ən

əsas arqumenti – İran mənşəli etnosun bir neçə əsr ərzində öz doğma dilini atıb türkcəni kütləvi şəkildə qəbul etməsi tamamilə əsassızdır. Dil bu cür asanlıqla atılıb, bu cür asanlıqla qəbul edilmir. Bir də axı “Avesta” kimi mükəmməl bir abidəni yaradıb, ona qarşı bütün hücumlara baxmayaraq yaşadan, “Avesta”dan Firdovsinin “Şahnamə”sinə qədər zəngin bir kamilləşmə yolu keçən yerli bir etnosun nəyinə lazım idi ki, gəlmə (və köçəri) türklərin “bəsit” dillərini mənimsəsin?.. Metodoloji baxımdan tamamilə əsassız olan bu konyuktur konsepsiya akademik nəşrlərə - “Azərbaycan tarixi” çoxcildliklərinə yol tapsa da, müstəqillik illərində çox kəskin şəkildə tənqid edildi. Və görünür, buna qarşı etirazın nəticəsi olaraq, səksəninci illərdə başqa bir eyni dərəcədə konyuktur (lakin bu dəfə türk təəssübkeşliyi mövqeyindən!) konsepsiya meydana çıxdı.

“İrançılar”ın əksinə, “türkçülər” belə iddia edirdilər ki, Zərdüşť yalnız azərbaycanlı deyil, həm də türkdür. Və onun “Avesta”sı türkcə söylənmiş, atəşpərəst ruhaniləri sonralar abidənin mətnini İran mənşəli dilə tərcümə etmişlər. Əlbəttə, tərcümənin hansı ehtiyacdən irəli gəldiyini deməkdə bu fikrin tərəfdarları çətinlik çəkirlər, ancaq hansısa hissələrin təsiri altında inanırlar ki, haqlıdırlar... Eynilə erməni (qrabar) dilində olan Alban kitabları barədə də düşünürlər ki, bunlar türkcədən çevrilmiş, əslləri isə məhv edilmişdir.

Göründüyü kimi, atəşpərəstlərin Makedoniyalı İskəndərə aid etdikləri “Avesta”nı yandırmaq “ittiham”ını bizim türktəəssübkeşlər”i də başqa bir formada atəşpərəstlərə qarşı yönəlmişlər. Onlar iddia etmişlər ki, türk “Avesta”sı farslaşdırılmışdır.

Azərbaycanşünaslıqda iki tendensiyanın - “irançılıq” və “türkçülüyü”ün üz-üzə dayanması bu gün də davam edir. Və aydın şəkildə görünür ki, bu tendensiyaların heç biri azərbaycanşünaslığın əsas məsələsini – etnogenez problemini həll etmək iqtidarında deyil. Niyə?.. Ona görə ki “irançılıq” qədim dövrlərdə söz sahibidir, qədim dövrlərdəki “iranlılıq”ı nəinki orta əsrlərə, hətta müəyyən mənada yeni dövrə də daşımaq fikrindədir. “Türkçülük” isə daha çox orta əsrlər, eləcə də yeni dövrdəki söz sahibliyinə əsaslanaraq Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərinə nüfuz etmək istəyir.

Hər nə qədər “türkçülər”in tənələrinə, günahlandırmalarına məruz qalsaq da, görünür, “Avesta”nın bir türk abidəsi, Zərdüştn isə türk mənşəli peyğəmbər olduğunu qəbul edə bilməyəcəyik. Çünki bunun üçün heç bir əsas yoxdur... Əgər “Avesta”nın qədim türk düşüncəsinin, yaxud ədəbiyyatının, mədəniyyətinin faktı olduğunu qəbul etsək, onda gərək türk tanrıçılığından imtina edək ki, bu da absurddur.

Türklərin Azərbaycanda kütləvi məskunlaşmalarının tarixinin qədim dövrlərə, məsələn, eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarına, yaxud daha əvvəlki dövrlərə çəkilməsinə gəldikdə isə, açıq demək olar ki, hələlik bu barədə israr etmək mümkün deyil. Və ona görə də Azərbaycanın türkləşməsinə eramızdan əvvəlki ilk əsrlərə aid etməkdən başqa çarə qalmır... Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı həll olunmalı ən mühüm məsələ isə, şübhəsiz, azərbaycalıların həm etnogenetik, həm də qlottogenetik baxımdan məhz türk olduqlarının təsbitidir. Bu isə o deməkdir ki, türklərin, məsələn,

III-V, VII-IX, yaxud XI-XIII əsrlərdə Azərbaycana kütləvi axınları burada məskunlaşmış İran, eləcə də Qafqaz etnoslarının ciddi müqavimətilə qarşılaşmamış, akademik İqrar Əliyevin güman elədiyinin əksinə olaraq, nə iranlılar türkləşmiş, nə də türklər iranlılaşmışlar... Azərbaycanın həm Şimalının, həm də Cənubunun etnik coğrafiyasına nəzər yetirsək görərik ki, İran mənşəli etnoslar bu günə qədər öz ana dillərini mühafizə etməkdədirlər.

Azərbaycanda türk etnosunun geniş mövqə qazanması, türklərin Azərbaycanı məskunlaşdıraraq Azərbaycan xalqının əsasını qoyması kimi azərbaycanşünaslıq baxımından fundamental tarixi hadisənin gedişini biz “Dədə Qorqud” eposunda görürük ki, bu barədə gələn mühazirəmizdə ətraflı bəhs edəcəyik... Bununla belə bugünkü mövzuya daha çox aid olan bir məsələ üzərində də dayanmağı əhəmiyyətli hesab edirik. Ərəblər Azərbaycanı istila edəndən sonra yerli dövlətlər aradan qalxdığı kimi, yerli dinlərin də sərbəst fəaliyyətinə son qoyuldu. Və xilafətin hər yerində islam dini hökm sürməyə, məscidlər, mədrəsələr açılmağa başladı... VIII əsrin əvvəllərindən etibarən ərəbcə şeir yazan azərbaycanlı şairlər ortaya çıxdılar ki, onların şeirlərində ərəblərə qarşı aydın seçilən ironiya hiss olunmaqdadır. Belə şairlərdən biri İsmayıl ibn Yəsər ərəblərə üz tutub deyirdi:

Camaat, buraxın bu öyünməyi,
Danışın insafla, ədalətlə siz.
...Torpağa gömdünüz siz qız olanda,
Tərbiyə eylərik amma qızı biz.

Başqa bir şeirində isə həmin şair midiyalıların həm Rum, həm də Türküstan hökmdarlarından daha cəsur olduqlarını göstərir... Özlərini azərbaycanlı (midiyalı) adlandıran bu cür ərəbdilli şairlərin türk olmaları xeyli dərəcədə şübhə doğurur. Və onların iranlılığı daha çox ağla batır.

I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən İslam dünyasında ərəb, fars və türklərin – üç müxtəlif mənşəli xalqın dil, ədəbiyyat, incəsənət, bütövlükdə mədəniyyət sahəsində sıx qarşılıqlı əlaqələri qərarlaşır. Və bu əlaqələrə ərəblərdən, farslardan daha çox məhz türklər – azərbaycanlılar açıq olurlar.

Söhbətimizin sonunda, elə bilirəm ki, sizin həm yadda saxlamalı, həm də hərdənbir üzərində düşünməli olduğunuz bir neçə ümumiləşdirmə verməyimizə ehtiyac var:

Birincisi odur ki, I minilliyin ortalarından başlayaraq türk etnosunun ayrı-ayrı türk tayfalarına, nəticə etibarilə, xalqlarına diferensiasiyası, başqa sözlə, bölünməsi prosesi artıq özünü keyfiyyətə göstərir, digər türk xalqları kimi Azərbaycan xalqının da etnik əsasları meydana çıxır.

İkincisi odur ki, türk mənşəli Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi Azərbaycanın geniş ərazisində ən qədim zamanlardan yaşayan türk, Qafqaz, İran və b. mənşəli etnosların tarixi irsinin mənimsənilməsi ilə müşayiət olunur.

Üçüncüsü isə odur ki, Azərbaycan xalqının formalaşmasına xüsusilə I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən islam dini güclü mənəvi- mədəni amil olaraq əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

II mühazirə

“Dədə Qorqud”: qədim türk eposundan Azərbaycan eposuna

Əziz tələbələr, keçən mühazirədə vəd etdiyim kimi, bu gün “Dədə Qorqud” haqqında danışacaq, qədim türk eposundan Azərbaycan eposuna, yəni “Oğuznamə”dən “Dədə Qorqud”a gəlişin məntiqini, xronologiyasını, ideya-məzmun təfərrüatlarını təqdim etməyə çalışacağım. Sonra isə “Dədə Qorqud” eposunun azərbaycançılıq abidəsi kimi, azərbaycanşunaslığın ilk mənbələrindən biri kimi xarakteristikasını verəcəyik. Bunun ardından isə “‘Dədə Qorqud’ necə oldu ki, eposdan kitaba çevrildi və “Kitabi- Dədə Qorqud” yarandı?” sualına cavab verəcəyik.

Azərbaycanda ilk olaraq bizə məlum olan etnik-tarixi proseslərdə ortaya çıxan türk etnoslarından birincisi hunlardır. Hunlar Azərbaycana şimaldan - Qafqaz dağlarını keçərək gəliblər. Bunun da səbəbi var, çünki hun hərəkəti Altaylardan başlayaraq Avropaya doğru gedirdi və hun türkləri bütün Şərqi Avropanı bürümüşdülər. Qafqazdan şimalda isə hunların böyük bir etnik kütləsi toplaşmışdı. Həmin dövrdən başlayaraq türklər vaxtaşırı olaraq cənuba doğru axın edirdilər.

İkinci bir axın ərəblərin Azərbaycana hücumu dövründə daha çox özünü göstərməyə başlayır ki, bu, cənubdan gələn bir axındır. Beləliklə, tanrıçı, yeni Göy Tanrı dininə inanan türklər Azərbaycana şimaldan, müsəlman olan türklər isə cənubdan gəlirlər. Sonuncular, təbii ki, passionar bir cəmiyyət idi, yeni inkişafda idilər. Onların hərbi qüdrəti də çox güclü idi, Türküstandan gəlirdilər və çoxlu müharibələrdə olmuşdular, islam dinini qəbul etdiklərindən ruhən fəthətçi idilər. Ona görə də yerli türklərlə gəlmə türklərin Azərbaycandakı toqquşması, Azərbaycandakı müharibələri, nəticə etibarilə, müsəlman türklərin xeyrinə həll olunmalı idi ki, burada oğuzların çoxluğu da az əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Eyni zamanda, səlcuqların XI əsrdə (təbii ki, onlar da oğuzlar idi) Azərbaycana, oradan da Anadoluya axını yeni bir mərhələ idi və bu da qıpçaq-oğuz qarşılıqlılaşmasından sonra oğuz-yunan (Bizans) qarşılıqlılaşmasına gətirib çıxardı.

Beləliklə, oğuz axını islamın qəbulu, islam uğrunda mübarizə, bir növ, qəzavat deyilən bir hərəkət kimi anlaşılmağa başladı. Bu, məsələnin sosial-siyasi tərəfi idi. Belə ki, etnosların toqquşması, onlar arasında münasibət “Dədə Qorqud”a yeni mövzular verdi. Eposun əvvəlki mövzuları isə daha qədim dövrlərə aid idi və Türküstanda - Orta Asiyada təşəkkül tapmışdı. Ona görə də “Dədə Qorqud” eposunda Azərbaycanla yanaşı, Azərbaycandan daha əvvəlki dövrlərdə oğuzların yaşadığı Orta Asiya regionunda meydana çıxmış motivlər, süjetlər də var.

Beləliklə, “Dədə Qorqud” eposu bir neçə tarixi-coğrafi qatdan ibarətdir. Azərbaycana aid olanlara gəldikdə biz, əlbəttə, burada həm də böyük bir türk epos mədəniyyətinin davamını görürük.

Bu isə qədim türk eposunun təzahürləri, ideya- məzmunca “Dədə Qorqud” eposunun mənbəyi, çıxış nöqtəsi olub. Bu əsərlərin elə bir yaradıcı enerjisi var ki, “Dədə Qorqud” da həmin enerjinin davamı olaraq meydana çıxmışdır. Burada eyni epos süjetləri, dünyaya, həyata eyni münasibət, etnik münasibətlər, etnik özünü təsdiq və etnik anlaşmalar, bir-birini qiymətləndirmələr öz əksini tapır. Qədim türk dastanları içərisində elə dastanlar var ki, onlar ümumən dünyada baş verən hadisələrə qiymət verir. Deyək ki, dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Makedoniyalı İsgəndərin missiyası barədə türklər düşünürsə, bu, yalnız Makedoniyalı İsgəndərin gücünü, qüdrətinin miqyasını göstərmir, həm də türklərin düşüncə miqyasını, idrak imkanlarını, təfəkkür mədəniyyətini, öz epik maraqlarında dünyanı ehtiva etmək qabiliyyətini də təzahür etdirir.

Dədə Qorqud deyir:

Allah, Allah deməyincə işlər onmaz,
Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz.
Əzəldən yazılmasa qul başına qəza gəlməz,
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz,
Çıxan can geri gəlməz.
Bir yigidin qara dağ yumrusunca malı olsa,
yığar, dirər, tələb eylər –
Nəsibindən artığını yiyə bilməz.
Ulaşiban sular daşsa, dəniz dolmaz,
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.

Birbaşa “Qurani-Kərim”dən gətirilən bu “sitat”larla Oğuz elinin ağsaqqalı Oğuz cəmiyyətini islam dininin əsaslarından agah edir. Hətta bir qədər də təfəsilatə vararaq yeni dinin müqəddəslərini, ən mühüm “anlayış”larını yada salır:

Ağız açıb ögər olsam, üstümüzdə Tanrı görklü,
Tanrı dostu, din sərvəri Məhəmməd görklü,
Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan
Əbubəkr Siddiq görklü,
Axır separə başıdır, “əmmə” görklü,
Hecasinləyin düz oqunsa, “Yasin” görklü,
Qılınc çaldı, din açdı, Şahmərdan Əli görklü...

Eyni zamanda türklərin islamdan əvvəl qazandıqları mənəvi-əxlaqi münasibətlərin müqəddəsliyi də unudulmur:

Dizin basıb oturanda halal görklü,
Dölümündən ağarsa, baba görklü,
Ağ südün doya əmzürsə, ana görklü,
Yanaşib yola girəndə qara buğur görklü,
Uzunca tənəfi görklü,
Oğul görklü...

Oğuz igidləri çətinə düşdükdə Tanrıya-Allahə belə dua edirlər:

Yucalardan, yucasan,
Yuca Tanrı!

Kimşə bilməz necəsən,
Görklü Tanrı!
Sən Adəmə tac urdun,
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.
İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulqadın
Götürüb oda atdırdın,
Odu bustan qıldın...
Birliyinə sığındım,
Əziz Allah!
Xocam, mənə mədəd!

Və Oğuz igidi hətta ən çətin məqamlarda, kafirlərə əsir düşdükdə də nəinki öz dinindən dönmür, düşmən qarşısında mərd-mərdanə dayanıb ona öz yerini başa salmaqdan belə çəkinmir:

It kimi gu-gu edən çirkin xırsılı,
Küçük donuz şülənli,
Bir torba saman döşəkli,
Yarım kərpic yastıqlı,
Yonma ağac tanrılı,
Köpəgim kafir!

“Dədə Qorqud” eposunun yaranması, təşəkkülü ilə bağlı tarixi, sosial-siyasi, coğrafi məqamları qısaca qeyd etdik. Bu isə

o deməkdir ki, islam dininin yayılması uğrunda Qafqazda, Kiçik Asiyada mübarizələr gedirsə, “Dədə Qorqud” var. Yəni bu fonda, bu sosial mühitdə, bu coğrafi mühitdə “Dədə Qorqud” meydana çıxır. O yerlərdə ki, bizə aid olan, bizim babalarımızın yaşadığı, dövlət qurduğu yerlərdir. Və bu dövləti epos bizə Oğuz dövləti kimi təqdim edir: Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Göyçə...

“Kitabi- Dədə Qorqud” bu sözlərlə başlayır: Rəsul ələhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, hər nə dersə olardı, qaibdən dürlü xəbərlər söylərdi, Haqq-Təala onun könlünə ilham edərdi... Yəni Məhəmməd peyğəmbərin zamanında Oğuz elində bir kişi meydana çıxdı ki, onu Qorqud Ata adlandırırdılar... Biz Dədə Qorqud deyirik, amma türküstanlılar Qorqud Ata deyirlər. Demək, oradan gələn motivlər də, ifadə tərziləri də bizim eposda qalıb. Beləliklə, Dədə Qorqud Oğuz elinin bilicisi, müdrik ağsaqqalı idi. Qaibdən, yəni o dünyadan xəbərlər verər, gələcəyimiz, insanların taleyi barədə fikirlər söylərdi. Və onun könlü ilhamlanır, müdrik sözlər deyərdi.

Məsələ burasındadır ki, “Dədə Qorqud” kitabı bizə gəlib çatmasaydı, bizim o əsər haqqında təsəvvürümüz olmayacaqdı. Bu isə o deməkdir ki, insanın, cəmiyyətin, xalqın yaddaşı qeyri-məhdud deyil, çox nəhəng bir eposu da unuda bilər. Ancaq bu, mexaniki unudulmaq deyil. “Dədə Qorqud” eposu orta əsrlərin sonlarında “Koroğlu”ya çevrilir, transformasiya olunur. Yəni xalqın yaradıcılıq gücü, süjet qurmaq qabiliyyəti, öz coğrafiyasına, tarixinə münasibəti bir dəfə Oğuz eli şəraitində, bir dəfə də Çənlibəldə meydana gəlir. O xalq mədəniyyət baxımından aşağı

hesab olunur ki, onun təsəvvüründə süjet, obraz ümumiyyətlə olmasın. Belə xalqları təsəvvür etmək çox çətinidir. Amma belə xalqlar var. Onlar başqalarının eposunu, süjetlərini, obrazlarını təqlid edir, eklektik, qarışıq bir mədəniyyət ortaya qoyurlar. Türk xalqları belə deyil... Qədim dövrlərdə Türkünstanda yaranmış bir neçə süjet də Azərbaycana gəlib çatmışdır ki, onların içərisində Dəli Domrul boyu da var...

Qurumuş bir çayın üzərində körpü tikəsən, camaatı da məcbur edəsən ki, gəl bu körpüdən keç. Amma bunun məntiqi var. Demək istəyir ki, bu dünyada, bu ölkədə, bu məmləkətdə məndən qoçaq, məndən güclü adam yoxdur. Özünü bu cür ifadə edir. Ona görə də adında “dəli” sözü var. Amma bu, o Dəli Domruldur ki, heç kimin gücü çatmayan bir işə qol qoyaraq əzrailə savaşı.

Yaxud Təpəgöz obrazı.

Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy eposu ilk dəfə dünyaya tanıdan Fridrux fon Ditsin XIX əsrin əvvəllərində çap etdirdiyi boydur.

Dits deyirdi ki, “Dədə Qorqud”un Təpəgözü Homerin Polifemindən daha qədimdir. O, bizim eposumuzu dünya əbədiyyatının nəhəng bir nümunəsi ilə müqayisə edərək belə bir qənaətə gəlmişdir. Bu hadisələr dastanın ən qədim qatlarıdır. Halbuki Sarı donlu Selcan xatun uğrunda Oğuz igidi Trabzonda döyüşür. Bu, təbii ki, sonrakı hadisədir.

Dastan nə zaman yazıya köçürülüb, bu da çox mübahisəlidir. Bizim bir sıra tədqiqatçılarımız deyirlər ki, ilk dəfə XI əsrdə... Bu, xeyli cəsarətli bir fikirdir. Əgər XI əsrdə yazıya köçürülübse də, o mətn bizə çatmayıb. Bizə çatan iki əlyazma var. Üçüncüsü

Altay Hacıyev "Dədə Qorqudun portreti".

də tapıldı, amma o, sonrakı dövrə aiddir. Orada yalnız bir boy var. Əvvəlki hər iki əlyazma XV əsrə aiddir. Belə düşünülür ki, həmin əlyazmalar XI əsrdəki əlyazmadan köçürülüb. "Dədə Qorqud" XIV-XV əsrlərdə canlı şəkildə xalqın yaddaşında olmuş olsaydı, onda başqa əlyazmaları da olardı. Görünür, epos XII- XIII əsrlərdən etibarən yaddaşlardan silinir.

Ən mükəmməl əlyazma bu gün Drezdendə, Almaniyada saxlanılan, müqəddimə və 12 boydan ibarət olan məndir. Vatikan əlyazmasında isə həmin müqəddimə və 6 boy var. Boy dastanın qolları, süjetləridir. Vatikan nüsxəsi nəyə görə əhəmiyyətlidir? Hər ikisi ərəb əlifbasındadır, amma Vatikan nüsxəsində hərəkələr də qoyulduğuna görə biz onu daha dəqiq oxuya bilirik.

Ümumiyyətlə, eposun kitaba çevrilməsi kifayət qədər yaradıcı (və özünəməxsus "şıltaqlıqlar"ı olan maraqlı) bir prosesdir... Məsələn, orada var ki, "Ol dediyi Osman nəslidir, işte sürülüb gedəyidür". Osmanlılar səlcuqlardan sonra meydana çıxmışlar. Yəni osmanlılar bizim "Dədə Qorqud"a istinad etdiyimiz qədimliyə aid deyillər. Halbuki katib İstanbul toponimini də mətnə daxil etməklə osmanlıların fətuhatı barədə də məlumat verməkdən özünü saxlaya bilməmişdir.

Görünür, dastanın süjetləri, boyları seçilib yazıya alınarkən ona tendensiyalı münasibət olub. Məsələn, Drezden nüsxəsindəki islama zidd boylar Vatikan nüsxəsində yoxdur. Çünki bu nüsxəni köçürənlər daha mühafizəkar olmuşlar.

Biz "Kitabi-Dədə Qorqud"un Azərbaycanda nəşri üçün akademik Həmid Araslıya minnətdarıq.

Çünki Həmid müəllim bu sahədə çox gərgin çalışmış, nəhəng bir ədəbiyyatşünaslıq işi ilə yanaşı, vətənpərvərlik işi də görmüşdür. "Dədə Qorqud" bizim xalqımızın hər nə qədər milli pasportu olub, onun türklüyünü, müsəlmanlığını, müasirliyini məhz xalqın təşəkkül tapdığı əsrlərdə qabartsa da, sovet dövründə -50-ci illərdə çapı qadağan olunmuş, Azərbaycan qorqudşünasları təqib edilmişdi. Təsəvvür eləmək çətin deyil ki, həmin illərdə belə bir qadağa olmasaydı, görün, epos bizim mədəniyyətimizə, incəsənətimizə (və ruhumuza!) nə qədər təsir edərdi. Sübut eləmək istəyirdilər ki, Azərbaycan xalqı İran mənşəli bir xalqdır, "Dədə Qorqud"u yaradanlar isə köçəri, savadsız tayfalar olmuşlar. Qorqudşünasları 50-ci illərdə üzr istəməyə məcbur etdilər ki, guya onlar eposun "düşməni əsəri" olduğunu, gəlmə yad tayfalara mənsubluğunu bilməyiblər. Ancaq çox keçmədi ki, haqq öz yerini tutdu. Qorqudşünaslıq kimi "Dədə Qorqud" da repressiyadan xilas edildi. Lakin eposa ən böyük bəraət o oldu ki, müstəqillik illərində ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə "Dədə Qorqud"un bütün dünya miqyasında 1300 illiyi keçirildi. Hər bir əsərin, hər bir şəxsiyyətin yubileyi, adətən, 1 il keçirilir, amma "Dədə Qorqud" eposunun yubileyi 3 il keçirildi. Və bu 3 ildə Azərbaycanda o vaxta qədər "Dədə Qorqud" haqqında çap olunmuş kitablardan bir neçə

qat artıq kitab çap olundu. Təsviri sənət, musiqi əsərləri yaradıldı. Dədə Qorqudun yeni portretləri, heykəlləri meydana çıxdı.

Məlum olduğu kimi, “Dədə Qorqud” bizim bədii yaradıcılıq imkanlarımızın gücləndirilməsi üçün stimül verə biləcək bir əsərdir, bizim epos düşüncəmizdir. Epos, o hadisəyə, o yaradıcılıq aktına deyirlər ki, onun hüdudu yoxdur, hər an törəmək gücündə və imkanındadır. O, xalqın ruhunu birbaşa, intəhasız ifadə edən bir yaradıcılıq aktıdır. Onun janrı da yoxdur. O, bir növ, müxtəlif janrlar, müxtəlif növlərdən ibarət yaradıcılıq enerjisidir. Ona görə də “Dədə Qorqud”a yaxınlaşdıqca, “Dədə Qorqud”u anlamağa çalışdıqca, “Dədə Qorqud”un ruhunu mənimsədikcə bizim yaradıcı adamlar xeyli əsərlər yazdılar. Vaxtilə “Dədə Qorqud” mövzusunda yalnız bir neçə hekayə yazılmışdı. Amma sonra xeyli əsərlər meydana çıxdı.

Və yaxud müxtəlif mövzuda olan əsərlərdə “Dədə Qorqud” baxışı ortaya çıxdı. “Dədə Qorqud”un dilinə maraq artdı, “Dədə Qorqud”un lüğəti hazırlandı. “Dədə Qorqud” dilinin əsasdaşıyıcısının Azərbaycan xalqı olduğu bir daha göstərildi. Bizim çox böyük türkoloqumuz, akademik Tofiq Hacıyev “Dədə Qorqud”un həm dil mühitini, həm sosial mühitini, həm də dövlətçilik düşüncəsini əhatə edən yaxşı əsərlər yazdı və bu əsərlər yüksək qiymətləndirildi.

Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevin “Dədə Qorqud” haqqında həm eposun yubileyinə hazırlıq gedişində, həm də zirvə toplantısında bir neçə çox möhtəşəm çıxışları oldu. Onun dediyi sözlərin içərisində ən maraqlı olanlardan biri də ondan ibarət idi ki, “Dədə Qorqud” bir vaxtlar dövlət səviyyəsində qadağan olunmuşdu və biz bu qadağanı məhz dövlət səviyyəsində aradan

qaldırdıq. Yəni biri var yaradıcı insanlar xalqın tarixində, taleyində nəyisə inkişaf etdirirlər. Bu, yaxşıdır, müəyyən həddə qədər xalqın maraqlarını ifadə edir. Amma o yerdə ki, millətin mənəvi dəyərinin arxasında dövlət dayanır, bu, artıq tamam başqadır. Bu, artıq xalqın taleyinin həll olunması deməkdir. Biri də var xalq mübarizə aparır, öz qəhrəmanını tanımaq istəyir, dövlət də deyir ki, o, sənin düşmənidir... Keçən əsrin 50- ci illərində olduğu kimi... Azərbaycan öz mədəniyyətinə, öz ədəbiyyatına, öz tarixi taleyinə gec də olsa sahib çıxdı.

Əlbəttə, azərbaycanşünaslığın inkişafı üçün də bu kitab çox böyük bir mənbə kimi bizim qarşımızdadır. Necə ki qırğızlar özlərini Manasın, özbəklər özlərini Alpamışın övladları hesab edirlər, bizim də dövlət səviyyəsində, ictimai-siyasi səviyyədə özümüzü məhz Dədə Qorqudun övladları hesab etmək gücümüz, imkanlarımız yarandı. Azərbaycandan kənarda da “Dədə Qorqud”la bağlı yaxşı tədqiqatlar aparıldı. Azərbaycandan kənarda da bildilər ki, Azərbaycan mədəniyyəti hansı etnik-mədəni köklər üzərində dayanır. Bu da çox mühümdür. Ona görə ki biz artıq o acınacaqlı təcrübələri görmüşdük ki, sənin eposun - sənin milli varlığını təsdiq edən sənəd əlindən alınır. Sən tarixdə də, müasir dünyada da laübalı, tərəddüdlü bir vəziyyətdə qalırsan. Ruhən natamam olursan ki, bu da xalqın mənəvi həyat ritmini, ideya-estetik düşüncə, mövcud olmaq ritmini qurmağa imkan vermir. Ona görə də bizim ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, ideologiyamızın - azərbaycançılığın (və azərbaycanşünaslığın) əsasında dayanan “Dədə Qorqud” eposu müstəqilliyimizin yaratdığı şərait, ümummillə liderimizin iradəsi nəticəsində yenidən xalqımıza qaytarıldı.

Ümumiyyətlə, insanın, cəmiyyətin, xalqın çoxlu əlamətləri olur. Məsələn, onun ərazisi, həyat tərzi, tarixi özünüdərkli... Həmin əlamətlər içərisində dil daha çox nəzərə çarpır. İstənilən xalq ilk növbədə dili ilə tanıyırıq. “Dədə Qorqud”un dili “lisani-taifeyi-oğuzan”, yəni Oğuz tayfalarının dili olaraq, əlbəttə, həm Türkiyə türklərinindir, həm türkmənlərinindir, həm də bizimdir.

Belə bir əsaslı qənaət var ki, “Dədə Qorqud” eposunu ozanlar şeir şəklində düzüb qoşmuşlar. Yazıya alındıqda isə mətn ümumən nəsrləşdirilmişsə də, bu “əməliyyat”ı axıra qədər aparmaq mümkün olmamışdır. Ona görə də “Kitabi- Dədə Qorqud”un mətnində nəsrə şeir bir- birini “əvəz edir”... O yerdə ki qəhrəmanların coşqun hissləri bir-birinə münasibətdəki emosiyalarında ifadə olunur, orada poetik effekt daha güclüdür; məsələn:

Başım baxtı, evim taxtı!
Xan babamın göygüsü,
Xatın anamın sevgisi!
Atam- anam verdiyi,
Göz açuban gördüyüm,
Könül verib sevdiyim,
Bəy yigidim Qazan!

O yerdə ki adi nəsr təhkiyəsi hakimdir, orada nağıl sintaksisi hərəkətə gəlir, əhvalat danışılır; məsələn:

“Bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu. Başlar kəsildi topkibi. Şahbaz-şahbazatları güdüdü, nalı düşdü. Ala-alagöndərlər susaldı, qara polat üz qılınclar çalındı, yelmağı düşdü. Üç yeləkli

qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdü. Qiyamətin günü ol gün oldu. Bəg nökrələrindən, nökr bəglərindən ayrıldı. Daş Oğuz bəgləri ilə Dəli Dondar sağdan dəpdi, İç Oğuz bəgləri ilə Qazan dübə dəpdi. Şöklü Məlikə həvalə oldu. Şöklü Məliki böğürdübəni atdan yerə saldı, qafillicə qara başın alıb kəsdi”...

Ancaq, göründüyü kimi, həmin halda da poetik intonasiya-effekt mətni heç də tamamilə tərk etmir. Sintaktik paralelizm, assonans, alliterasiya hər bir cümləni, ifadəni həmahəngləşdirir.

“Dədə Qorqud” eposunu, eləcə də “Dədə Qorqud kitabı”nı (“Kitabi-Dədə Qorqud”u) bütöv bir mətn olaraq səciyyəyləndirən ən mühüm poetexnoloji keyfiyyət isə onun xan qarşısında bir dastan-müraciət olaraq söylənməsidir. Məsələn, Dirsə xan oğlu Buğacın boyu “xanım, hey!” nidası ilə başlayıb belə bir dua-sonluqla bitir:

Yum verəyin, xanım:
Yerli qara tağların yıqılmasın!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!
Qamən aqan görklü suyun qurumasın!
Qanadların ucları qırılmasın!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!
Çalışanda qara polat uz qılıcın güdəlməsin!
Dürtüşərkən ala göndərin ufanmasın!
Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!
Ağ saqqallı baban yeri uçmağ olsun!
Həq yandıran çırağın yana tursun!
Qadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsün,
Xanım, hey!..

Heç bir tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bizim yaxşı qorqudşünaslarımız həmişə olub, bu gün də var. Həmid Araslının əsasını qoyduğu məktəb davam edir... Vaxtilə “Dədə Qorqud”la bağlı yaxşı əsərlər yazan bir ədəbiyyatşünasımız da var idi. Onun haqqında xüsusi danışmaq istəyirəm. O, bütün həyatını “Dədə Qorqud”a həsr etmişdi. Söhbət Şamil Cəmşidovdan gedir. O, “Dədə Qorqud”un əlyazmalarını öyrənmişdi. Eposun yubileyi keçirilən illərdə bizim ədəbiyyatşünaslar Drezdenə getmişdilər. “Dədə Qorqud”un bir nüsxəsi Drezden muzeyində xüsusi şüşənin altında saxlanılır. Şamil Cəmşidov muzeyin müdiriyyətindən xahiş etmişdi ki, şüşənin altından kitabı çıxarsınlar və o, kitaba əli ilə toxuna bilsin. Doğrudur, bu, o qədər də asan məsələ deyildi, amma Şamil Cəmşidov israr edərək buna nail olmuşdu. Və o, “Dədə Qorqud”u öpüb alınına qoyduqda hətta almanlar da çox kövrəlmişdilər və düşünmüşdülər ki, xalq, onun tədqiqatçıları öz abidələrinə hansı məhəbbəti göstərir. O əsər eynilə hazırlanıb bizim Əlyazmalar İnstitutuna verildi.

Çox istərdim ki, tələbələrımız, gənclərimiz “Dədə Qorqud”u orijinaldan oxusunlar ki, əcdadlarımızın dilini, ruhunu birbaşa hiss etsinlər. Əgər çətinlik olsa əsərin müasir Azərbaycan dilinə tərcüməsinə də müraciət etmək olar... Ümumiyyətlə, eposla bağlı bizim böyük bir arsenalımız var, kitabxanalarımızda olan kitablar qorqudşünaslığa bizdə yalnız elmi yox, həm də mənəvi tələbat olduğunu göstərir. Müxtəlif ideologiyalar bizi “Dədə Qorqud”a yadlaşdırmağa çalışdılar, amma müstəqillik dövründə məhz dövlətin iradəsinin gücü ilə imkan yarandı ki, xalq öz eposuna daha da yaxınlaşsın. Beləliklə, bu gün “Dədə Qorqud” ilə tək

özlüyümüzdə yox, bütün dünyada fəxr edirik. Hər şeydən əvvəl ona görə ki bu epos bizim bir xalq olaraq “tərcümeyi- hal”ımızdır. Və biz bu “tərcümeyi- hal”ı çox canlı, zəngin tarixi hadisələrdə, mübarizələrdə, həm də bu gün yaşadığımız coğrafiyada müstəqil bir millət olaraq formalaşa- formalaşa qazanmışıq.

“Dədə Qorqud” tarix olduğu qədər də ədəbiyyatdır – mükəmməl strukturu, süjet imkanları, təsirli təhkiyəsi, ifadə-obraz sistemi ilə unikal sənətkarlıq nümunəsidir. Oğuz igidi öz sevgilisinə “qar üzərinə qan dammış kimi al yanaqlım” deyərək müraciət edir ki, bu zəriflik xalqın təbiətindən, estetik zövqünün təbiiliyindən irəli gəlir... Yaxud Qazan xanla oğlunun söhbəti. Qazan xan oğluna baxır, kədərlənir ki, düşmənlə döyüşüb qəhrəmanlıq göstərmək, ad çıxarmaq əvəzinə onun hüsurunda ad çıxarmış igidlərə imkan vermədən keçib yuxarı başda əyləşir. Bunu duyan Uruzun atasına çox gözəl bir sözü var. Deyir, qılınc vurmağı, döyüşməyi atamı oğuldan öyrənər, oğulmu atadan öyrənər?

Əziz tələbələr, görünür, söhbətimizi bəzi ümumiləşdirmələrlə sona çatdırmağın vaxtı çatdı... Hər şeydən əvvəl deməliyik ki, “Dədə Qorqud” eposu Azərbaycan xalqının hansı genotipoloji qaynaqlar əsasında təşəkkül tapdığını, yəni türklüyünü, müsəlmanlığını təsdiq edir. İkincisi, epos aydın şəkildə göstərir ki, türk mənşəli azərbaycanlılar məhz Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmışlar. Və nəhayət, üçüncüsü, qədim Azərbaycan dili kifayət qədər mükəmməl ədəbi normativliyi, zəngin üslubi ifadə imkanları ilə tarix səhnəsinə ilk dəfə “Kitabi- Dədə Qorqud”un təqdimində çıxır.

III mühazirə

Azərbaycanın Nizami dünyası

Əziz tələbələr, bu gün yalnız Azərbaycanın deyil, ümumən dünyanın çox böyük şair-mütəfəkkirlərindən olan Nizami Gəncəvi haqqında danışacağıq. Hər nə qədər əsərlərini öz ana dilində - “Dədə Qorqud” eposunun dilində yox, başqa dildə - farsca qələmə alsada, eynilə “Dədə Qorqud” qədər azərbaycanşünaslığın (və azərbaycançılığın) ilk mötəbər mənbələrindən biridir. Və cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycanı “Kitabi- Dədə Qorqud”də coğrafiyası, cəmiyyəti, tarixi-ictimai hadisələri ilə hansı möhtəşəmlikdə görürüksə, Nizaminin “Xəmsə”, yəni “Beşlik” adlanan poemalar silsiləsində də həmin miqyasda görürük.

Nizami Gəncəvi Gəncə şəhərində anadan olub. O vaxt Gəncə nəinki Azərbaycanın,

Qəzənfər Xəliloğlu, Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş ilk portret. (1940)

ümumən regionun ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Şair bütün ömrü boyu Gəncədən kənara çıxmamışdı... Bütün ömrü boyu Gəncədən kənara çıxmıyasan, amma bütün dünyanın problemləriylə, hadisələriylə, İran tarixiylə, yunan tarixiylə, slavyan tarixiylə belə dərindən tanış olasan, türk tarixinin əsaslarını əhatə edib mahiyyətinə varasan - bu, fəvqəladə istedaddır. Nizaminin Gəncədən kənara çıxmadan dünyanı öyrənmək imkanlarını isə Gəncənin çox zəngin kitabxanaları təmin etmişdi. Və görünür, şəhərdə müdrik insanlar, elm adamları, yaxşı təhsil müəssisələri də vardı. O, çoxlu dillər bilirdi. Bütün əsərlərini farsca yazmışdı. Ərəbcə ilə bağlı problemi yox idi, yəhudicə və yunanca bildiyi haqqında da məlumatlar var. Amma bütün bu dilləri nə qədər dərindən bilsə də, Nizami Gəncəvi bir Azərbaycan türkü idi və onun ana dili, gündəlik ünsiyyət dili məhz Azərbaycan türkcəsi olmuşdu. Əlbəttə, biz ilk növbədə belə bir suala cavab verməliyik ki, nə üçün Nizami öz əsərlərini ana dilində deyil, farsca qələmə almışdı?.. Türk dilləri tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis, əslən azərbaycanlı olan professor Əhməd Cəfəroğlu XI – XIII əsrlərə aid farsdilli türk ədəbiyyatından danışarkən həmin sualı çox “sərt” cavablandırır. Onun fikrincə, bu yersiz “ənənə” dövrün türk hökmdarlarının ana dilinə laqeydliyindən, hətta “nankor” münasibətindən irəli gəlmişdir... Əlbəttə, zahirən belə görünə bilər, ancaq müsəlman ölkələrində əvvəl ərəb, sonra isə eyni zamanda fars dilinin ictimai-siyasi, intellektual- mədəni nüfuzunun güclənməsi həm Xilafətin, həm də Müsəlman İntibahının təsirindən irəli gəlmişdi. Xüsusilə İntibahın yaratdığı “ərəb-fars-türk iyerarxiyası”nda öncə ərəblər, sonra farslar, sonda isə türklər gəlirdi. Və hətta Xilafətdə

söz sahibi olandan sonra da türklər həmin iyerarxiyaya sadıq qalmalı olmuşdular. Niyəsini Allah bilir!..

Nizami Gəncəvinin əsl adı İlyas idi. Nizami onun təxəllüsüdür, yəni sözləri nizama düzən, şair deməkdir. Onun Məhəmməd adında bir oğlu olduğuna görə adına Əbu Məhəmməd də əlavə olunur. Və beləliklə, tam adı belədir: Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Şeyx Nizami Gəncəvi. Göründüyü kimi, həm də şeyx idi və məqbərəsi insanların əsrlərlə müqəddəs hesab etdiyi bir tapınacaq olmuşdur.

Təbii ki, Nizamiyə qədər müsəlman Şərqi farsca yazan ən böyük şair Əbülqasim Firdovsi idi.

Nizamidən yarım əsr sonra artıq Türk-müsəlman intibahı və ümumən Müsəlman intibahı sona çatır.

Firdovsinin “Şahnamə”si həm böyük bir tarix əsəri kimi, həm də böyük bir poeziya nümunəsi kimi çox məşhur idi və demək olar ki, bütün şairlər öz qəhrəmanlarını Firdovsinin “Şahnamə”sindən alır, o qəhrəmanları təsvir edirdilər, yeni süjetlər əlavə edir, yaxud köhnə süjetləri yeni çalarlarla zənginləşdirirdilər. Bununla yanaşı, Firdovsidə farsçılıq, irançılıq çox güclü idi. Yəni hər nə qədər bir müsəlman şairi olsa da, o, iranlıların, farsların əvvəlki dinləri olan atəşpərəstlik və ya zərdüştüklə fəxr edirdi. Bir qayda olaraq, İran şahlarının böyük tarixi rolu, fəvqəladə şöhrəti barədə danışır, İran-Turan müharibələrindən, münafişlərlə yazanda hər nə qədər Turan qəhrəmanlarını alqışlasa da, əsasən, İranın mövqeyində dururdu. Yəni Firdovsi İran vətənpərvəri idi, ancaq bu vətənpərvərlik bəzən şovinizm səviyyəsinə qədər enirdi. Sənətinin qüdrətinə gəldikdə isə Firdovsi möhtəşəm olmuşdur.

Möhtəməliyin bir əlaməti də mənsub olduğu xalqın zərurət duyduğu milli eposunu yaratması idi.

Və əgər Firdovsini yaratmasaydı, İran qədim dövrlərdə batıb qalar, orta əsrlərə bu möhtəşəmlikdə (xüsusilə türklərlə rəqabətdə!) keçə bilməzdi.

Azərbaycanda farsca yazmaq ənənəsi XI əsrdə Qətran Təbrizinin şəxsində meydana çıxmış, XII əsrdə isə bu ənənəni Əbülula Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi söz ustaları davam etdirmişlər.

İlk böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi haqqında danışan mütəxəssislər onun çox zaman Azərbaycan türkcəsində düşünüb farsca (dəri dilində) yazdığını xüsusi qeyd etmişlər.

Qətran Təbrizi kimi Məhsəti Gəncəvi də Müsəlman İntibahının ilk görkəmli nümayəndələrindəndir. Heç də təsadüfi deyil ki, onun rübailərini böyük Xəyyamın rübailərilə həmişə nəinki müqayisə etmiş, hətta qarışıq salmışlar. Elə bu faktın özü Məhsətinin nə qədər istedadlı bir sənətkar olduğunu göstərir.

Nizami Gəncəvinin xələfləri içərisində, şübhəsiz, ən böyük şair Xaqanıdır.

O Xaqani ki, Şirvanda doğulmuş, çox dəyərli əsərlərini yazmışdı. Şirvanşahlar sarayında yaşamış, saray münafiqəsinə cəlb olunmuş, həbs edilmişdi, sonra Təbrizə qaçmışdı. Məzarı Təbrizdədir. O, tək Azərbaycan deyil, dünya ədəbiyyatında da çox möhtəşəm bir şəxsiyyət kimi tanınır. Onun hökmdarlara, padşahlara qarşı həmişə mərdanə dayanması bizim ədəbiyyatımızı, ictimai fikrimizi və bir azərbaycanlı olaraq Xaqaninin özünün tərcümeyi-halını şöhrətləndirir. Hətta Xaqani bir ara öz təxəllüsündən də

imtina etmişdi. “Xaqani” xaqanlara məxsus, hökmdarlara məxsus, hökmdarlara yaxın olan deməkdir. Amma o, hökmdarlara üsyan edərək yazmışdı ki, “İstəmirəm adımlı çağırılar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani”.

Şirvandan Təbrizə qaçmalı olanda şair Şamaxıya üz tutaraq demişdi:

Şamaxı, ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mənə,
Sənə qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.

Xaqani farsca şeirin fəvqünə qalxmaqla yanaşı, Azərbaycan türkü olduğunu həm sətiraltı, həm də sətirüstü ifadələrində dönə-dönə əks etdirmişdir.

Nizami Xaqanini özünə müəllim hesab etsə də, daha yüksəyə qalxmış, özünün məşhur “Xəmsə”sini yaratmışdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, 2021-ci il Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə “Nizami ili” elan olunmuşdu və bu ildə ölkəmizdə Nizami Gəncəvi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparıldı, dünyada Nizami irsinin təbliği ilə bağlı işlər görüldü.

Və bir daha təsdiq olundu ki, Azərbaycan Nizami Gəncəvi ilə fəxr edir. Biz bütün şairlərimizlə, bütün mütəfəkkirlərimizlə fəxr edirik. Amma Nizamiyə daha həssas münasibətimizin səbəbləri var. Hələ də Nizamini bizdən almaq, onu bir İran şairi saymaq

iddiaları mövcuddur. Əlbəttə, mütəxəssis olmayan bir ingilis, bir fransız, bir alman Nizami Gəncəvinin İran şairi kimi də qəbul edə bilər, çünki farsca yazıb. Amma məsələnin mahiyyətinə gələndə ki, Azərbaycan xalqının yaradıcılığının böyük bir hissəsi farsca olsa da, ideya-məzmunca türkcə, azərbaycancadır, onda biz dünya miqyasında, xüsusilə mütəxəssis olmayanlar arasında onun azərbaycanlı olduğunu sübut edib öz mənəvi irsimizə yiyə durmağa məcburuq.

Nizami hökmdarlara məsləhət verirdi. O yazırdı ki, dövləti idarə edənlər mütəfəkkir olmalıdırlar, müdrik olmalıdırlar, imanlı və inamlı olmalıdırlar. Yəni dövləti idarə edənlər elə olmalıdırlar ki, onlar insanların qayğısına qala bilsinlər, onların həyatını təmin edə bilsinlər, onların qarşılıqlı münasibət mədəniyyətlərini o qədər yüksəlsinlər ki, heç kim heç kimə mane olmasın. Və bunun üçün hökmdar və ya dövlət mütləq xalqla bir olmalıdır... Bu ideya-müləhizələrində Nizami Gəncəvinin ən böyük müəllimi yenə də mənşəcə türk olan Əbu Nəsr əl-Fərabi ət-Türki idi. Əl-Fərabi Türküstanda doğulmuşdu, amma Bağdada köçmüş, yaxşı təhsil almışdı. Onun dövlət haqqında çox dəyərli əsərləri var. Əl-Fərabi ət-Türki “xoşbəxtlər ölkəsi” ideyasının müəlliflərindən biridir. Və araşdırıcılar Nizamiyə başqa bir türk mütəfəkkirinin – XI əsr şairi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik gətirən bilik”) poemasının təsirindən də bəhs edirlər.

Nizami öz əsərlərində göstərir ki, hökmdar xalqı, dövləti idarə edən, insanların taleyi üçün məsuliyyət daşıyan şəxsdir. Ona görə də o, həmişə təkmilləşməlidir, həmişə yeni şeylər öyrənməli, xalqla bir yerdə olmalı, ortaya çıxan problemləri həll etməlidir.

Nə zaman müharibə etmək lazımdır, nə vaxt sülh istəmək lazımdır, onu bilməlidir. Yəni müdrik olmalıdır, filosof olmalıdır. Və nəticə etibarilə, hökmdar peyğəmbər olmalıdır. Necə ki birinci əsərində bu tipli məsələlər qaldırır, yaxud sonrakı əsərlərində ayrı-ayrı hökmdarların, məsələn, “Xosrov və Şirin”də Xosrovun, “Yeddi Gözəl”də Bəhrəmin necə inkişaf edib xalqını, dövlətini qoruya bilən hökmdarlara çevrildiyini, əvvəl elə olmayıb tədricən inkişaflarını göstərir, eləcə də Makedoniyalı İsgəndər kimi bir nəhəng şəxsiyyəti özünün ideal hökmdarı seçir və onu peyğəmbər səviyyəsinə yüksəldir.

Əvvəl “İsgəndərnamə”də Makedoniyalı İsgəndərdən bir hökmdar kimi danışır, onun sərkərdəliyinə, dövlət idarəçiliyinə üstünlük verir. Bundan sonra isə onu yalnız peyğəmbər kimi təqdim edir. İsgəndər dirilik suyu axtarır, amma onu tapa bilmir. Və Nizami öz əsərlərində Makedoniyalı İsgəndəri bir düha olaraq tərənnüm etməklə sanki deyir ki, sənin dirilik suyu axtarmağına ehtiyac yoxdur. Sənin bu dünyada daim diri qalmağını bir şair olaraq mən təmin edəcəm. Yəni sənin haqqında yazdığım bu əsərlə sən dünyada daim xatırlanacaqsan. Bu cür yanaşma ilə Nizami eyni zamanda sözün, şairliyin qüdrətini yüksəltdirmiş olur və Makedoniyalı İsgəndərin şəxsinə dövlət başçılarına, hökmdarlara nümunə göstərir ki, elə bir həyat yaşasınlar, elə bir dövlət qursunlar, elə bir cəmiyyət tərbiyə eləsinlər ki, xalqın təsəvvüründə, yaddaşında daim diri qalsınlar, yoxsa dirilik suyu mifdir, xülyadır; xalqın sözü, müdrik sözlər isə mif deyil, daim canlıdır, ayaqdadır.

Nizami haqqında danışan nizamişünaslar onun əməkçi insanların həmişə xüsusi qiymətləndiriblər. O, ümumən dünyanın

ilk böyük şairlərindən biridir ki, əməkçi insanları böyük ehtiramla qəhrəman səviyyəsinə yüksəldib... Orta əsrlərin qəhrəmanları kim idi?.. Hökmdarlar, sərkərdələr, aşıqlar, yeni İskəndər, Xosrov, Bəhram, Leyli və Məcnun... Bunlarla yanaşı, Nizami Gəncəvidə artıq adi bir kərpickəsən qəhrəmana çevrilir, adi bir çoban padşaha ağıl öyrədir və nəhayət, külüng vuran Fərhad hökmdar Xosrovlə üz-üzə durub mübahisə edə, öz iradəsini ona qəbul etdirə bilir... Nizaminin xüsusi inamı vardı ki, əmək, zəhmət insanı tərbiyə edir, əxlaqlı edir, özünəgüvənli edir və ən başlıcası, başqasından asılı olmağa qoymur, onun şəxsiyyətini qoruyur. "Sirlər xəzinəsi"ndəki kərpickəsən qoca, Nizaminin nəzərində sadəcə zəhmətkeş deyil, həm də filosofdur, dünyanın, həyatın mənasını həm anlayan, həm də anladan müdrikdir.

Nizami Gəncəvinin əsərləri 30-cu illərdə, onun 800 illik yubileyi ərəfəsində Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlayıb, bu işi bizim çox böyük şairlərimiz görüblər. "Sirlər Xəzinəsi"ni Süleyman Rüstəm, "Xosrov və Şirin"i Rəsul Rza, "Leyli və Məcnun"u Səməd Vurğun, "Yeddi gözəl"i Məmməd Rahim, "İsgəndərnamə"ni Abdulla Şaiqlə Mikayıl Rzaquluzadə tərcümə ediblər.

Eyni zamanda bizim sərəncamımızda "Xəmsə"nin filoloji tərcümə dediyimiz çevirmələri də var ki, onları azərbaycandilli mühitə böyük şərqşünaslar, böyük nizamişünaslar qazandırmışlar. Siz Nizami Gəncəvini həm poetik, həm də filoloji tərcümələrdən oxuya bilərsiniz. Və təbii ki, müqayisəli oxuma imkanınız da var.

Nizami Gəncəvinin azərbaycançılığı, vətənpərvərliyi onun Gəncə haqqında dediyi sözlərdən başlayır. O, Gəncəni öz əsərlərində hər yeri düşdükcə tərifləyib, mədh edib. Nizami öz ana

dilinin, yeni o dildə ki, yazmırdı, amma danışdı, onun - türkcənin, Azərbaycan türkcəsinin də çox böyük müdafiəçisi olubdur: siz "Leyli və Məcnun"u oxusanız görəcəksiniz, bu əsərin əvvəlində belə bir hissə var ki, Şirvanşah Nizaminin şöhrətini eşidir və ondan xahiş edir ki, "Leyli və Məcnun" mövzusunda farsca bir əsər yazsın... Əlbəttə, Şirvanşahı qınamaq olmazdı, çünki o dövrdə fars dili çox inkişaf etmişdi və müsəlman dünyasının ərəbcədən sonra ikinci böyük dili hesab olunurdu. Hətta ərəb saraylarında farsca danışmaq, farsca şeirə qulaq asmaq dəb idi. Nizami bütün bunlara baxmayaraq əsəbləşir, "qan vurdu beynimə, əsdi dodağım" deməklə öz türkcəsi əvəzində ona başqa bir dildə yazmaq barədə sifariş verilməsini qəbul edə bilmir. Amma yenə də farsca yazır, çünki bu, qarşısızalmaz bir ənənə idi.

Nizami gerçəkliyin nədən ibarət olduğunu yaxşı bilir, buna əməl edirdi, ancaq öz türklüyünü də unutmurdu. Təsadüfi deyil ki, "Xəmsə"də "türk" sözü 100 dəfədən çox işlənib. Heç bir İran şairi üçün bu, nəinki səciyyəvi ola bilməz, ümumiyyətlə, mümkün olmayacaq bir üslub, hadisədir. Nizamidə "türk" sözü igid deməkdir, müdrik deməkdir, gözəl deməkdir. O yer ki gözəlliklər, müdrikliklər, igidliklər məkanıdır, Nizami Gəncəvi onu "Türküstan" adlandırır. Bütün bunların hamısını farsca əsərlərində deyir. "Xəmsə"də Nizami Gəncəvi türkcə, azərbaycanca sözlər işlədir. Bu, farsca yazan Azərbaycan şairlərinin çoxlarında olubdur. Və yaxud atalar sözləri və məsəlləri türkcədən fars dilinə sətri tərcümə edir. Beləliklə, aydın olur ki, onun təfəkkür təzi türkcədir. Əlbəttə, heç bir mübahisə yoxdur ki, Makedoniyalı İsgəndər bir yunandır, ancaq Nizami ona "yunan qiyafəli türk" deyir, yeni

türk anlayışını o, şəxsiyyət anlayışı ilə bərabər tutur. Bu da onun türklüyünü danmaq istəyənlərə özünün verdiyi elə bir tutarlı cavabdır ki, təsirini əsrlərdir saxlayır. Nizaminin azərbaycanlı - türk tədqiqatçıları ilə yanaşı, İran tədqiqatçıları da var. Məsələn, Səid Nəfisi kimi böyük alim ki, fars dili onun ana dilidir, yazır: Nizamidən türk ətri gəlir. Yəni onun dili bir İran şairinin, məsələn, Firdovsinin dili deyil. Nizamini oxuyan kimi anlamaq olur ki, o, bir azərbaycanlıdır, türkdür.

Nizaminin türklüyünü sübut edən meyarlardan biri də onun Firdovsi ilə müqayisəsində meydana çıxır. Firdovsidə olan fars təəssübkeşliyi əvəzində Nizamidə təkzibi mümkün olmayan türk təəssübkeşliyi var. Lakin “Şahnamə”də hərdən baş qaldıran şovinizm “Xəmsə”də yoxdur.

Nizami bütün xalqlara münasibətində humanistdir. O, çox yaxşı bilir ki, Xosrov bir İran hökmdarıdır, amma onun qüdrətindən ürək genişliyi ilə danışır. Bilir ki, Bəhram bir İran şahıdır, onun qüsurlarını göstərməklə qalmır, müdrikliyini də tərənnüm edir. Bu mənada o, əlbəttə, Firdovsi ilə müqayisədə daha beynəlmiləldir, daha tolerantdır... Sənətkarlığı da ondadır ki, Firdovsi öz ana dilində, Nizami isə başqa bir dildə yazır, amma ondan geri qalmır. Yəni bu dil artıq farscanın daxilində türkcədir. Buna Məhəmmədhüseyn Şəhriyar çox sonralar “Azərbaycan üslubu” deyirdi. Nizami eyni zamanda bir azərbaycanşünasdır, Azərbaycan təbiətinin tərənnümçüsüdür:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.

İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlamış kövsər...

Bu misraları İskəndərin zamanı üçün yazır. Və dərhal da təəssüflə əlavə edir ki:

İndi o dərgahın taxtı alçalmış,
İpəyi, qumaşı küləklər çalmış.
Təzə nar gülləri tökülüb solmuş,
O narlar, nərgizlər dönüb toz olmuş.
İndisə yerində bu gözəl yurdun
Var sel yumuş dərə, qurumuş odun.

Ancaq dahi şair-mütəfəkkir bədbinliyə də qapılmaz, inanır ki, bu diyar ədalətli hökmdarın (və xoşbəxt cəmiyyətin) iradəsi ilə yenidən canlanacaqdır.

Nizami təəssübkeşdir...

Məhinbanu Şirinə deyir ki, doğrudur, Xosrov böyük bir hökmdar, nüfuzlu bir ailəyəndir, atası, babası şah olublar, amma biz də geri qalan deyilik. Deyir “Əgər o, Keyxosrovdursa, biz də Əfrasiyabıq”... Keyxosrov İrani, Əfrasiyab isə Turanı təmsil edir. İndi təsəvvür edin, görün erməni tarixşünasları, ədəbiyyatçıları nə qədər məsuliyyətsizdirsə, deyirlər ki, Şirin erməni qızıdır.

Nizami “Xəzər dağlarından, yəni Qafqaz dağlarından Çin dənizinə qədər hər tərəf türkdür” deyir. Azərbaycanın, Qafqazın, ümumən Türk dünyasının coğrafiyası barədə təsəvvür yaradır.

“Dədə Qorqud”dan danışanda dedik ki, o, böyük sənət, yaradıcılıq, dil hadisəsi olmaqdan başqa, həm də bizə keçmişimizin xəritəsini verir. “Xəmsə” də belədir. Nizami həm də tarixçidir. Düzdür, o, tam xronologiyaya riayət eləmir. Məsələn, biz yaxşı bilirik ki, Makedoniyalı İsgəndər Bərdəyə gəlməyib. Amma bu, Nizamidir. Nizami qələmi Makedoniyalı İsgəndəri peyğəmbər elədiyi kimi, onu Bərdəyə də gətirib çıxara bilər. Nizamişünaslar detalları ilə araşdırıblar ki, İskəndərin Bərdəyə “gətirilmə”si Nizaminin özünəməxsus (və çox mükəmməl!) bir metaforasıdır. Bərdəyə gəlməsi gerçəkliyə uyğun olmasa da, burada onun Nüşabəyə münasibəti, xalqa münasibəti, göstərdiyi səmimiyyət İskəndər üçün çox səciyyəvi olub, onun xarakterinin açılmasına, obrazının bütövləşməsinə birbaşa təsir edir.

Nizaminin bir türk şairi olması özünü hər cəhətdən göstərir. Və təsadüfi deyil ki, onun əsərlərini sonralar müxtəlif türk dillərinə çevirmək meylə xeyli güclü olubdur.

Məsələn, hələ XIV əsrdə “Xəmsə” qırpaq türklərinin diqqətini cəlb edib. Qütb adlı şair “Xosrov və Şirin”i türkcəyə çevirib. Və Türk dünyasının dahi şairlərindən biri Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə türkcə cavab yazıb. Yəni o, tərcümə etməyib, XV əsrdə Nizami “Xəmsə”si mövzusunda, strukturunda öz “Xəmsə”sini yaradıb. “Leyli və Məcnun”u böyük Füzuli Azərbaycan dilində qələmə almaq istərkən əvvəlcə Nizaminin etdiyi şikayəti xatırlayıb: “bir iş ki, qılır şikayət ustad, şagirdə olur ricui bidad” deyib.

Nizami Gəncəvi özünü tez- tez Firdovsi ilə müqayisə edir. Həm ona ustad kimi hörmət edir, həm də, əgər belə demək olarsa, tənqidi yanaşır. Ustadın qeyri-adi cəngavərlik səhnələrini bəyənir. Və bunu

“Şahnamə” müəllifinin yaşının çoxluğu, əsl eşqdən uzaq düşməsi ilə əlaqələndirir: “Altmış yaşlarında eşqin həyəcanı tərpədə bilmirdi yorğun qocanı”... Nizaminin bütövlükdə yaradıcılığına epigrafla olacaq belə bir məşhur beyti də var:

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?!

Çoxdandır ki, Azərbaycan nizamişünasları Nizami Gəncəvinin türkcə şeirlərini axtarırlar. Doğrudur, necə ola bilər ki, farsca əsər sifarişi qarşısında bu cür qəzəblənən şairin türkcə heç nəyi qalmasın. Ancaq son vaxtlar belə bir qənaət yaranır ki, ola bilsin Nizami Gəncəvinin heç türkcə şeiri yoxdur, yazmayıb. Amma onun yazdığı dil, artıq qeyd etdiyimiz kimi, farscanın türkcəsidir. Və bu, sadəcə bir təskinlik deyil...

Qorqudşünaslıq nə qədər azərbaycanşünaslıqdırsa, nizamişünaslıq da o qədər azərbaycanşünaslıqdır. Heç də təsadüfi deyil ki, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurucusu Heydər Əliyev Nizami yaradıcılığına xüsusi önəm verirdi. O, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdən bəri gələn nizamişünaslıq ənənələrini yüksək dəyərləndirir, Nizami ilə bağlı yeni nə yaradılırdısa, hamısının təbliğinə çalışırdı. Heydər Əliyev fondu, onun rəhbəri Mehriban xanım Əliyeva dünyanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində Nizami adının əbədiləşdirilməsi ilə bağlı, Nizami əsərlərinin çapı ilə bağlı çox böyük işlər görübdür. Akademik Nərgiz Paşayevanın təşəbbüsü ilə Oksfordda Nizami Gəncəvi adına Qafqaz və Azərbaycanşünaslıq Mərkəzi neçə illərdir uğurla fəaliyyət

göstərir, tədbirlər keçirilir, dünyanın böyük alimləri Azərbaycanı öyrənirlər.

Gənc dostlar, yəqin bilirsiniz ki, Gəncədə Nizami Gəncəvinin möhtəşəm məqbərəsi ucalmaqdadır. Və Gəncəyə daxil olanlar yolboyu onun əsərlərilə tanış olurlar ki, bu da Gəncənin öz dahi oğluna göstərdiyi ehtiramdır. Azərbaycan dövləti Nizamiyə bir də ona görə bu qədər önəm verir ki, dahi şair-mütəfəkkirin dövlətçilik idealları həmişə müasirdir. Beləliklə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsasında türk epos təfəkkürü dayanır ki, burada humanizm, dövlətçilik, xoşbəxt cəmiyyət kimi ideallar öz əksini tapır... İkincisi, Müsəlman İntibahının ən görkəmli nümayəndəsi olan dahi sənətkar- mütəfəkkir azərbaycanlı idrakının miqyasını nümayiş etdirir... Və üçüncüsü, Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvaninin başladığı işi – Azərbaycan türklərinin farsca özlərinəməxsus bir üslub (Azərbaycan üslubu) yaratmaq işini Nizami “layihə gücü”nə çatdırmaqla dünyaşöhrətli bir məktəbin – Nizami məktəbinin əsasını qoymuş oldu.

IV mühazirə

Azərbaycanda sufizm: Nəsimidən Füzuliyə

Əziz tələbələr, əvvəlki üç mühazirəmizdə Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təşəkkülündən bəhs etdik.

Azərbaycanşünaslığın ilk mənbələri əsasında azərbaycançılıq ideologiyasının köklərini – türklük, müsəlmanlıq və müasirlik (humanizm) hissiyyatlarının necə qovuşduğunu aydınlaşdırmağa çalışdıq. Və hər bir azərbaycanlının öz milli kimliyini dərk etməsi üçün dərinədən bilməli olduğu ilk mənbələr – “Dədə Qorqud” eposu ilə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si üzərində ayrıca dayandıq.

Nizamidən sonra, XIII əsrdən XVI əsrə qədər Azərbaycan hansı ictimai-siyasi proseslərdən keçir, azərbaycançılıq şüuru bu dövrdə necə inkişaf edir, Nəsiminin, eləcə də Füzulinin yaradıcılığı bizə hansı zənginliyi bəxş edir? Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı, azərbaycançılıq Nizamidən sonra Nəsimi ilə, Füzuli ilə və ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlərdəki ideyalarla nəfəs alır, yaşayır... Və yeni məna- məzmun qazanır.

XIII əsrin əvvəllərindən monqol- tatar yürüşləri Avrasiyanı başına götürdü.

Təbii ki, Azərbaycan da işğal olundu. Hülakilər (Elxanilər) dövlətinin tərkibində olan ölkədə vaxtaşırı müəyyən siyasi, iqtisadi gərginliklər özünü göstərsə də, XIII- XIV əsrlər bütövlükdə təsərrüfatın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafı ilə maraq doğurur. Bu dövrdə monqol- tatarların tərkibində Türküstandan böyük kütlələrlə gəlibəvvəlki axınları tamamlayan türklər Azərbaycandakı ərəb, eləcə də İran təsirlərini, məsələn, ərəbcə elmi, xüsusilə farsca bədii əsər yazmaq ənənəsini məhdudlaşdırırlar...

XIV əsrin sonlarına doğru Əmir Teymur, XV əsrin birinci yarısında Qaraqoyunlular, ikinci yarısında isə Ağqoyunlular Azərbaycana hər cəhətdən dinamik bir həyat gətirdilər: buraya, ilk növbədə, ardı-arası kəsilməyən köçlər, yürüşlər, müharibələr, qarşısızalmaz hakimiyyət dəyişiklikləri, beynəlxalq münaqişələrin güclənməsi və s. aiddir.

Sözügədən dövrü səciyyələndirən ən mühüm düşüncə - mənəviyyət hərəkatı isə, heç şübhəsiz, sufizmdir ki, buna panteizm də deyilir.

Panteizm elə bir dünyagörüşdür ki, müsəlmanlığa daha əvvəlki dinlərdən gəlmişdir. Bəs panteizm nədir? Panteizm Tanrının, Allahın, Yaradıcının hər şeydə, hər yerdə olduğuna inamdır. Panteistlər inanır ki, elə bir varlıq yoxdur ki, onda Yaradıcı (İlahi) ruh təcəlla etməsin. Yəni bizim gözümüzün gördüyü bütün varlıqlar Tanrının təzahürüdür. Panteizm Tanrını öz-özlüyündə yox kimi qəbul edir, onu ancaq hər birimizdə görür və buradan da müxtəlif fikirlər, nəzəriyyələr meydana çıxır.

“Suf” qalın yun parçadan tikilmiş, bir az da kobud paltardır ki, bunu dərvişlər geyinirlər.

Dərviş o şəxsdir ki, maddi aləmdən əlini üzür, dünya nemətinin onun üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. O, cüzi qida ilə, heç kimə mane olmadan, ancaq Tanrıya dua etməklə bu dünyadakı həyatını başa vurub əbədi dünyaya köçür. Yeni sufi ideologiyasına, düşüncəsinə mənsubsansa, sənin dünya nemətində gözün olmamalıdır. Çünki Tanrının özü səndə təcəlla edir. Sən Tanrıdan qopub ayrılmısan, Tanrıdan qopub ayrılan nə varsa, nəticə etibarilə, Tanrıya qovuşacaq.

İslam dini panteizmə öz yeni interpretasiyalarını gətirdi, adları bütün dünyada məşhur müsəlman panteist ideoloqları meydana çıxdı. Əslən fars olan Həllac Mənsur IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində elan etdi ki, ona vəhylər gəlir ki, Tanrıdır. Və məşhur “Ənəlhəq” ifadəsi ki, ərəbcə “Həqq mənəm, Tanrı mənəm” deməkdir, onu ilk dəfə Həllac Mənsur işlətdi. O, bütün Şərq ölkələrini, İrani, Türküstanı, Çini, Afrikanın şimalını gəzərək öz dinini, ideologiyasını təbliğ edirdi. O bu fikirdə idi ki, Tanrıdan qopan insanın daxilində Tanrı gücü, ilahi güc var və o həmin ilahi gücü inkişaf etdirməlidir. O, islam dininin bir çox tələblərinə məhəl qoymur, onları yerinə yetirməyə heç bir ehtiyac olmadığını deyirdi. Əsas odur ki, biz öz içərimizdə, daxilimizdə Tanrını dərk edək, ona qovuşmağa can ataq və biz Tanrı olaq deyirdi. Biz ona cəhd etmədikcə öz daxilimizdəki ilahi işığı söndürürük deyirdi... Amma onu qətlə yetirdilər, çünki islam ruhaniləri belə bir düşüncəni qəbul edə bilməzdilər. Sufilər Həllac Mənsuru sufizmin ilk qurbanı kimi həmişə xatırlayırlar, özlərini onun davamçıları hesab edirlər.

IX- XI əsrlərdə həm islam dünyasında, həm də xristianlıqda müzakirə olunurdu ki, dünya necə dərk olunmalıdır: elmi

eksperimentlərlə, yoxsa inamla, intiusiya ilə, vəhyə?.. Belə bir təsəvvür vardı ki, əslində, bizim gördüyümüz ətraf aləm, fiziki dünya – zahiri, üzdə olan predmetlərin, hadisələrin eklektik yığınıdır. Bunlar əsl həqiqətin aldadıcı, solğun surətləridir. Onlara baş qoşmağın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Həqiqəti, mahiyyəti daha dərinlərdə axtarmaq lazımdır... Həm xristianlıqda, həm də islamda müzakirələr, təəssüf ki, elmə yox, vəhyə üstünlük verilməsinə gətirib çıxardı... Əl-Qəzali adlı Bağdadda yaşayan, universitetlərdə dərs deyən nüfuzlu bir şəxs bu istiqamətdəki “xidmətlər”i tarixdə daha çox məşhurdur.

O, yorulmadan sübut etməyə çalışırdı ki, məktəblərdə, mədrəsələrdə gənclərə elm, maarif, intellekt yox, ancaq ruhani düşüncə, hissiyyatlar aşılamaq lazımdır, biz Allahı ağılla yox, hissiyyatlarımızla dərk edə bilərik. Bəs bu fikir doğru idimi? Xeyr, doğru deyildi... Şərqdə maarifdən, elmdən ayrılma prosesi baş verdi. Bu proses sufizmi, panteizmi gücləndirdi. Mövcud, gerçək, real elmləri öyrənməyi bir tərəfə buraxıb, Şərq, müsəlman mütəfəkkirləri ancaq xəyallarla, nəticə etibarilə, xürafatla məşğul olmağa başladılar.

ADA Universitetində bir neçə il əvvəl çox dəyərli bir əsər azərbaycancaya çevrilərək çap olunub: Amerika tədqiqatçısı Frederik Starın “İtirilmiş Maarif” əsəri.

Mən çox istərdim ki, ona nəzər yetirəsiniz. Çünki o kitab tarixi həqiqətləri əks etdirir. Belə bir suala cavab verir ki, necə oldu ki, elmdən imtina edildi. Özü də biri var o elmdən ümumiyyətlə xəbər olmaya, biri də var ki, müəyyən bir dövrdə çox ciddi elmi tədqiqat işləri gedə, observatoriyalar yarana, texniki elmləri öyrənmək

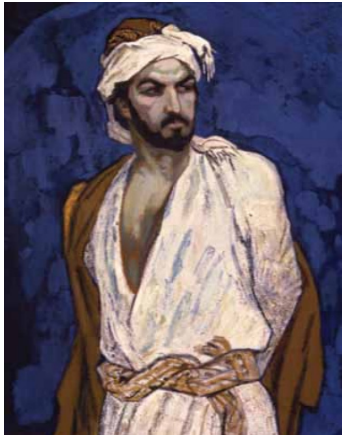
üçün cihazlar meydana çıxa, tibblə ciddi şəkildə məşğul oluna. Məsələn, İbn Sina kimi dahilər yetişə. Və birdən mistikaya meyl o qədər güclənə ki, hər şey itirilə... Bu məcburi “maraq” sufizmin tək mistikasını yox, həm də “elmi”ni yaratdı və böyük şəxsiyyətlər artıq Əl-Qəzalidən başlayaraq sufizmin kifayət qədər cəlbedici təsiri altına düşdülər. Azərbaycanda onların nümayəndələrindən biri Nəimi adlı filosof idi. Fəzlullah Nəimi özünün geniş ruhani-ideoloji fəaliyyəti ilə böyük bir hərəkata başçılıq edirdi ki, tarix həmin hərəkatı sufizmin bir qolu – hürufizm adlandırır. Hürufilər inanırdılar ki, insanın üzündə onun ilahi mənşəyini təsdiq edən yazılar – bütöv bir mətn həkk olunmuşdur. Və əsl müqəddəs yazı da məhz bundan ibarətdir.

Hürufizm Azərbaycanda o qədər geniş yayıldı, hürufilərin nüfuzu o qədər artdı ki, nəinki din, hətta dövlət xadimləri də narahat olmağa, onlara qarşı amansız mübarizə aparmağa başladılar.

Nəiminin özü də şeirlər yazırdı. Amma onun davamçısı olan daha gənc, çox istedadlı bir azərbaycanlı, şirvanlı, Şamaxıda doğulmuş İmadəddin Nəsimi öz parlaq poeziyası ilə önə çıxdı.

O, azərbaycanca yazır, şeirləri hürufi məclislərini vəcdə gətirirdi. Nəiminin edamından sonra Nəsimi hərəkata rəhbərlik etməyə başladı. Və beləliklə, Həllac Mənsurdan gələn “Həqq mənəm” (Ənəlhəqq) nidası Azərbaycanda, Anadoluda, Suriyada, İraqda, ümumən bütün İslam dünyasında yenidən eşidildi... Nəsiminin üstünlüyü bir də onda idi ki, o, ana dili ilə yanaşı farsca, ərəbcə də yazırdı. Onun ana dilinin – türkcənin anlaşıldığı coğrafiyanın özü də, əslində, çox geniş idi.

Məlum olduğu kimi, sufizm insanın ruhən təkmilləşərək Tanrıya qovuşması – Haqqa (Həqiqətə) çatması üçün üç əsas mərhələ müəyyən edir. Onlardan birincisi şəriətdir. Yeni insanın insan olması üçün, insanla yola getməsi üçün, dünyayla əlaqələrinin normal olması üçün Qurani-Kərimdə, şəriətdə deyilən bütün birgəyaşayış, əxlaq normalarına əməl etməsi lazımdır. İnsan oğurluq etməməlidir, başqasının işinə qarışmamalıdır, ailəsini qorumalıdır və s. Sən desən ki, Tanrıya qovuşmaq istəyirəm, amma şəriətə əməl etmirəm, bu, düzgün deyil. Çünki sənin fəaliyyətin özünü dərk etməyə can atan bir insanın fəaliyyəti olmalıdır. Bu da, əlbəttə, o dövrdə ancaq dinlə əlaqədar idi. Elə düşünürdülər ki, əxlaq, etika anlayışı yalnız dinlər yarandıqdan sonra əmələ gəlib və əxlaq anlayışını din, faktiki olaraq şəriət təqdim edir. Fərqi yoxdur, islam şəriəti olsun, yaxud xristian şəriəti olsun, hamısında qanunlar var. Amma sonrakı tədqiqatlarda

Mikayıl Abdullayev, "Imaməddin Nəsiminin portreti", (1973)

ikinci bir fikir də meydana çıxdı ki, din olmadan da insan, təbiəti etibarilə, əxlaqa meyllidir. Bəzən xurafatda belə əsaslandırmağa çalışırlar ki, hər hansı bir dinə inanmasan, cəmiyyət miqyasında, böyük mənada guya əxlaq sahibi də ola bilməzsən. Məsələ burasındadır ki, sufizm islam dininin bətnində yetişirdi, ona görə də dərhal dinə qarşı çıxa bilməzdi. Və buna ehtiyac da yox idi... Sonra ikinci bir mərhələ gəlir ki, bu, təriqətdir. "Təriq" yol deməkdir,

yəni islam dinində də, başqa dinlərdə də həmişə müxtəlif istiqamətlər olurdu. Ayrı-ayrı şeylər, təriqət başçıları Tanrıya qovuşmaq yolunu fərqli təsəvvür edirdilər. Məsələn, bir halda daxili fizioloji təmizlik (sofuluq), bir halda gecə-gündüz ibadət, bir halda rəqs-musiqi (səma) və s. əsas götürülürdü. Şərab içməyənlərlə yanaşı, içənlər də vardı. Müxtəlif təriqətlər müxtəlif təkliflər edir, müxtəlif yollar göstərirdi. Amma bunun hamısında, əlbəttə, Tanrıya qovuşmaq cəhdi əsas idi. Sən hansısa bir təriqətin tərəfdarı olmalısən, böyük dərişlərin yolu ilə getməlisən... Bunun ardınca mərifət gəlirdi. Artıq sən həqiqətə çatırsan, Allahı dərk edirsən, ona qovuşmağın bir addımlığındasan... Göründüyü kimi, uzun, ağır bir insan ömrü tələb edən elə bir yoldur ki, heç bir elmi, intellektual metoda sığmır. Və elə ona görə də Tanrıya qovuşmaq ümidi ilə meydana atılan erənlərin iddiaları nə qədər böyük, söz-söhbətləri nə qədər bitib-tükənməz olsa da, aqibətlərindən heç kəsin xəbəri yoxdur.

Nəsiminin ərəb, fars müəllimləri ilə yanaşı, türk sələfləri də vardı ki, onlardan biri Əhməd Yəsəvi, ikincisi isə Yunus Əmrə idi.

Türküstan müdriki Əhməd Yəsəvi (XII əsr) türklərin ilk mötəbər sufisi idi. İlahilərini qədim türkcə söyləmişdi:

Bismillah dip bəyan eyləy hikmət aytıp
Taliblərgə dürr ü gühər saçtım muna.
Riyazətni katıq tartıp, kanlar yutup
Min dəftəri-sani sözüñ açtım muna.

Onun "Divani-hikmət"də toplanmış ilahilərində təbliğ olunan sufi ideyaları bütöv bir təriqətin – yəsəvilinin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır.

Yunus Əmrəyə (XIII əsr) gəldikdə isə o, Nəsiminin birbaşa sələfidir, dil- üslublarında oxşarlıq çoxdur:

Haqdan gələn şərbəti içdik, əlhəmdülillah!
Şol qüdrət dənizini geçdük, əlhəmdülillah!
Şol qarşuqı tağları, mişələri, bağları
Sağlıq, səfəliq ilə aşduq, əlhəmdülillah!

Quruyıdığ, yaş olduq, qanadlandıq quş olduq,
Bir- birimizə eş olduq, uçduq, əlhəmdülillah!

Yunus Əmrə də sufiliyə, dərvişliyə çağırışlar edir, ancaq Nəsimidə emosionallıq Yunus Əmrədən daha çoxdur. Nəsimi eyni zamanda filosofdur. Yunus Əmrədə şairlik, psixoloji məqamlar, bədii təsvir-ifadə vasitələri üstündür. Nəsimi üsyankardır.

O üsyan ruhu ki Nəsimidə var, o, Yunus Əmrədə yoxdur. Yunus Əmrədə daha çox təmkin var, yəni rahat, ardıcıl, davamlı Tanrı axtarıcılığı var. Nəsimi üsyankarlığının həddi yoxdur. “Həqq mənəm, həqq mənədir, həqq söyləyəm” kimi fitva tipli şeirlərində şairin mövqeyi din kanonları qədər sərt səslənir.

Lakin sufizmin, hürufizmin “fəlsəfə”sini bir yana qoyub poeziyasına, estetikasına diqqət yetirsək, gözlərimiz qarşısında böyük (və gözəl) bir mənzərə canlanacaqdır ki, vaxtilə elmə, intellektə qarşı çıxıb mistikanı müdafiə etmiş bir “ideologiya”nın insanlığa verdiyi fayda da bundan ibarətdir. Məsələn, ərəb əlifbasında əlif hərfi bir düz xəttidir və o, Tanrıya bərabər tutulurdu. Qədd-qamət kimi başa düşülürdü. Mim hərfi ağıza oxşayırdı.

Saçlar, telləri sin hərfinə uyğun idi. Yeni bütün bunlar, bu hərflər hürufilər üçün bir növ Tanrının əlamətləri, Tanrının simvolları kimi qəbul olunurdu. Gözəllik də Tanrı əlaməti hesab olunurdu. Çoxlu sayda sevgi, eşq, məhəbbət şeirləri yazılırdı. Və onlar çox vaxt “ey büt” xitabı ilə başlayırdı ki, burada gözəl qız, qadın yox, Tanrı nəzərdə tutulurdu. Yeni qız, qadın obrazına gözəlliyin ilahi bir təzahürü kimi baxılırdı. Və poeziya Tanrını tərənnüm edə-edə, əslində, bütün orta əsrlər boyu qadın gözəlliyinə abidə qoymuş oldu. Düzdür, islamda şəkil çəkmək qadağan idi, ancaq sufizmin Tanrı eşqinin təsiri o oldu ki, çoxlu sayda “ədəbi portretlər” yarandı. Və bu, sonralar rəssamlığın – miniatür sənətinin inkişafına təkan verdi.

Qanlı müharibələrin getdiyi, dərəbəyliyin hökm sürdüyü, insanın dəyərdən düşdüyü orta əsrlərdə, əlbəttə, sufizm hərəkəti sosial-siyasi baxımdan müsbət rol oynayırdı. Lakin bu rolu şişirdib həmin hərəkəti inqilabi məna-məzmun vermək də doğru olmazdı. Sufizmin nümayiş etdirdiyi sülh, insanpərvərlik, vətənsəvrlik ideyaları bir xeyli dərəcədə də metaforik səciyyə daşıyırdı. Fərdiyyətçilik güclü idi. Və bu, dinin kütləvililiyi, şəxsiyyəti “öldürmə”si müqabilində, görünür, mütərəqqi meyl sayılmalıdır.

Sual oluna bilər ki, həqiqətə gedən yolun birbaşa şəriətdən başlaması nə ilə əlaqədardır?.. Məsələ burasındadır ki, sufilər şəriəti həqiqət axtarışlarının məhz birinci mərhələsində qəbul edirlər və oradan təriqətə keçəndən sonra artıq şəriətin o prinsiplərindən uzaqlaşır ki, onlar təriqət yolu ilə getməyə mane olur. Sufizm də digər ideologiyalar, hərəkətlər kimidir, dini tam inkar etmir, ondan hətta sitatlar gətirir, onun mehərində dolanır, bununla belə təsadüfi deyil ki, din həmişə sufizmi qadağan edib. Yeni

sufilik ciddi dindarlıq hesab olunmur. Sufilik dindən yayınmaq, mahiyyətə, Allahı qəbul etməmək deməkdir. Biri var ki, dinin, ya Bibliyanın, ya da məsələn, İncilin, Quranın təklif etdiyi şəkildə Allahı qəbul edəsən, burada dinin özündə də şəriət ilkin, ibtidai mərhələdir. Şəriətə əməl etdikdən sonra Allahı anlamaqdan ötrü çoxlu prinsiplər ortaya çıxır. Dində onun əlamətlərinin, göstəricilərinin nədən ibarət olması hər kəsin anlayacağı bir məsələ deyil. Onu böyük ruhanilər dərk edirlər, razılığa gəlirlər, hətta Qurandan gətirilən sitatlarla müzakirələr əsasında hansısa prinsipi qəbul edirlər, amma bu prinsip adi camaat üçün deyil. Onlar üçün olan şəriətdir. Ona görə də şəriəti tam dinə bərabər tutmuruq. Din daha zəngindir, daha mürəkkəbdir. Şəriət onun adı, müəyyən göstəriciləridir. Şəriət insanları bu dünyaya bağlayır, həddindən artıq bu dünyanın övladı edir. Əsl din də, əsl sufizm də şəriətdən sonra başlayır.

Dünyanın ən mükəmməl dinləri meydana çıxıb Allah barədəki kanonlarını bəyan edəndən sonra da insanlardakı, cəmiyyətlərdəki allahxatarıcılığı eşqi aradan qalxmamışdır. Və təbii, nə qədər ki allahınkarçıları var, o qədər də allahxatarıcıları olacaqdır.

Necə ki “Dədə Qorqud”u yaddan çıxarmışdıq, XIX əsrin əvvəllərində yaddaşımıza qayıtdı, Nəsimi adlı bir Azərbaycan şairi olduğunun xəbərini də XX əsrin əvvəllərində aldıq. Əvvəllər onun şeirləri barədə, demək olar ki, heç bir təsəvvür yox idi, yalnız hərdən bəzi şairlər “Nəsimitək öz əqidəsi yolunda soyulmaq”dan bəhs edirdilər. Məsələn, Sarı Aşığın belə bir bayatısı məşhur idi:

Gözəllik soy iləndi,
Şahmar da soy iləndi.
Nəsimitək bu Aşıq
Yolunda soyulandı.

Nəsiminin “kəşfi” ilə Azərbaycan poeziyası son dərəcə zənginləşdi. Və məlum oldu ki, türk, fars və ərəbcə yazmış bu böyük şair- mütəfəkkirin türkcə - ana dilindəki şeirləri ədəbiyyat tariximizdə bütöv bir mərhələ yaratmışdır:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam!
Gövhəri- laməkan mənəm, kövnü
məkana sığmazam!

Ərş ilə fərşü kafü nun, məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam!

Surətə baxü məniyi surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə canə sığmazam!

Nəsiminin “mən, mən...” deməsi adi mənəmlilik, eqoizm deyil, insanı yüksəltmək, ilahiləşdirmək cəhdidir:

Mən mülki- cəhan, cəhan mənəm, mən!
Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən!

Mən ərşilə fərşü kafü nunəm,

Mən şərhi bəyan, bəyan mənəm, mən!

Mən ayəti- müşəfə kitabəm,

Ey nöqtədəhan, dəhan mənəm, mən!

Nəsiminin bədii xitabları, yaxud müraciətləri onun şeirlərindəki ideya-estetik emosionallığı olduqca gücləndirir. Və bu xitab-müraciətlər bəzən şeir mətninin əsasını təşkil edir:

Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasən?

Gözlərim nuri, iki aləmdə varım, qandasən?

Bağrımı qan eylədi acı firağın, gəl iriş,

Ey ləbi vəslət şərabi- xoşgüvarım, qandasən?

Firqətin xari məni gör kim, nə məcruh eylədi,

Ey gözü nərgiz həbibim, gülüzarım, qandasən?

Nəsiminin təbliğ etdiyi sufilik-hürufilik islam dini mövqeyindən, əlbəttə, küfr idi... Ona görə də böyük şair-ideoloq 1417- ci ildə Suriyanın Hələb şəhərində edam olundu. Ancaq Əhməd Yəsəvi – Yunus Əmrə – Nəsimi xətti ilə formalaşan sufizm ənənələri zənginləşməkdə davam edərək orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə qədər gəlib çıxdı.

Xüsusilə biri XIV, biri XV, biri də XVI əsrdə yaşamış üç şair- hökmdarın – Qazi Bürhanəddin, Mirzə Cahanşah Həqiqi və Şah İsmayıl Xətayinin adlarını çəkmək lazım gəlir. Onlar sufi

poeziyasının nüfuzlu nümayəndələri olmuşlar.

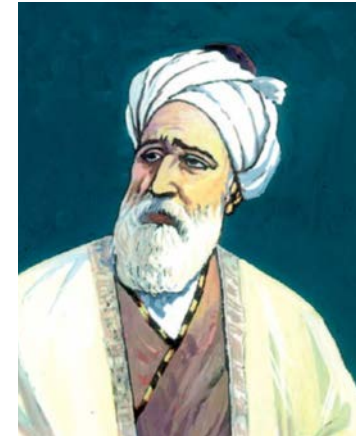
Azərbaycan sufizminin Nəsimidən sonra ən böyük hadisəsi, heç şübhəsiz, Füzulidir.

Ancaq Füzuli Nəsimidən fərqli olaraq sufizm ideoloqu deyil. Və hər nə qədər bu ideologiyadan güc alsada, onun missiyası daha böyükdür.

O, "Leyli və Məcnun"un, müxtəlif dillərdə - azərbaycanca, ərəbcə, farsca divanların müəllifidir.

Füzuli şeiri gözəldir, bunu hər kəs etiraf edir. Füzuli dildə, poeziyada, ədəbiyyatda sanki dahi bir mühəndis idi. Yəni bu qədər sözləri, hissləri, fikirləri bu cür harmoniya ilə düzmək ilahi bir qabiliyyət istəyir. Bununla yanaşı, Füzuli eyni zamanda bizim estetik düşüncəmiz üçün çox mühüm bir fondur. Burada insanpərvərlik var, üvlilik qarşısında heyrət var, ailə münasibətləri var. Məsələn, "Leyli və Məcnun" bizim üçün birinci növbədə Məcnunun eşqindən ibarətdir, ancaq bu əsərdə Leylinin anasının Leyliyə nəsihəti də var: "Key şux, nədir bu göftugülər, Qılmaq sənə tənə eybculər? Neyçün özünə ziyan edirsən? Yaxşı adını yaman edirsən? Neyçün sənə tənə edə bədgü? Namusuna layiq işmidir bu?" Göründüyü kimi, olduqca təbii, səmimi sözlərdir. Ailə-məişət söhbətidir.

Leylini biz statik bir obraz hesab edirik. O, heç nəyə cəhd

Sadiq Şərifzadə, M.Füzuli

edə bilməz və sufizm nöqteyi-nəzərindən də Leyli Tanrının bir təzahürüdür. Əsas məsələ Məcnunun düşüncələri, keçirdiyi hissiyyatlar, çəkdiyi əzablarıdır. Və o, bu eşqin timsalında tədricən Tanrıya qovuşur. Leyli, əslində, Məcnunun Tanrıya qovuşması üçün bir yol, təriqətdir.

Faktiki olaraq Leyli Məcnunun ilham mənbəyidir, ona ruh verən, onu yüksəldən və onu Tanrıya qovuşdurən bir qüvvədir. Sufizmin simvolikasıdır. Biz nə Leylini, nə də Məcnunu hər hansı hərəkətinə görə mühakimə edə bilmərik. Məsələ sufizmin poetikasında, sufizm poeziyasının verdiyi istiqamətlərdədir. Beləliklə, Füzuli bizim üçün, Azərbaycan ictimai düşüncəsi üçün “əsli-nəcabəti” olan çox nəhəng bir hadisədir. Təsadüfi deyil ki, bu günə qədər harada poeziya, muğam, dərin musiqi və ədəbiyyat söhbətləri gedir, orada Füzuli var. Füzuli heyrlənir... Və heyrləndirir:

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halım görəndə surət xəyal eylər məni.

Böyük füzulışünas Mir Cəlal bu beyti şərh edərkən “surət” sözünün bir- birindən aydın şəkildə fərqlənən mənalarına diqqət yetirərək Füzulinin söz-ifadə zövqünün zərifliyini, zərgər dəqiqliyini ayrıca qeyd edir: birinci “surət” – simadır, ikincisi – vəziyyət, üçüncüsü isə şəkildir.

Füzuli aşiqdir, özü deyir ki, “Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhü zəmm. Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqənədir”. Füzulinin eşqi hər nə qədər ilahi səciyyə daşısa da, onun insani çalarları yox

deyil. Və odur ki, cəsarətlə demək olar ki, Füzuli sufi poeziyanın mövzusunı genişləndirir, onu sufi terminologiyası ilə ifadə edilən ideyalar hüdudundan çıxarır və möhtəşəm təcrübəsilə Şairi Sufidən önə keçirir. Onun ədəbi dühası sözün missiyasını o qədər yüksəldir ki, hisslərin, fikirlərin ifadəsinin digər növləri ədəbiyyatdan sonra gəlir.

Məsələn:

Naləndir ney kimi avazeyi- eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd.

Yaxud:

Pənbeyi-dağı-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Yaxud da:

Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab
Fəzayi-eşqdə abad gördüyün könlüm.

“Leyli və Məcnun” kimi dahiyənə bir əsəri qələmə aldıqdan sonra şair yazır ki:

Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.

Bu həm bədii yaradıcılıq dühasının Füzulinin özü tərəfindən etirafı, həm də yaratdığı əsərə böyük bir mütəfəkkir baxışı, həyatla ədəbiyyat arasındakı fərqi işarədir. Və dahi sənətkarın bu cür gerçəkçi (realist!) mülahizələri orta əsrlər sxolastikasını bünövrəsindən sarsıdacaq qədər çoxdur...

Sözlə deyilənlər sonradan rəsm kimi meydana çıxa, musiqi ilə təqdim oluna bilər. Bax, bu baxımdan Nəsimi məktəb ola bilmədi. Çünki Nəsimi üsyankarlığı məktəbə gətirib çıxara bilməzdi. Amma Füzuli özü bütövlükdə məktəbdir. Füzuli məktəbi XVIII əsrə qədər Azərbaycan poeziyasına, ədəbiyyatına istiqamət verir. Əslində, XIX əsrdə Seyid Əzim Şirvani də müəyyən mənada Füzuli məktəbinin nümayəndəsidir. Və Füzuli məktəbi hətta XX əsrdə Əliağa Vahid kimi bir şair yetişdirdi. Onun özü deyirdi ki, “böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm”...

Füzuli zaman- zaman çox şairlərə iddia verdi. O söz diapazonu, fikir diapazonu, sözü, fikri o cür estetikləşdirmək və sevdirmək məharəti olmasaydı, o məktəb bu qədər yaşamazdı. İndi siz təsəvvür edin, bizim milli şeir texnologiyamız, əslində, qoşmadır, yəni Vidadinin, Vaqifin, Aşıq Ələsgərin şeirləri. O janr bizim bədii nitqimizin, intonasiamızın janrıdır. Qəzəl isə ərəb şeiridir. Amma o, bizə nə qədər doğmalaşdı. Halbuki dilimiz heç qəzələ uyğun deyil, türk mənşəli sözlərimizdə uzanan saitlər yoxdur. Qəzəl isə bunu tələb edir. Onun quruluşu, strukturu tələb edir. Hətta Füzuli özü də deyirdi ki, ana dilində qəzəl yazmaq ona çətindir: “Məndə tövfiq olsa, bu düşvarı asan eylərəm, Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.” Yəni, gücüm çatsa, türkcə, azərbaycanca qəzəl yazmağı asanlaşdıracam...

Nəsimi kimi Füzuli də üç dildə qələm işlətməmiş, ancaq öz səlafi kimi o da ilk növbədə məhz ana dilində yazdıqları ilə ədəbi (və əbədi) şöhrət qazanmışdır. Və Nəsimidən fərqli olaraq Füzuli türkcə yazmağı özünün tarixi missiyası hesab etmişdir:

Ey feyxrəsani – ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi- əhli- aləm,
Etdin füsəhayi- əcəmi isadəm,
Bən türk zəbandan iltifat eyləmə kəm.

Allaha müraciət edərək deyir ki, ey ərəb, türk və əcəmə (farsa) fayda verən, ərəbi dünya əhlinin aydın danışanı elədin, əcəm (fars) fəsilərinə İsa nəfəsi (ölünü diriltmək qabiliyyəti) verdin, mən türkdillidən də iltifatını əsirgəmə.

Heç bir mübahisəsiz, nəsimişünaslıq da, füzulüşünaslıq da həm azərbaycançılıq, həm azərbaycanşünaslıqdır. Və biz həm Nəsimidə, həm də Füzulidə ümumşərq (ümumdünya) miqyaslı bir ideya (ideologiya) hərəkəti olan sufizmə (panteizmə) Azərbaycan xalqının zəkasının verdiyi reaksiyanın şahidi oluruq.

Gənc dostlar, doğrudur, sufizm orta əsrlərdə dünyanın elmi dərkinə mane oldu, ancaq bədii-metaforik dərki qarşısındakı maneələri aradan qaldırdı. Və bu məqamda böyük ədəbiyyat filosofumuz Yaşar Qarayevin sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: Elm Çarlz Darvinin şəxsində insanın meymun, ədəbiyyat isə Nəsiminin şəxsində ilahi mənşəyini kəşf etdi...

Bu dediklərimizdən aydın olur ki, birincisi, orta əsrlərin sonlarına doğru Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə sufizm

adlandırdığımız panteist ideologiya hakim olur ki, onun ən görkəmli nümayəndələri Nəsimi ilə Füzulidir... İkincisi, hər nə qədər təriqətçilik ideyalarını təbliğ etsələr də (xüsusilə Nəsimi), onların yaradıcılığında estetizmin mövqeyi də (xüsusilə Füzulidə) son dərəcə yüksəkdir... Və nəhayət, üçüncüsü, Azərbaycan dili Nəsimidən Füzuliyə qədər böyük bir inkişaf, zənginləşmə, mükəmməlləşmə yolu keçərək ərəb və fars dilləri ilə müqayisə olunma imkanları əldə etmişdir.

V mühazirə

Azərbaycan İntibahı

Əziz tələbələr, Nizami Gəncəvi haqqında danışarkən biz Müsəlman İntibahından bəhs etmişdik. Bu, ümumən islam aləmində özünü göstərən möhtəşəm ədəbi-mədəni, intellektual hərəkət idi ki, burada türklərin də böyük xidməti vardı... İndi isə XVI əsrin əvvəllərindən başlayıb XVIII əsrin sonlarına qədər davam edən Azərbaycan İntibahından danışacağıq. Bu artıq milli bir intibahdır.

Azərbaycan intibahı Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə çox möhkəm ictimai- siyasi dayaqlar qazanmış oldu. Onlar daha əvvəlki dövrlərə gedib çıxan şeyxlər sülaləsidir.

Bu sülalə uzun müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdır. Səfəvi nəsiləri çox güclü mənəvi, siyasi, ideoloji nüfuza

Elmira Şahtaxtinskaya, "Şah İsmayıl Xətəinin portreti".

malik olsalar da, hakimiyyəti ələ almaq gənc Şah İsmayıl müyəssər imiş. 1501-ci ildə Şah İsmayıl Xətayi Təbrizdə özünü şah elan edir.

Əslində, yeniyetmə bir insanın belə bir səviyyəyə qalxması onun özünün fitri istedadı ilə yanaşı, həm də şeyx babalarının indiyə qədər apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi. Şah İsmayıl həm də şair idi. Və bütün ömrü boyu ana dilində, Azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər, qəzəllər, qoşmalar yazıb. O həm din, həm də dövlət başçısı olub. Şah İsmayılın sarayında şairlər, musiqçilər, rəssamlar çalışır, kitablar tərtib olunurdu. Şahın gözəl bir kitabxanası var idi. O, bütün müsəlman dünyasında nə qədər dəyərli əsərlər var idisə, öz kitabxanasına gətizdirirdi. Və xalq içərisindən çıxmış sənətkarları himayə edirdi. Şah İsmayıl haqqında deyilənlər onu yalnız bir hökmdar, bir şair kimi yox, həm də çox böyük bir vətənpərvər kimi səciyələndirir. O, Azərbaycan dövlətini ilk dəfə olaraq bütün sərhədləri hüdudunda qura, Azərbaycan türklərinin yaşadığı bütün coğrafiyanı Səfəvilər dövləti tərkibində birləşdirə bildi. O dövrə qədər ayrıca müstəqil dövlət olan Şirvan da Azərbaycana qatıldı. Vaxtilə özü yazırdı ki, “Şirvan xələyi qamu Təbrizə daşına, Mülki- əcəm sorar kim, qiyamət haçan qopar?” Yəni Şirvanla Təbriz birləşsə, bütün İran məəttəl qala bilər ki, görəsən, nələr baş verir... Şah İsmayılın bu millətçi düşüncəsi (və hərəkəti) çox ciddi tarixi köklərə malik idi. O, Avropa dövlətləri ilə əlaqələr yaratdı. Doğrudur, tarixşünaslıqda bu məsələyə münasibətdə ziddiyyətli fikirlər var, çünki Avropada çalışırdılar ki, Səfəvilər dövləti Osmanlı dövləti ilə üz-üzə dayansın və onların arasındakı münaqişə Avropaya, Qərbə doğru gedən Osmanlıya mane olsun. Bu, türk dünyası tarixində çox müzakirə

olunan, gah Səfəvilərin, gah da Osmanlıların qınandığı məsələdir. Əlbəttə, Osmanlılarla Səfəvilər arasındakı münaqişələr daha çox başqa dövlətlər tərəfindən alovlandırılırdı, çünki başqa dövlətlər bu işdə maraqlı idilər... Lakin elə bilirik ki, bu məsələdə yalnız “düşmən amili” ilə kifayətlənmək doğru deyil. Türk dünyasının özündə də çox ciddi etnosiyasi diferensiasiya prosesləri gedirdi ki, bu qarşısızalmaz proseslər çox tez- tez müxtəlif münaqişələrə gətirib çıxarırdı. Əgər həmin daxili ziddiyyətlər olmasa idi, Şah İsmayıl Sultən Səlimi, görünür, heç bir xarici təsir bu dərəcədə üz-üzə qoya bilməzdi.

1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşü həmişə bizim tariximizdə iki qardaş arasında olan qarşıdurmanın aqibətinin nədən ibarət olacağını simvolizə etməkdədir.

Düzdür, məğlub olmuş Səfəvilər dövləti yenə də mövcud oldu, yenə də inkişaf elədi. Necə ki Osmanlı dövlətini, eləcə də Səfəvilər dövlətini yıxmaq mümkün deyildi. Çünki bu dövlətlərin hər ikisi türk dünyasında artıq bir-birindən ayrılmaq üzrə olan müstəqil xalqları - Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərini təmsil edirdilər. Bu, tarixin hökmü idi...

Bunun qarşısını almaq mümkün deyildi və bu, bütün digər xalqların da tarixində özünü göstərən qanunauyğunluqdur. Necə ki germanlar, romanlar, slavyanlar ayrı-ayrı xalqlar oldular və öz dövlətlərini yaratdılar, eynilə də türk xalqları (oğuzlar) da azərbaycanlılar, türkiyəlilər, türkmənlər olmaqla, öz dövlətlərini qurmağa başladılar.

Səfəvilərin başlatdığı Azərbaycan milli dövlətçiliyi hərəkəti, əlbəttə, bir çox mübahisələr doğurur, amma heç bir mübahisə

doğurmayan strateji bir məsələ var, bu da etnogenez məsələsidir, yəni Azərbaycan xalqının yaranmasıdır.

Xalqımızın tarixinin düyün nöqtəsi, çıxış nöqtəsi, istinad nöqtəsi olan bir məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: bir tərəfdən, Türk dünyası, türk xalqları bölünür, yəni az-çox müstəqil türk xalqları, onları müdafiə edən türk dövlətləri meydana çıxır, onların öz konkret coğrafiyaları müəyyənləşir, ictimai-siyasi maraqları təqdim olunur; digər tərəfdən də, inteqrasiya prosesi gedir, yəni Şah İsmayıl Xətayi Səfəvilər dövlətini, Azərbaycan imperiyasını, ilk Azərbaycan müstəqil dövlətini quranda (biz bu dövlətlə həmişə fəxr etmişik və bu gün də düşünürük ki, Azərbaycan xalqının yaşadığı sərhədlər, hüdudlar bu dövlətin tarixi hüdudlarıdır... O zaman azərbaycanlılar hansı coğrafiyada yaşayırdırsa, Səfəvilərin hansı hüdudları mövcud idisə, həmin coğrafiya, həmin hüdudlar bu günə qədər Azərbaycan xalqının tarixi ərazisinə aiddir) bu coğrafiyada müxtəlif tayfalar yaşayırdılar. Bu isə o deməkdir ki, differensiasiya türklərin sadəcə Azərbaycan, Anadolu türklərinə və türkmənlərə bölünməsi səviyyəsində yox, daha kiçik miqyaslı bölünmələr səviyyəsində də olmuşdur. Yəni Azərbaycanın, Türkmənistanın ərazilərində, Kiçik Asiya yarımadasında çoxlu tayfalar mövcud idilər ki, onlar çox zaman bir-biri ilə münafişə halında olub hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar.

Şah İsmayıl Xətayi və onun xələfləri Azərbaycandakı həmin tayfaları tədricən vahid bir dövlət daxilində birləşdirdilər ki, onların içərisində zülqədəri, ustaclı, təkəli, rumlu, şamlı, qacar və b. vardı. Bu tayfalar əgər münbit siyasi zəmin olardısı, əlbəttə, müstəqil

xalqlara da çevrilə bilərdilər, ancaq belə bir zəmin olmadı. Əksinə, çox keçmədən başlanan Milli İntibah hərəkatı onların siyasi birliyi ilə yanaşı, mənəvi bütövlüyünü də təmin etmiş oldu.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində hakimiyyətdə olan I Şah Abbas hər nə qədər xalq ədəbiyyatının qəhrəmanına çevrilib “cənnətməkan” titulu alsa da, sarayı “İran təzyiqi”ndən qoruya bilmədi. O, tezliklə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürdü. İsfahandakı sarayda irandillilər üstünlük qazanmağa başladılar. Şah Abbas özü də şeir yazırdı, amma farsca yazırdı. Halbuki Şah İsmayıl Xətayi bu dövlətin əsasını türk dövləti kimi qoymuşdu.

Şah Abbasın dövründə fars əyanları hakimiyyəti tədricən ələ alaraq İsfahana çoxlu erməni tacirləri dəvət etmişdilər. Onlar da ünsiyyətçil olurlar, çünki bu, tacirlərin xüsusiyyətidir. Və sarayda o qədər həyasızlıq etdilər ki, axırda Şah Abbas özü erməniləri qovdu. Onlara İsfahanın yanında ayrıca bir qəsəbə tikdilər ki, orada yaşayın, çünki siz bu mühitə uyğunlaşa bilmirsiniz. Xüsusilə bu mənada ki, əhalinin, insanların, cəmiyyətin əxlaqını pozan işlər görürdülər.

XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində II Təhmasib şahın dövründə artıq görünürdü ki, Səfəvilər süquta doğru gedir. Dövlət normal idarə olunmur, hərc-mərclik artır və ölkə özünü xarici müdaxilələrdən müdafiə edə bilmirdi. Belə bir vəziyyətdə əfşarlar tayfasından Nadir adlı bir gənc meydana çıxıb əvvəl sərkərdə kimi Səfəvilər sarayına xidmət göstərdi. Sonra isə o qədər böyük nüfuz qazandı ki, tamamilə nüfuzdan düşmüş Təhmasib şahı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq onun üçün çətin olmadı. Və beləliklə, Səfəvilər dövlətinin yerində Əfşarlar dövləti yarandı.

Əlbəttə, Nadirin Əfşarlar dövləti ilə əvvəldən Səfəvilər dövlətinin tarixi ərazisinin, tarixi coğrafiyasının möhkəmləndiriləcəyinə, Səfəvilərdən gələn ənənə, bütövlük və ehtişamın yenə də tarixi yoluyla gedəcəyinə inam yaratmırdı..

Buna əsas yox idi, çünki ölkə başdan-başa müharibələr içərisində idi, sarayın özündə Nadir şahın qarşı, ailəsinə qarşı çoxlu qəsdlər baş verirdi. Nadir şahın özünün də övladları ilə münasibətləri kəskinləşmişdi. Və nəticə etibarilə, Nadir şah öldürüləndən sonra, XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan xanlıqlara parçalandı.

Səfəvilər dövrü bizim üçün nə qədər siyasi hadisədirsə, o qədər də mənəvi hadisədir. Bizim azərbaycançılıq ruhumuzu bütün etnosiyasi miqyası ilə ilk dəfə ortaya qoyan hadisədir. Türk dünyası tərkibində, türk dünyasından ayrılmadan, eyni zamanda bizim böyük uğurlarımızı ortaya qoyan hadisədir. Səfəvilər dövründə ciddi məsələlərdən biri folklorun, xalq ədəbiyyatının çox güclü inkişafı idi. Bizim, demək olar ki, bütün böyük dastanlarımız, “Qurbani” dastanı, Aşıq Abbas Tufarqanlı ilə bağlı “Abbas və Gülgəz” dastanı, eləcə də “Aşıq Qərib” dastanı, “Əsli və Kərəm” dastanı və bu dastanları yaradan aşıq yaradıcılığı məhz XVI əsrdən başlayır. Bu dastanları yaradan ideya-estetik enerjini təsəvvür etməyə çalışsaq görərik ki, Azərbaycan xalqı nə qədər sağlam, nə qədər mükəmməl ideya-mənəvi əsaslar üzərində formalaşmışdır.

Azərbaycan xalqının beşiyi başında dayanan Şah İsmayıl Xətayi şeirlərini türkcə-azərbaycanca yazmışdı. Və özünü yalnız şair, yalnız hökmdar yox, həm də təriqət (şiə) başçısı kimi təqdim etmişdi:

Allah, Allah deyin, qazilər,
Qazilər, deyin şah mənəm!
Qarşı gəlin, səcdə qılın,
Qazilər, deyin şah mənəm!

Uçmaqda tuti quşuyam,
Ağır ləşgər başıyam.
Mən sufilər yoldaşıyam,
Qazilər, deyin şah mənəm!

...Xətaiyəm, al atlıyam,
Sözü şəkərdən datlıyam.
Murtəza Əli zatlıyam,
Qazilər, deyin şah mənəm!

Şah Xətayi hansısa ilahi bir eyhamla bütöv bir xalqın təşəkkülünə liderlik etdiyini, demək olar ki, bütün yaradıcılığı ilə ifadə edir. Və onun “Bahariyyə”si, əslində, tarixə yeni bir xalqın doğulmasının müjdəsidir.

XVII - XVIII əsrlərdə “Koroğlu” eposunun meydana çıxması “Dədə Qorqud”un təsirilə idi.

Biz “Koroğlu”nun ruhunda, təbiətində, quruluşunda, modelində “Dədə Qorqud”u görürük. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan türkləri ilk orta əsrlərdəki etnoestetik keyfiyyətlərini son orta əsrlərdə də davam etdirirlər. Yəni elə bir varislik var ki, bəzi tarixçilərimizin vaxtilə irəli sürmüş olduqları məşhur “etnogenez nəzəriyyəsi”ni tamamilə rədd edir.

Tahir Salahov, "Koroğlu".

Yəqin yadınızdadır, demişdik, bir vaxtlar uydurmuşdular ki, XIII əsrə qədər Azərbaycan xalqı ayrı bir xalq, yəni İran mənşəli imiş, monqol-tatarların dövründə bura gələn türklər bu xalqı türkləşdirib. Halbuki "Dədə Qorqud"la "Koroğlu"nun

müqayisəsi onu göstərir ki, bu yaradıcılıq eyni bir etnosun yaradıcılığıdır, bu tarix eyni bir xalqın ədəbiyyatının tarixidir, eyni mənəvi-estetik yaşantıların tarixidir...

Gənc dostlar, gəlin Azərbaycan İntibahını Avropa İntibahı ilə müqayisə edək. Avropa İntibahı o intibahdır ki, xalq özünü artıq latın, yaxud roman xalqı kimi deyil, ayrı-ayrı müstəqil roman xalqları kimi dərk edir. Məsələn, İtaliyada latın dilində yaranan ədəbiyyat artıq XIII-XIV əsrlərdə tədricən "vulqar latın" deyilən bir dildə, onun italyan dialektində meydana çıxdı. Dantenin "İlahi komediya"sı, Petrarkanın şeirləri... Yaxud İspaniyada ispan dialekti latın dilinə etiraz formasında meydana çıxdı, öz ədəbiyyatını yaratdı... Fransada fransız dili meydana çıxdı... Bunlar artıq latın dilinə qarşı dayanan milli dillər idi ki, öz ədəbiyyatlarını yaratdılar...

Əgər XVI-XVII əsrlərə qədər bütün türk dünyasında, hətta bir az da geniş çərçivədə baxsaq, türk-müsəlman dünyasında aparıcı dillər ərəb dili, fars dili və bizim "türki" adlandırdığımız orta əsrlər klassik türk dili idisə, artıq XVII-XVIII əsrlərdən etibarən biz

ədəbi ünsiyyətdə Azərbaycan xalqının anlama biləcəyi tərtəmiz Azərbaycan dilini, Azərbaycan türkcəsini görürük, bizim dastanlarımızın, aşıq şeirlərimizin dilini görürük... Bu dil artıq türkmən dili ilə, Osmanlı türkcəsi ilə qarışdırılmır. Bu, artıq Azərbaycan dilidir. Sizin orta məktəbdən bildiyiniz Qurbaninin "Bənövşə" şeiri, Aşıq Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, Sarı Aşığın qoşmaları məhz bu dildə ifadə

olunur. Eyni zamanda "Koroğlu" dastanının da həm poeziyasında, həm nəsrində mükəmməl bir Azərbaycan dili təzahür edir. Necə ki italyan dili, ispan dili, portuqal dili, fransız dili meydana çıxmışdı, bundan təxminən bir neçə əsr sonra XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan türkcəsi, Osmanlı türkcəsi və türkmən dili meydana çıxır. Əgər Nəsimiyə, Füzuliyə hazırda oğuz türklərindən türkmənlərin, Türkiyə türklərinin bu və ya digər şəkildə iddiası ola bilsə, məsələn, Xətaiyə belə bir iddia ola bilməz.

Hətta "Koroğlu" kimi orta q bir eposa münasibətdə də oğuz xalqları ona görə mübahisə etməkdən çox uzaqdırlar ki, epos-dastanın tamamilə fərqli variantları var... Eləcə də Molla Pənah Vaqif təmiz Azərbaycan şairidir. Ona nə Türkiyə türklərinin, nə də türkmənlərin iddiaları yoxdur. Eynilə türkmənlərin böyük şairi olan Məhdimqulu. O, ədəbi türkməncənin əsasını qoyub, ona da nə Azərbaycan, nə də Türkiyə türklərinin iddiaları yoxdur. Və yaxud Osmanlıların ədəbiyyatında "Lalə dövrü" deyilən bir dövr olub. O

Mikayıl Rzaquliyev, "Molla Pənah Vaqifin portreti".

dövr ədəbiyyatını yaradanların, o cümlədən də Əhməd Nədimin nə azərbaycanlılara, nə də türkmənlərə aidiyyəti yoxdur. Yəni biz artıq differensiasiyani bütün türk dünyası səviyyəsində görürük.

“Koroğlu” Azərbaycan İntibahının etnoepik əsasında dayanır. Və bu eposun, eləcə də “Abbas və Gülgəz”, “Tahir və Zöhrə”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl” kimi məhəbbət dastanlarının ideya-estetik enerjisindən kənarında bu İntibahın miqyasını təsəvvür etmək mümkün deyil.

Milli İntibahın ən parlaq şəxsiyyətinə gəldikdə isə o, heç şübhəsiz, Molla Pənah Vaqifdir.

Vaqif Azərbaycan dilinin, Azərbaycan şeirinin elə bir göstəricisidir ki, artıq biz Füzuli ilə Vaqifi qarşılaşdırırıq. Yəni Füzulidə olan klassiklik, ümumtürklük Vaqifdə yoxdur. Vaqif Azərbaycan miqyaslı bir sənətkardır və Vaqifin dili tərtəmiz Azərbaycan dilidir. Təsadüfi deyil ki, Səməd Vurğun vaxtilə milli rus şairi Aleksandr Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını Azərbaycan dilinə çevirəndən sonra demişdi: Axıdıb alınımın inci tərini, Yanmadım ömrümün iki ilinə. Rusiya şeirinin şah əsərini Çevirdim Vaqifin şirin dilinə...

Görün Vaqif bizim dilimizi nə dərəcədə təmsil edir ki, böyük şair “Azərbaycan dili” demir... Düzdür, bu həm də bir bənzətmədir, metaforadır, amma yenə də çox dəqiq deyir, Füzulinin dilinə çevirdim demir, Seyid Əzimin, Mirzə Fətəlinin dilinə çevirdim demir, məhz Vaqifin dilinə çevirdim deyir... Çünki Puşkin də rus şeirinin Vaqifi idi. Puşkin də ona qədərki dildən imtina edib müasir ruscanı yaratmışdı. Biz Dante, Vaqif və Puşkin arasında müqayisələr aparırıqsa, bu o deməkdir ki, dünya ədəbiyyatında

tipoloji oxşarlıqların olması barədə deyilənlər kifayət qədər ciddi elmi əsaslara dayanır. Yəni milli bir düşüncə gəlməlidir ki, milli də dil olsun.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində, bir tərəfdən, klassik şəhərlər öz əvvəlki nüfuzunu itirir, digər tərəfdən, müasir şəhərlər meydana çıxır. Klassik şəhərlərimizdən ən koloritlisi, heç şübhəsiz, Təbriz idi.

Daha əvvəlki dövrlərdə o, bir çox dövlətlərin paytaxtı olubdur, amma onun Səfəvilərin paytaxtı olması ilə bağlı belə bir obrazlı fikir var ki, Ş.İ.Xətai ruh bədənə necə daxil olur, Təbrizə o cür daxil oldu. Və Səfəvilərin – ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixə Təbrizlə qədəm basması bu qədim şəhərin həm də bir xalqın taleyi miqyasında gəncəşməsi demək idi.

Səfəvilərdən başlayaraq Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı da, əgər belə demək mümkünsə, yeni həyata başlayır. Söhbət yalnız ondan getmir ki, bu şəhərlərin qədim xarabalıqları üzərində yeni yaşayış məskənləri salınır, eyni zamanda klassik mədəni strukturlar (saraylar, mədrəsələr, kitabxanalar, karvansaralar, bazarlar və s.) yenidən qurulur.

Əlbəttə, klassik şəhərlərin yeniləşməsi ilə yanaşı, yeni şəhərlərin tikilməsi də dövrün səciyyəvi əlaməti sayılır. Onlardan biri Şəki idi.

Şəki artıq tamamilə yeni bir xanlığın paytaxtı kimi müasir, milli bir şəhər olur və onun arxitekturası, standartları, rəng elementləri, rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Məsələn, siz Şəki Xan sarayına girsəniz, divar rəsmlərində çoxlu müharibə səhnələri, silahlar, insan simaları görürsünüz...

Yeni intibah şəhərlərində klassik dəbdəbə əvəzinə son dərəcə aydın seçilən praktikilik özünü göstərir. Artıq əvvəlki kimi böyük bir hərbi qüvvə ilə mühafizə olunmaqdan məhrum saraylar bir çox hallarda xalqın maraqları ilə hesablaşmalı olur...

Yeni dövrün ən səciyyəvi şəhərlərindən biri hətta coğrafiyası ilə də seçilən Şuşa idi. Təsadüfi deyil ki, Şuşanın erməni işğalçılarından azad olunması üçün böyük qüvvə sərf olundu. Ona görə ki Şuşa, Azərbaycan Prezidentinin də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, bizim milli varlığımızın ifadəsidir. Yəni xalqdan millətə çevrilməyə başladıda fundamentini qoyduğumuz şəhərdir. O şəhərdir ki, millət olaraq arxitektura zövqümüzün, necə bir coğrafiyada yaşamaq marağımızın olduğunu, təbiətlə kontakta və dialoqa girmək istəyimizi göstərir. Siz Şuşada dəbdəbəli saraylara rast gəlməzsiniz.

İbrahim xanın, ondan öncə Pənahəli xanın qurduğu bu şəhərdə gözəlliyin yeni çalarları ortaya çıxır. O daşlar elə düzülüb ki, özünü təbiətdən təcrid olunmuş hiss etməsən. Və bu, milli xüsusiyyətləri, zövqü, təbiiliyi göstərən hadisədir. Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdə yalnız dil, ədəbiyyat, incəsənətdə yox, bütövlükdə xalqın mənəvi varlığında elə cəhətlər ortaya çıxır ki, onları nə intibaha qədərki, nə də ondan sonrakı dövrlərdə bu miqyasda, bu dolğunluqda görmək mümkün deyil. Məsələn, ümumxalq dili ilə ədəbi (bədi) dilin bir-birinə o dərəcədə yaxınlaşması ki, nəyin ədəbi, nəyin dialekt xüsusiyyəti olmasını müəyyən etməyin çətinləşməsi; yaxud xalq yaradıcılığının, ümumən mədəniyyətin nüfuzunun peşəkar yaradıcılıq, ümumən mədəniyyət qədər yüksəlməsi; yaxud da ölkənin o baxımdan bütün coğrafiyası

etibarilə məskunlaşdırılması ki, hər bir regionun (tayfanın) milli bütövlükdə ehtiva olunması və s.

Bu dövrün mədəniyyətini yaradanların içərisində aşıqlar mühüm rol oynayır, onun xəlqi əsaslarını müəyyən edirlər. Təsadüfi deyil ki, qəzəli qoşma əvəz edir. Yəni qəzəldə olan poetik standartlar, obrazlar, bir növ, ikinci plana keçir, qəzəlin yerinə qoşmalar gəlir ki, artıq yeni klassika yaradan M.P.Vaqif olur.

Vaqif İbrahim xanın vəziri olub və uzun müddət çox böyük istedadla xanlığın inkişafına xidmət edib. Hətta belə mülahizələr var ki, Şuşa şəhərinin planlaşdırılmasında, tikilməsində, təmirində Vaqifin də ayrıca əməyi olub. Yəni Vaqif həm də arxitektura zövqü olan böyük şəxsiyyət imiş. Təsadüfi deyil ki, nə Nəsimi haqqında, nə də Füzuli haqqında yox, məhz Vaqif haqqında xalq deyirdi ki, "hər oxuyan Molla Pənah olmaz"... Molla Pənah bu qiymət milli intellektdən gəlir.

M.P.Vaqifin şeirlərində biz çoxlu sayda təyinlərə rast gəlirik. Yəni o, nə deyirsə, naturalizm yox, naturaya çəkən mənzərələr ifadə edir:

Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanədənindir.
Sədəf dəhanından çıxan sözlərin
Hər biri bir qeyri xəzanədənindir.

Nədəndir sözümə cavab verməmək,
Həm camal gizləyib üz göstərməmək?
Gecələr gözlərim xabı görməmək
Ol siyah nərgisi-məstanədənindir.

Bir namə yazmışam can üzə-üzə,
Badi-səba, apar sən o gül üzə.
Soruşsa yar ki, bu kimdəndir bizə,
Söyləgilən, sizin divanədəndir.

Vaqifin qoşmalarında, qəzəl-lərində dil həssaslığı var, yeni zövq var. Füzulidə olan həndəsilik, sxematika əvəzində Vaqifdə təbiilik var. Və bu təbiilik gözələ müraciətdən başlayır: Ala gözlü, sərvə boylu dilbərim, Həsərin çəkdiyim canan, bəri bax. Gecə-gündüz fikrim, zikrim, əzbərim, Üzüldü taqətim aman, bəri bax... Yaxud, məsələn, Vaqifin məşhur "Pəri" qoşması: Boyun sürahidir, bədənin büllur, Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri! Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!.. Bu cür müraciətlərdə həm adresat, həm də onun təyinləri konkret, canlı, realdır... Burada ilahi, metaforik və sufi bənzətmələr yoxdur. Biz Vaqifdə Nəsimi və Füzulidə gördüyümüz sufizm modulyasiyalarını, sufizm çevrilmələrini, yəni sufi düşüncənin yox, bütövlükdə həyatın özünün poeziyaya gəlməyini görürük. Bu, Vaqifin yaradıcılığının xarakteridir, bu, ədəbiyyatın milli intibah xarakteridir... Vaqifdə təyin və hərəkət subyektə çevrilir. Məsələn, Vaqif belə müraciət edir: Gedən, getmə, bir bəri bax, ay gedən. Gözüm doymaz səntək gözəl kimsədən...

Vaqif qəzəllər də yazıb, ancaq onun qəzəllərində Nəsimidə, Füzulidə gördüyümüz klassik "mükəmməllik" yoxdur; məsələn, o deyə bilər ki, "Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim, Ordan da bir Qazağa getdim, gördüm vətən, gəldim"...

Vaqifin evini yandırılar, əlyazmaları məhv olub. Həm də nəzərə alın ki, Vaqif mirzə idi, yazı-pozu adamı idi. Vaqifin çap olunmuş əsərləri xalqdan toplanıb. Yeni görün nə qədər böyük şair

olasan, şeirlərin nə qədər yayılmış ola ki, bir əlyazman belə qalmasa da, şeirlərin xalqın köçürdüyü cünglərdən, xalqın ağzında səslənən, əzbər bilinənlərdən toplana. Və bütöv bir kitab ola... Ona görə də biz deyirik ki, Vaqifin şeirləri ruhən həzm olunmuş, xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmiş əsərlərdir.

Vaqifin Vidadi ilə deyişməsi də var. Onlar dost olublar.

Vidadi ömrünün böyük bir hissəsini Tiflisdə yaşayıb. Çünki Tiflisdə II İraklinin sarayında da azərbaycandilli ədəbi mühit vardı. Orada da azərbaycanca şeirlər oxunurdu, Azərbaycan aşığı dastanlar söyləyirdilər, aşıq qoşmalarını ifa edirdilər... Vidadi ilə Vaqif daim məktublaşılar, əlaqə saxlayıblar. Ona görə də S.Vurğunun məşhur "Vaqif" dramında bu dostluq çox böyük bir maraqla təənnüm olunub. Vidadi daha çox qəmli şeirlər yazardı. Amma Vaqif daha çox nikbin şair idi. Və Vaqiflə Vidadinin məşhur deyişməsində Vaqif Vidadini bir növ qınayır ki, "Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir, Bayatıda zehnin zirəklənibdir. Qocalıbsan, qəlbin kövrəklənibdir, işdən-gücdən olub bekar, ağılsan"... Vidadi də Vaqifi töhmətləndirir ki, "Oğlan, sən uşaqsan, cavansan hələ, Yenice cisminə düşüb vəlvələ, Təzəcə dəyənək alıbsan ələ, Qayım tut ki, nahaq düşər, ağılsan"... Ancaq məsələ burasındadır ki, Vaqif də sonradan kədərli şeirlər yazmışdır. Məsələn, "Görmədim" müxəmməsi: Mən

Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah
Vaqifin Qazax rayonundakı heykəli.

cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim, Hər nə gördüm, ayrı gördüm, özgə babət görmədim, Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim, Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim. Bivəfadan lacərəm, təhsili-hacət görmədim... Bu, artıq Vaqifin ahıl çağlarında İbrahim xanın sarayında baş verən qanlı hadisələrlə bağlı idi. Və məlum olduğu kimi, Vaqifin poeziyasını bürüməyə başlayan kəder hər nə qədər şəxsi-fərdi ifadədə təzahür etsə də, bütövlükdə mühiti səciyyələndirir, ictimai mahiyyət kəsb edirdi.

Bu dövr bir də onunla əlamətdardır ki, ümumşərq muğamı zəminində Azərbaycan muğamı formalaşır ki, bu, XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Çünki həmin dövrdə yeni Azərbaycan ədəbi dili, onda ifa edən mühit müəyyənləşir. Aşiq sənəti, xalq mahnıları elədir ki, xüsusi kollektiv olmadan da keçinmək olar, ancaq muğam elədir ki, burada ən azından tar, kamança iştirak etməlidir. Odur ki, bu gün muğamda Azərbaycan üslubu deyilən üslub nə ərəb, nə də fars ağzı deyil. Düzdür, azərbaycanlılar o qədər usta olublar ki, həm fars, həm də ərəb ağzı ilə oxuyublar, bununla belə, Azərbaycan muğamı adlandırılan, sonra Üzeyir Hacıbəylinin araşdırıb modelləşdirdiyi muğam XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlib. Qarabağda, xüsusilə Şuşada...

XVII-XVIII əsrlərdə intibah dövrü, yeniləşmə dövrü bizim üçün həm də milli özünüdərk baxımından əlamətdardır. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan millətinin formalaşdığı dövrdə, o dövrdə ki biz xalqımızın, dilimizin adı ilə bağlı çox müxtəlif müzakirələr aparırdıq, mətbuatımız siyasi-ideoloji problemlərin həllinə müdaxilə edirdi, bax onda XVII-XVIII əsrlər yenidən diqqət mərkəzinə çəkildi. Vaqifin yaradıcılığı, XIX əsrdə Şuşada baş verən

hadisələr, məktəb açılması, milli maraqların müdafiəsi, Əhməd Ağaoğlu kimi böyük bir milli şəxsiyyətin məhz Şuşadan çıxması və XVII-XVIII əsrlərin əhvali-ruhiyyəsinin sonralar ictimai-siyasi miqyasda təzədən dərk olunması onu göstərirdi ki, həmin əsrlər xalqımızın tarixində həmişə istinad edə biləcəyimiz, öz milli varlığımızı təsdiq etməkdən ötrü həmişə söykənə biləcəyimiz bir dövrdür. Və bu dövrün mədəniyyəti bizim üçün milliliyin birbaşa, heç bir xarici təsirə məruz qalmamış göstəricisidir.

O ki qaldı Şuşaya, İbrahim xanın onu zəngin bir paytaxta çevirməsilə kifayətlənməyib, sonrakı nəsillər Şuşa üçün məsuliyyət daşıyıblar. Şuşa Azərbaycan intibahının bir kompleksidir... Həm dövlət adamları ilə, həm ictimai siması, həm mədəniyyət abidələri ilə, həm dini abidələri, məşhur məscidləri ilə Şuşa milli bir simvoldur, intibah simvoludur.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində azərbaycanşünaslığı bir tərəfdən koroğluşünaslıq, digər tərəfdən isə vaqifşünaslıq təmsil edir.

Gənc dostlar, biz cəsarətlə deyə bilərik ki, XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan xalqının çoxəsrlik formalaşması prosesi öz yekun dövrünə qədəm qoyur... Və birincisi, XVI, XVII, XVIII əsrləri əhatə edən həmin yekun dövr dildə, ədəbiyyatda, incəsənətdə məhz intibah əlamətləri ilə təzahür edir... İkincisi, Azərbaycan intibahı şifahi xalq yaradıcılığı ilə fərdi yazılı yaradıcılıq arasındakı ziddiyyəti, demək olar ki, aradan qaldırır... Üçüncüsü, intibahın ən mühüm hadisəsi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığıdır ki, onunla Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü başlayır.

VI mühazirə

Milli tərəqqinin Mirzə Fətəli parametrləri

Əziz tələbələr, XVII-XVIII əsrlərdən sonra, yəni XIX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycançılığın, azərbaycanşünaslığın tarixində yeni bir dövr başlayır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın tarixində, taleyində yeni bir dövr başlayır. Siz, təbii, bilirsiniz ki, XVIII əsrin sonlarında Rusiya imperiyasının Azərbaycana, Qafqaza maraqları xeyli güclənir. Bu, əslində, bir az da əvvəlki dövrlərdən gəlirdi. Amma XVIII əsrin sonu, xüsusilə XIX əsrin əvvəllərində həmin maraq siyasi təcavüz xarakteri alır və Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən zəbt olunmağa başlayır. Əlbəttə, bu, o qədər də asan gedən bir proses deyildi, çünki Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində xanlar müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Ayrı-ayrı xanlıqların hərbi imkanları, əlbəttə ki, bütöv bir imperiyaya lazımınca müqavimət göstərəcək qədər böyük deyildi. Amma buna baxmayaraq bəzi xanlar son damla qanlarına qədər döyüldülər. Xüsusilə Gəncə xanlığının Azərbaycan tarixində qoyduğu möhtəşəm bir nümunə var ki, xalqın öz torpağını, öz coğrafiyasını, öz milli mənliliyini necə qoruduğunu göstərir.

Rusiya ordusu tədricən Azərbaycanın şimalındakı əksər əraziləri, əksər xanlıqları zəbt etdi və 1812-ci ildə Gülüstan sülh

müqaviləsi bağlandı. Ancaq bu, son deyildi. Məsələn, İrəvan xanlığı kimi çox güclü bir xanlıq hələ müqavimət göstərirdi. Təəssüf ki, nəhayət, İrəvan xanlığı da süqut etdi. Yəni heç zaman düşünmək olmaz ki, Azərbaycan bütövlükdə öz xanlarının, öz cəmiyyətinin təmsalında Rusiyaya tabe olmaq fikrində idi. Kifayət qədər qanlı döyüşlər olmuşdu. Və Azərbaycan xalqı Rusiya İmperiyasına elə də asanlıqla tabe olmamışdı.

Xalqımızın taleyi ilə bağlı XIX əsrin əvvəllərində başqa bir mühüm hadisə də baş verdi; Azərbaycan rəsmi olaraq iki hissəyə parçalandı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil edildi, Cənubi Azərbaycan İranın tərkibində qaldı. İranda hakimiyyət başında, təbii ki, azərbaycanlılar, türklər idilər. Buna baxmayaraq, Rusiya kimi İran dövlətinin tərkibində də azərbaycanlıların elə də hüququ yox idi. Çünki orada daha çox fars mədəniyyəti, fars idarəçiliyi üslubu hakim idi. Beləliklə, bu iki mühüm hadisə XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan xalqının tarixində elə bir yer tutdu ki, bundan sonrakı tarix həmin bu dövrdəki hadisələrin təsiri altında cərəyan etməyə başladı.

Azərbaycanın şimalının Rusiyaya ilhaq olunması ölkənin mədəni inkişafına, şübhəsiz, təsir elədi. Çünki Rusiya hər halda İrana nisbətən qabaqcıl bir dövlət idi, Avropa ilə əlaqələri get-gedə genişləndirirdi. Ona görə də Azərbaycanın şimalında yetişən istedadlar Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxmaq imkanları qazandılar və bu da bizim, əlbəttə, ictimai, mədəni şüurumuzun inkişafına öz əhəmiyyətli təsirini göstərdi. Engels Marksın məktubunda yazır ki, Rusiya Şərqlə münasibətində, bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına baxmayaraq, mədəniləşdirici rol oynayır... Avropanın

heç zaman özünə yaxın buraxmadığı Rusiya tədricən Türk dünyası üzərində hakim olduqca, bir tərəfdən, türkləri Avropaya yaxınlaşdırsa da, digər tərəfdən, onları Avropanın nəzərindən saldı... Halbuki vaxtilə türklər Avropada məhz Osmanlının təqdimində böyük nüfuz qazanmışdılar.

Azərbaycan türkləri Rusiyanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində təhsil aldılar, həmin mərkəzlərdə çalışdılar. Kazanda, o zaman Kazan Rusiyanın mədəni mərkəzlərindən biri idi, Moskvada, Sankt-Peterburqda, bu şəhərlərin universitetlərində artıq azərbaycanlıların adları çəkilirdi. Eyni zamanda, azərbaycanlılar Rusiya ordusunda yüksək çinli zabıt kimi xidmətə cəlb edildilər ki, bu da özünəməxsus bir məktəb yaratdı. Onlar rus dilini öyrəndilər, Avropa dillərini mənimsəyirdilər... Həmçinin Rusiya imperiyasının zəngin təcrübəsi zəminində Azərbaycan xalqının dilini, ədəbiyyatını, tarixini müasir metodlarla öyrənməyin əsasları qoyulurdu... Bu cür böyük ziyalılarımız içərisində həmişə azərbaycançılıqdan, azərbaycanşünaslıqdan danışanda fəxr etdiyimiz, çox mötəbər bir mənbə olan "Gülüstani-İrəm" əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov da var idi.

O, məmurluğu ilə yanaşı, çox gözəl bir şair, böyük bir alim, görkəmli bir ziyalı idi. Abbasqulu ağa bir məmur-zabıt kimi Rusiyaya nə qədər sədaqətlə xidmət etsə də, türklüyünü, müsəlmanlığını - milli koloritini ömrü boyu qoruyub saxladı. Onun "Gülüstani-İrəm"i ilə Azərbaycan xalqının elmi-tarixi yaddaşı bərpa olunmağa başladı.

Şərqdə tarixi fikir həmişə mötəbər sayılıb, ancaq bu, daha çox hökmdarların, sülalələrin tarixi idi, ümumi İslam dünyası

tərkibində “yaşanan” tarix idi. Amma Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”lə milli bir tarix yaratmağın mümkünlüyünü - bizim ərazimizin, coğrafiyamızın, xüsusilə Şimali Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın, eləcə də Cənubi Dağıstanın tarixində baş vermiş hadisələri, əlbəttə, bütün realizmi, gerçəkliyi ilə, eyni zamanda xalqın gələcəyini düşünərək göstərdi. Yəni bir var ki, tarix yazılır, sadəcə statistika verilir, hadisələr təsvir olunur və çox zaman bu hadisələrin bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi də olmur, amma biri də var tarix keçmişdən bəhs edə-edə gələcəyə yol göstərir, “gələcəyi necə qurmaq lazımdır?” sualına cavab verir.

Bu dövrdə Azərbaycanın daha bir görkəmli ziyalı – Mirzə Kazım bəy də yetişdi ki, o, əslən Dərbənddən idi.

Dövrün mövcud şərtlərinə görə o da taleyini Şərqlə yox, Qərblə bağlamalı oldu. Və həmin uğurlu seçimin nəticəsinə görə bu gün çox böyük qürurla deyirik ki, türkologiya elminin əsaslarını bir azərbaycanlı olan Mirzə Kazım bəy qoymuşdur. İstər Kazanda, istər Sankt-Peterburqda işləyəndə o, özünü yalnız böyük bir alim kimi yox, həm də türkologiyanın qurucusu, təşkilatçısı kimi göstərmiş, bu sahədə mütəxəssislərin, kadrların yetişdirilməsi üçün yüksək vətənpərvərlik hissiyyatları ilə çalışan bir şəxsiyyət olmuşdur. Ona “rus türkologiyasının atası” deyirdilər və bu günə qədər də deyirlər. Və onun türkologiyanı müasir – Avropa modelində elmi fundament üzərində oturma bilməsi, əlbəttə, çox böyük bir nailiyyət idi.

Mirzə Kazım bəy Rusiya universitetlərinin, Rusiya elmi-tədqiqat mühitinin zirvəsində olsa da, özünü bütün ömrü boyu azərbaycanlı hesab etmiş və azərbaycanlı kimi təqdim eləməkdən çəkinməmiş, xristian dinini qəbul etməyə məcbur olsa belə,

ruhu, mənəviyyatı etibarilə bir şərqli olaraq qalmışdır. Mirzə Kazım bəy Rusiya elminə xidmət etdi, Londona getdi, Avropada tanındı, bir sıra böyük, mötəbər akademiya üzvü oldu... XIX əsrdə - elmin önə çıxdığı bir dövrdə azərbaycanlı istedadının nəyə qadir olduğunu göstərdi. Ən əsası belə bir həqiqəti təsdiq etdi ki, türklər hər hansı bir imperiya tərəfindən zəbt oluna, əsarət altına düşə bilərlər, ancaq onların dili, ədəbiyyatı, tarixi, ümumən milli varlığı barədəki ən mötəbər elmi söz yalnız türklərin özlərinə mənsub olaraq qalır.

Mirzə Kazım bəyin türkləri həmişə ucaldacaq bir kitabı var: “Türk- tatar dilinin ümumi qrammatikası”. O, bu kitabında türk dillərini bir-birindən fərqləndirir. Onların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini həm leksik, həm fonetik, həm də qrammatik baxımdan dünya akademik mühitinə təqdim edir. O, rusca, türkcə ilə yanaşı farsca və ərəbcəni, Avropanın əsas dillərini bildiyinə görə bütövlükdə şərqşünaslıq elmlərinin əlaqələndiricisi kimi də tanınır. Mirzə Kazım bəy eyni zamanda Qafqazda gedən ictimai-siyasi hadisələri də tədqiq etmişdi.

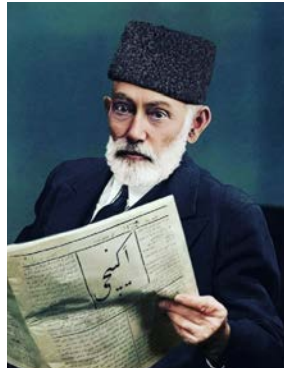
Daha bir böyük şəxsiyyətimiz bir az sonra yetişib Azərbaycanda milli mətbuatın əsasını qoydu. O, məşhur Həsən bəy Zərdabi idi.

Əlbəttə, Azərbaycanda mətbuatın ilk nümunələri bir az əvvəllər, XIX əsirin 30-cu, 40- cı illərində meydana çıxmışdı. Amma onların əsas vəzifəsi sadəcə imperiyanın önəmli rəsmi materiallarının dərci idi. “Tiflis xəbəri”, “Tiflisskiye vedomosti”, “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” isə “Zakavkazskiy vestnik” qəzetinin əlavəsi olaraq yayınlanırdı. Maraqlıdır ki, “Zakavkaziye” anlayışı, əslindəkindən fərqli olaraq, “Qafqazın o tərəfi” yox, “Qafqazın bu tərəfi” kimi verilirdi.

Azərbaycanın Zərdab kəndindən olan Həsən bəy Rusiyada yaxşı təhsil almış, Moskva Universitetini bitirmişdi. O, “Əkinçi” adlı bir qəzet çıxarmaq qərarına gəldi.

Və bu onun ixtisasına uyğun olduğu kimi, Azərbaycan üçün də çox önəmli bir hadisə idi. Niyə? Ona görə ki Azərbaycan başdan-başa bir kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. Qəzet Bakıda nəşr olunurdu və bu da o demək idi ki, XIX əsrin 70-ci illərində Bakı artıq Azərbaycanın mədəni mərkəzinə çevrilirdi. Əlbəttə, Həsən bəyin qəzet çıxarmaqda məqsədi yalnız kənd təsərrüfatı ilə bağlı məlumatlar vermək, əkinçilik, yaxud heyvandarlıq sahəsində insanların məlumatını artırmaq, bu işlərin elmi bir səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etmək deyildi. “Əkinçi” çox məsələlərdən bəhs açır, bütün dünyadan xəbər verirdi, xüsusilə oxucularına müsəlman Şərqiində baş verən hadisələri çatdırırdı. Eləcə də ədəbiyyatı, poeziyanı təbliğ edirdi, insanların dünyagörüşünü genişləndirirdi.

Həsən bəy Zərdabi mütəfəkkir idi və onun mütəfəkkirliyinin bizim üçün ən maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, o, təbiətşünas idi. Bilirsiniz ki, müsəlman Şərqiində, o cümlədən Azərbaycanda mütəfəkkirlər, filosoflar daha çox ruhani aləmlə, dindən gələn müxtəlif kanonların təbliği ilə məşğul olurdular və bu istiqamətdə sərt münaqişələrə girirdilər. Belə bir vaxtda Həsən bəy Zərdabinin fəlsəfəsi,

H. Zərdabi.

düşüncələri məhz təbiətşünaslığa, yeni fundamental elmlərə əsaslanırdı.

“Əkinçi”nin gözəl bir dili var idi. İki il ərzində, yəni 1875-ci ildən 1877-ci ilə qədər çıxmış bu qəzetin ayrıca kitab halında bütün nömrələri çap olunub və bu qəzetlə çox rahat tanış olmaq imkanı var. Onun dili xalq danışığı dilinə çox yaxındır. Halbuki XIX əsrin elmi üslubu ərəb, fars sözləri, ifadələri ilə həddən artıq yüklənmiş bir üslub idi ki, onu yalnız ziyalılar başa düşə bilirdilər. Amma Həsən bəy Zərdabi elmi-publisistik dilə elə bir açıq-aydın xalq ruhu gətirdi ki, tezliklə türk xalqlarının yazı dili üçün nümunə oldu. Xüsusilə Kırmda, Baxçasarayda böyük türkçü İsmayıl bəy Qasıralı özünün bütün türk dünyasında məşhur olan, “Tərcüman” qəzetini nəşr etdirməyə başlayanda burada “Əkinçi”nin təsiri göründü. “Əkinçi” ilk başlanğıc idi və mətbuatın nə demək olduğunu Türk dünyasına da göstərdi... Mətbuatda isə təbii ki, mövzu ilə, məzmunla yanaşı, o dövr üçün dil də əsas idi.

“Əkinçi”nin ilk nömrəsinin çıxdığı 22 iyul bizdə milli mətbuat günü kimi qeyd olunur ki, bu, “Əkinçi”nin müasirliyi deməkdir.

Əgər bu gün biz “Əkinçi”nin nəşrə başladığı günü mətbuatımızın, ümumiyyətlə, cəmiyyətimizin tarixi bir günü hesab ediriksə, deməli, “Əkinçi” yaşayır, bizim müasir mətbuatımızın ideallarına, onun formalaşmasına, yeniləşməsinə yol göstərir, təkan verir.

Azərbaycanda XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq gələn yeniləşmə, xalq dilində ədəbiyyatın, poeziyanın miqyasının Şah İsmayıl Xətai, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, bizim yazılı dastanlarımız istiqamətində gerçəkləşməsi, realist dilin,

düşüncənin yayılması XIX əsrin birinci yarısında da təbii yolu ilə davam edir. Və bu dövrün çox böyük şairlərindən biri Qasım bəy Zakirdir ki, biz onun haqqında, əlbəttə, danışmalıyıq.

O, Qarabağ bəylərindən idi. Çox cəsarətli bir şəxsiyyət olması barədə məlumatlar var. Hətta o dərəcədə qorxmaz bir insan olub ki, onu həbs etməyə məcbur olublar, sürgünə göndəriblər, yenə də qayıdıb. Qasım bəy Zakir qəzəllərdən, qoşmalardan ibarət, yəni həm klassik janrlarda, həm xalq ədəbiyyatı janrlarında gözəl poeziya nümunələri yaratmışdır ki, onların içərisində qoşmaları xüsusilə seçilir:

Yar demişdi gələn bayrama gəlləm,
Ömür başa yetdi il arasında.
Tutub səri-zülfün, dönüb başına
Şanə tək gəzəsən tel arasında.

Gözümün yaşına qərq oldu tənim.
Bu hal ilə işim müşğüldür mənim.
Səndən ayrılalı, ey gülbədənim,
Həq bilir, qalmışam sel arasında.
Piranəsər könül hər kimə yetər,
Uşaqtəbiətdir, gördüyün istər.
Onun sözlərinə qatışma, dilbər,
Dəli yola gedər el arasında.

Amma Qasım bəy Zakiri bizə ən çox tanıdan onun satiralarıdır. Rusiyanın Azərbaycana müdaxiləsi, rus məmurlarının

Azərbaycanda özbaşınalıqları, din xadimlərinin, əlbəttə, belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə çox zaman həm Rusiyaya, işğalçıya dəstək vermələri, həm də ölkədə elmin, texnologiyanın, mədəniyyətin inkişafına mane olmaları Zakirin şeirlərində cəsarətlə, ardıcıl olaraq tənqid olunub. Zakir Azərbaycan poeziya dilinə məişət çalarları gətirdi. Elə sözlər işlətdi ki, klassik poeziya, ədəbiyyat üçün məqbul sayılmırdı. Məsələn:

Gündə bir gətirir zakoni-tazə,
Fikri budur xəlqi verə güdazə.
Bizdən də məhrəmdir biri knyazə,
Nə məhrəm, füzülü heyvərə, yanşaq.

Zakir Vaqifdən də qabağa gedir. Onun təqdimində artıq Azərbaycan dili çox güclü həyatı, realistik bir mövqə qazandı ki, burada da, əlbəttə, satiranın rolu ayrıca qeyd olunmalıdır.

Vaxtilə M.F.Axundzadə Azərbaycanı gəzərkən (bilirsiniz ki, o, Tiflisdə Qafqaz canişinliyində işləyirdi, rəsmi şəxs idi və müxtəlif məsələlərlə əlaqədar Qafqazı dolaşırdı) Qarabağa da gedir. Sonralar xatırlayırdı ki, mən Qarabağa səyahətimdə iki böyük şairin adını daha çox eşitdim. Bunların biri Vaqif, ikincisi Zakir idi. Hər ikisi gözəl şairlər olmuşlar. Amma mən Zakirin şeirlərində həyatiliyi daha çox gördüm. Bu, ədəbi zövqümüzü kökündən dəyişən bir şəxsiyyət tərəfindən Zakirə verilən böyük qiymət idi.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan yalnız Şimali və Cənubi olmaqla ikiyə parçalandığını deyil, həm də Şərqlə Qərb arasında yaşamağa məhkum olunmuş bir ölkə, xalq olduğunu da anlamağa

başladı. Və bu fakt, yeni Şərqlə Qərbin Azərbaycanda birləşməsi Azərbaycana yeni zövqlər, yeni mədəniyyət aktları, yeni sənət institutları gətirdi ki, bunların da qeydə alınmasında, milli hadisə kimi bütün miqyası ilə etiraf olunub tarixə çevrilməsində bir böyük şəxsiyyət ön plana keçərək həlledici rol oynadı. O, məşhur Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azərbaycançılığın, azərbaycanşünaslığın tarixindəki xidmətləri, ideoloji, yaradıcı, təbliğatçı missiyası, əlbəttə, möhtəşəm olmuşdur.

Əgər biz XIX əsrin Azərbaycanını təsvir edəndə heç kimin yox, yalnız Axundzadənin adını çəksək, bu təsvir kifayət edər. Əgər həmin əsrin bütün yaradıcı ziyalılarının adını çəkib Mirzə Fətəlini kənarda saxlasaq, təsvir natamam qalar. Bir də ona görə ki Mirzə Fətəli müasiri olan ziyalıları, yeni A.Bakıxanovu, Mirzə Kazım bəyi, Zakiri, “Əkinçi” müəllifi H.Zərdabini... ruhən özündə ehtiva edə biləcək bir şəxsiyyət olmuşdur.

M.F.Axundzadənin çoxlu xidmətləri haqqında danışmaq olar.

Onlardan birincisi əlifba məsələsidir.

Mirzə Fətəli fəaliyyətə başladığı Tiflisdə ilk günlərdən ömrünün axırına, son günlərinə qədər ərəb əlifbasının əvvəl islah olunmasını, sonra isə ümumiyyətlə dəyişdirilməsini və müasir, Avropa tipli bir əlifba ilə əvəz olunmasını müdafiə etdi, bunun uğrunda mübarizə apardı, İran sarayı ilə, Osmanlı sarayı ilə danışdı, müzakirələr açdı, başda duran şəxslərə

M.F.Axundzadə

izah etdi ki, ərəb əlifbası neçə ki aradan götürülməyib, türklərin savadlanması işində böyük nöqsanlar olacaq və bununla da müasir biliklərə yiyələnmək istəyənlərin qarşısına ciddi maneələr çıxacaq. Düzdür, Mirzə Fətəli bu mübarizəsində faktiki olaraq qalib gələ bilmədi, amma onun bu ideyası bütün türk dünyasına, hətta müsəlman aləminə yayıldı və yeni əlifba yaratmağın zəruriliyi bir fakt olaraq bu xalqların hər birinin dünyagörüşündə özünün elə izlərini qoydu ki, bundan sonra bu əlifbanı türklər arasında uzun müddət saxlamaq mümkün olmadı.

Mirzə Fətəli peşəkar filosof idi, Şərq fəlsəfəsini dərinləndirən öyrənmişdi, Qərb fəlsəfəsinə də bələd idi. Və realist bir filosof idi. Yəni bizim orta əsrlərdə gördüyümüz Şərq filosofları kimi dini, ruhani baxışları gerçəkliklə əlaqələndirmək səviyyəsində bir filosof deyildi. O, Avropa fəlsəfəsində qoyulan problemləri, insan, azadlıq, dövlət, demokratiya kimi mürəkkəb məsələləri Azərbaycan ictimai fikrinə gətirdi və özünün məşhur “Kəmalüddövlə məktubları” əsərini qələmə aldı ki, burada İran şahzadəsi ilə Hindistan şahzadəsi arasında mükəlimə gedir.

Həmin mükəlimədə Şərqdə despotizmin, Şərq hökmdarlarının dövlət idarəçilik işlərindən çox uzaq olmasının, insanların azadlıq barədəki təsəvvürlərinin ancaq ideal, söz olaraq qalmasının elə izahlarını verir ki, düşünürsən, sanki tarix ona görə uzun əsrlər Şərqdə bu cür gerçəkçi, realist filosof yetişdirməmişdi ki, Mirzə Fətəli XIX əsrdə bu işlərin hamısını təkəcə görsün.

Sonra isə onun yazıçılığı gəlir... Əlbəttə, şair kimi o qədər də tanınmır, nasir kimi məşhur hekayəsi “Aldanmış kəvəkb”i var ki, çox dəyərli bir əsəridir. Mirzə Fətəli deyəndə bizim yadımıza, ilk

növbədə, dramaturgiya düşür. Azərbaycan dramaturgiyasının, teatrının əsasını qoyan böyük bir tarixi şəxsiyyət, qələm adamı, bədii-estetik düşüncə, zövq sahibi düşür. Altı komediya, özünün ifadəsiylə desək, təmsilat yazıb ki, bu əsərlərin hər biri o dövr Azərbaycan ictimai mühitinin panoramlı bir təsviridir. Və həmin təsvir mükəmməliyini biz “Molla İbrahimxəlil kimyagər”də, “Müsyö Jordan” da, “Xırs quldurbasan”da, “Vəzir-xani-Lənkəran”da, “Hacı Qara”da, “Mürəfiə vəkülləri”ndə, yəni bütün komediyalarında bütün dolğunluğu ilə görürük.

Kimə XIX əsr Azərbaycan həyatının mahiyyətini, ayrı-ayrı etnoqrafik xüsusiyyətlərini, kəndi və şəhəri öyrənmək istəyirsə, hər hansı elmi-tarixi məxəzdən daha çox köməyə Mirzə Fətəlinin dramaturgiyası gəlir. Bu əsərlər dilinin mənbəyini həm xalq danışığından, həm də yazılı dastanlardan alır. Çünki bu cür dil klassik nəsrin davamı ola bilməzdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda klassik nəsrdə elə bir “ağır” dil təqdim edilmişdi ki, həmin dili XIX əsrin əvvəllərində A.Bakıxanov işlətməmişdi. XVII, xüsusən də XVIII əsrdə dastanlar yazıya köçürülür və xalq nəsi yaranır. Məsələn, “Şəhriyar” dastanındakı mükəllimlərlə Mirzə Fətəli dramaturgiyasındakı dialoqlar bir-birindən az fərqlənir. Sanki Mirzə Fətəli həmin dili alır və yeni dövrün texnikası ilə təqdim edir.

Çox çalışırdı ki, onun dramaturgiyası Avropada nəşr olunsun, səhnəyə qoyulsun. Amma buna nail ola bilmədi. Çünki Avropada həmin sahənin çox ciddi rəqabəti mövcud idi. Bununla belə, Mirzə Fətəli Azərbaycan dramaturgiyasını elə xəlqi, demokratik təməllər üzərində qurdu ki, bundan sonra ikinci bir belə dramaturqu Azərbaycan xalqı bir də XX əsrdə, Cəfər Cabbarlının şəxsində yetirdi.

Mirzə Fətəlinin müasirliyinin, novatorluğunun bir göstəricisi də onun ədəbi-tənqidi görüşləridir. Dövrün ədəbi prosesi ilə bağlı xeyli məqalələri çap olunmuşdu ki, onların birində Mirzə Fətəli xalqa, cəmiyyətə, mühitə izah edir ki, Avropada belə bir qayda var: Əgər bir şəxs hər hansı bir bədii əsər yazırsa, başqa birisi də bu əsərə kritika yazır, ona münasibət bildirir. Bunun çox böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yazan adam öz yazdıqlarında hansısa çatışmazlığı, qüsuru ola bilsin ki, görməsin, onu həmin tənqiddən öyrənir. Yəni müzakirələr getməyə başlayır. Müzakirə isə ictimai fikri yönləndirir, onu zənginləşdirir, istiqamətliyini təmin edir. Bu mənada Mirzə Fətəli bizim ictimai fikrimizə “ədəbi tənqid” anlayışını gətirdi. Və yalnız müasirləri haqqında deyil, klassiklər barədə də söz dedi, ədəbiyyatın ictimai-fəlsəfi dəyərindən danışdı. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin çox dərin məzmunlu yaradıcılıq hadisələri olduğunu dedi. O dövrün daha bir sıra şairləri haqqında fikirlər söyləməklə böyük ədəbiyyatın nə demək olduğu sahəsində prinsipial mövqeyini bildirdi. Həmişə ədəbiyyatdan realizm tələb etdi. Əgər XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif, XIX əsrdə Qasım bəy Zakir ədəbiyyata, poeziyaya realistik gətirərək realizmin ilk əsərlərini təqdim etdilərse, Mirzə Fətəli realizmin ədəbiyyatda güclənməsinə, bir tərəfdən, yazıçı kimi güclü təkan verdi, digər tərəfdən isə, nəzəriyyəçi, alim kimi realizmin nə olduğunu izah elədi. Bütün bunların hamısı onun düşüncəsinin fəlsəfiliyinin nəticəsi idi.

Mirzə Fətəli Füzulini bəyənmişdi və bu günə qədər müzakirələr gedir ki, Füzuli kimi dahi bir şairi necə olur ki, Mirzə Fətəli kimi yüksək zövqlü bir ədəbiyyatşünas, estetik bəyənir...

Məsələ burasındadır ki, o, realist ədəbiyyat haqqında danışanda Füzulini nümunə gətirərək deyir ki, o, şair deyil, nazimi-ustadır. Əslində, bir tərəfdən, Füzuliyə dəyər verir, onun şeirinin ustad şeiri olduğunu göstərir, başqa bir tərəfdən isə, Füzulidə ictimai, siyasi, yəni realist baxışların, görüşlərin ardıcıl, sistemli olmamasını deyir.

Mirzə Fətəlinin dramaturgiyası təkcə milli ədəbiyyatın kifayət qədər dəyərli faktı deyil, həm də bizim teatrımızın başlanğıcı deməkdir. Bizim ziyalılarımız Mirzə Fətəlinin əsərlərini çox zaman özfəaliyyət səviyyəsində tamaşaya qoymaqla teatrımızı yaratmışlar. Elə bir dövrdə ki, onda hələ xüsusi teatrlar yox idi, çox zaman məktəblərdə, bunun üçün uyğunlaşdırılmış yerlərdə Mirzə Fətəlinin əsərləri tamaşaya qoyulmuşdu. Və məhz bu koloritli əsərlər, ciddi bir şəkildə millilik, maarifçilik, tərəqqi təbliğ edən bu dramaturgiya zəminində yerli aktyor, rejissor kadrları formalaşmışdı.

Dahi mütəfəkkir, demək olar ki, bütün düşüncəli, yaradıcı ömrünü Tiflisdə yaşadı. Tiflis o zaman tək gürcülərin yox, azərbaycanlıların da doğma şəhəri, bütövlükdə Qafqazın mədəni mərkəzi idi, İmperianın Qafqaz canişinliyi orada yerləşir, Qafqaz oradan idarə olunurdu. Mirzə Fətəli canişinlikdə çox yüksək nüfuz sahibi idi. Mən çox istərdim ki, yolunuz Tiflisə düşəndə xalqımızın dahi oğlunun Kür çayı sahilindəki ev muzeyində olasınız, o muzeyi görəsiz və Mirzə Fətəlinin şəxsiyyətinin Tiflisdə nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu, onun nüfuzunun Qafqazda hansı mövqeyə yüksəldiyini öz gözlərinizlə görəsiz.

Mirzə Fətəliyə münasibətdə bizim xalqımız həmişə çox həssas olub. Onun əsərlərinin çapı, yaradıcılığının tədqiqi sahəsində

çox böyük işlər görülüb. Həmin tədqiqatlar Mirzə Fətəlinin son dərəcə ünsiyyətçi bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Dostları, məsləkdaşları arasında müxtəlif millətlərin nümayəndələri var idi ki, bu da onun xarakterinə, düşüncələrinə çox böyük miqyas vermiş, çox müsbət təsir etmişdir. Axundzadənin Hindistana, İrana, Türkiyəyə, eyni zamanda Qafqazın özündə tanınmış şəxsiyyətlərə müxtəlif dillərdə çoxlu məktubları var. O, öz ana dili olan türkçə ilə yanaşı, farsca, rusca əsərlər yazmışdır. Məsələn, "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" farsca yazılıb. Bu, balaca bir poemadır. Və çox təsirlidir. Dahi rus şairi haqqında deyir: "Şərq necə vurğundur bir gecəlik hilalın, O da sevimlisiydi soyuq, qarlı şimalın"... Bu, tərcümədir, amma farscası da bu cür gözəldir. Mirzə Fətəli ərəbcəni də çox dərinləndirirdi. İslam dini mənbələrini təfsilatı ilə öyrənmişdi. Və bu qədər çoxlu dilləri bilməyi də onun dünyagörüşünə təsirsiz qala bilməzdi. Mirzə Fətəlidə nə milli, nə də dini məhdudluq yox idi. Onun xurafata qarşı mübarizəsi açıq, prinsipial və kifayət qədər ardıcıl olmuşdur. "Kəmalüddövlə məktubları"nda da, dramaturgiyasında da görünür ki, xurafatı Axundzadə xalq üçün, millət üçün ən böyük düşmən, sağlam düşüncə üçün ciddi maneə hesab edir. Amma sovet dövründə Mirzə Fətəlinin "mən külli-ədyanı (yəni bütün dinləri) puç və əfsanə hesab edirəm" ifadəsini kontekstdən çıxararaq onu ateist kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Mirzə Fətəlinin dünyagörüşünə, fəlsəfəsinə, insan və dünya haqqındakı mövqeyinə, düşüncələrinə bu cür sadələşdirici qiymət vermək olmaz. Mirzə Fətəli dini çox gözəl bilirdi. Qafqaz şeyxülislamının ən yaxın dostu, həmsöhbəti olmuşdu. O, dinin xurafata çevrilməsini, dırnaqarası dindarların

despotizmə haqq qazandırmasını, insan şəxsiyyətini alçaltmasını qəbul etmir, dini müştəbəhliyi çox böyük qüsurları sayırdı. Mirzə Fətəli zərdüştlük kimi tarixi bir dini yüksək qiymətləndirirdi və Hindistandakı zərdüştilərlə yazışırdı. Onların öz ideologiyalarını, inamlarını qorumaq uğrunda apardıqları mübarizələrin gedişini izləyirdi. O, dinə münasibətdə tolerantlığı qoruyur, müxtəlif dünyagörüşlərinə, əqidələrə ehtiramla yanaşırdı. Mirzə Fətəli hər hansı məsələdə pedantlığa yol verə bilməzdi.

Türkçülüyün tarixində də Mirzə Fətəli çox möhtəşəm bir yer tutur. Yusif Akçura türkçülük tarixinə həsr olunmuş əsərlərində Mirzə Fətəlinin yazıçı, düşüncə sahibi, ziyalı olaraq türkçülüğü nə qədər zənginləşdirdiyini ayrıca qeyd edir. Türkçülüğün babaları içərisində Mirzə Fətəlinin adı xüsusi ehtiramla çəkilir... Və o, türkçü olduğu qədər də bir türkoloqdur. Türkcənin ədəbi nüfuzunun güclənməsi, normalarının təkmilləşməsi, əlifba və orfoqrafiya problemlərinin həlli sahəsindəki xidmətləri əvəzolunmazdır.

Mirzə Fətəli ideyaları bizim düşüncəmizin ən müxtəlif istiqamətlərinə, damarlarına saf, təmiz qan kimi yeriyib və biz nədən danışırıqsa, Azərbaycanın tarixində, mədəniyyətində, dilində Mirzə Fətəlidən sitatsız keçinə bilmirik. Bu mənada, əlbəttə, Mirzə Fətəli həm də bizim ən böyük azərbaycanşünasımızdır. Azərbaycan barədə həm şeirləri, həm nəsr, həm dramaturgiyası, həm elmi əsərləri ilə təqdim etdiyi təsəvvürlər azərbaycanşünaslığın fundamentlərindən birini təşkil edir. Və Mirzə Fətəlinin azərbaycanşünaslığı onun azərbaycançılığının davamıdır.

Mirzə Fətəli Azərbaycanın həm Cənubunun, həm də Şimalının övlədidir. Onun atası Cənubi, anası isə Şimali Azərbaycandan idi. Bəlkə də, XIX əsrdə Azərbaycanın insafsızcasına ikiye parçalanmasının – Azərbaycan xalqının bu tarixi faciəsinin əvəzində Tanrı Mirzə Fətəlini dünyaya gətirmişdi ki, Şimal ilə Cənubu öz şəxsiyyətində birləşdirməklə ölkənin, xalqın və milli maraqların bütövlüyünün təmsali kimi çıxış eləsin. Ona görə də Mirzə Fətəli haqqında danışanda, onun şəxsiyyəti haqqında bəhs edəndə biz həmişə bu cəhətə bir az lirik, bir az sentimental bir fakt kimi diqqət yetiririk.

Gəncədə təhsil alarkən müəllimi Mirzə Şəfi, məşhur "Gəncə müdriki" ondan soruşub ki, "sənin dini elmləri öyrənməkdə məqsədin nədir?" Mirzə Fətəli cavab verib: "Ruhani olacağam". Çox mükəmməl bir təfəkkür sahibi olan, geniş dünyagörüşünə malik və açıqgözlü Mirzə Şəfinin (onu da deyim ki, ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətində açıqfikirlilik var. Hətta bəzi din xadimlərində də...) məsləhəti ilə Mirzə Fətəli Tiflisə gedir, müasir elmləri öyrənir, dövlət qulluğunda olur. Və dövrünün bir çox Azərbaycan ziyalılarına həm dünyagörüşü geniş bir insan, həm də bir azərbaycanlı təəssübkeşi olaraq Qafqaz canişinliyi ilə əlaqədar işlərində yaxından kömək göstərir. Eləcə də onu doğru yola yönəlmiş Mirzə Şəfiyə...

Həç də təsadüfi deyil ki, S.Vurğun Mirzə Fətəli haqqında yazır ki, o, dəbdəbəli paqonlar altında (çünki bu, bir imperiya atributu idi) öz millətini, xalqını sevən isti bir ürək gəzdirirdi. Canişinlikdəki qulluğunu bir çox hallarda Mirzə Fətəlinin faciəsi, daşımağa məcbur olduğu ağır bir yük hesab edirlər, ancaq Mirzə Fətəli,

heç şübhəsiz, bu vəzifədə də xalqının əsl övladı olmaq missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirmişdir.

Gənc dostlar, söhbətimizi yekunlaşdıraraq birinci onu deyə bilərik ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şimali və Cənubi olmaqla iki yerə parçalanması ölkənin (və xalqın) yeni inkişaf, müasirləşmə yoluna düşdüyü bir şəraitdə tarixi faciəsi idi... İkincisi, Şərqi və Qərbi qovuşduğu bir məkanda (və zamanda!) azərbaycançılıq ideologiyası özünün türkçülük və müsəlmançılıq komponentlərinə daha çox üçüncü komponenti - müasirlik mövqeyindən baxmaq imkanı əldə etdi... Və üçüncüsü, xalq milli yeniləşmə ruhunu, istedadını, qabiliyyətini yeni tipli görkəmli xadimlərinin, xüsusilə Mirzə Fətəlinin şəxsində tarix səhnəsinə çıxardı...

VII mühazirə

Sabir: lirikadan satiraya

Əziz tələbələr, bu gün Mirzə Ələkbər Sabir haqqında danışacağıq.

O, Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində, ictimai fikrində elə bir hadisədir ki, az qala beş yüz illik tarixi var. Yaxud bu düşüncə təzi, bu mənəvi- ideoloji sistem, bu estetika əsrlərlə hazırlanıb ki, Sabir kimi böyük bir şair yetişsin. Biz Sabirin yaradıcılıq tərcümeyi-halını həmişə Füzulidən başlayırıq. Çünki Sabirin bir çox şeirləri strukturca, quruluşca Füzuli modelindədir.

O formanı ki Füzuli lirik məzmununda işlədib, Sabir ondan satirik məzmununda, satirik tonda istifadə edib.

Füzuli, bilirsiniz ki, XVI əsrin şairidir, amma o, Azərbaycanda XVII əsrdə də, XVIII əsrdə də, XIX əsrdə də populyar olub. Füzulinin hətta XX əsrin əvvəllərində nə qədər böyük ideya-estetik nüfuz sahibi olması ilə bağlı Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalında Füzuli

M.Ə. Sabir

həmişə bizə yoldaşlıq edib... Görürsünüz, satirik jurnal, tənqidi realistik yaradıcılıq mühiti, eyni zamanda Füzuli burada yoldaşlıq edir... Sabir də, təbiidir ki, “Molla Nəsrəddin” ideyalarının önündə gedən bir şair, mütəfəkkir idi və ona da Füzulinin təsiri, əlbəttə, böyük olmaya bilməzdi.

Əsrlər keçdikcə hər dəfə Füzuliyə müraciət ehtiyacı nədən irəli gəlir? Füzuli “Leyli və Məcnun”u yazmışdı, sufizmin estetikasını qabartmışdı. Amma yadınızdadırsa, “məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var, Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var” şəklində zərif bir zarafat da eləmişdi. Həm Məcnunla, həm də öz yaradıcılığı ilə... Yəni o, şair şəxsiyyətini ədəbi obrazlarla üz-üzə qoymaqdan çəkinmirdi:

Qıl təfaxür kim, sənin həm var mənimtək aşiqin,
Leylinin Məcnunu, Şirinin əgər Fərhadı var.

Və əlavə edirdi ki:

Gəzmə, ey könlüm quşu, qafil fəzayi- eşqdə
Kim, bu səhranın güzərgahında çox səyyadı var.

Yəni, ey mənim ruhum, eşqaləmində necə gəldi gəzmək olmaz, çünki buranın da çox ovçusu var. Burada da “baş saxlamaq” asan məsələ deyil.

Orta əsrlərin sonlarına doğru ümumən müsəlman Şərqi, eləcə də Azərbaycanda maraqlı mənəvi-ruhani aləm yaranır: islam dini, faktiki olaraq, onun “təftişçisi” (özünəməxsus “redaktor”u)

olan sufizmlə əməkdaşlıq etməyə başlayır. Bu cür “əməkdaşlıq” dinin xeyrinə idi. Bir tərəfdən, inkar etdiyi elmin əvəzinə onun daha loyol “alternativ”inə meydan açdı; digər tərəfdən isə, həmin “alternativ”in – sufizmin müxtəlif təriqətlərə parçalanaraq məhv olacağına əmin idi.

Məsələn, Füzulinin təqdimində sufizm şəriət səviyyəsində dini qəbul edir, amma şəriətdən o tərəfə dinə öz təfsirlərini verir. Bununla yanaşı, Füzulinin elə şeirləri var ki, o şeirləri onun dinə münasibətində tək loyol yox, həm də tənqidi münasibətdədir:

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihe əl urma,
Namaz əhlinə uyma, onlarla durma, oturma.

Bunu da Füzuli deyir ki,

Müəzzin naləsin alma qulağa, düşmə təşvişə,
Cəhənnəm qapısını açdırma, vaizdən xəbər sorma.

Vaiz-dinin əsaslarını vəz edəndir. Və onun bu vəzinə Füzulinin münasibəti belədir ki, onun işinə qarışma, çünki ondan yaxşı söz eşitməyəcəksən. Yəni bax bu şəkildə Füzuli özünün sərbəstliyini, realizmini, “gözəaçıqlılığ”ını da ifadə edir. Füzuli ateist deyil, Füzuli tipli düşüncə sahibindən ateist olmaz. Amma bununla yanaşı, Füzulidə gözlərini yumub ruhaniyyətin içərisində itmək yoxdur. Füzuli nə dinin içərisində tam itmir, nə də sufizmin içərisində tam ərimir. Ona görə biz Füzuli haqqında deyirik ki, onun həm dinə, həm sufizmə

münasibəti daha çox estetikdir, estetizmdir. Yəni din, sufizm bədii yaradıcılıq üçün istinad olunan hadisədir... Və Füzuli yaradıcılığı din təbliğatçılığı deyil, sufizm təbliğatçılığı deyil. Özünün etiraf etdiyi kimi, aşiqanəlikdir...

Keçən söhbətlərimizdə türkcə yazan (və təbii ki, mahiyyətə türk olan) ziyalıların türk dili təəssübkeşliyi barədə qısaca da olsa danışdıq. XI əsrdə Mahmud Kaşğarının türkcəni ərəbcə, XV əsrdə Əlişir Nəvainin türkcəni farsca, XVI əsrdə isə Füzulinin türkcəni həm ərəbcə, həm də farsca ilə müqayisə etməsi bilirsinizmi nə deməkdir?.. Hər şeydən əvvəl, müsəlman xalqlarını məhz dile görə fərqləndirmək deməkdir... İkincisi, onların bir-birindən üstünlüyünü məhz dillərinin ifadə imkanlarının zənginliyi ilə sübut etmək deməkdir... Nəhayət, belə bir hadisəyə diqqətli cəlb etmək deməkdir ki, hansı xalqın dili (nəticə etibarilə, təfəkkürü!) mükəmməl olsa, müsəlman aləminin gələcəyi ona məxsusdur.

Füzulinin XIX əsrdəki xələfi Seyid Əzim Şirvanidir.

S.Ə.Şirvani Şamaxı, Şirvan şairlərinin ən möhtəşəmlərindən biridir. Ümumiyyətlə, yalnız əvvəlki əsrlərdə deyil, XIX əsrdə, XX əsrin əvvəllərində Şamaxıdan çox görkəmli şairlər çıxıblar. Onların içərisində indi haqqında danışacağımız Sabirlə yanaşı, romantik şair Abbas Səhhət var, inqilabi əhvali-ruhiyyəli yenə romantik bir şair Məhəmməd Hadi var. Bunların sələfi isə Seyid Əzimdir. Seyid Əzim qəzəl şairidir və onun qəzəlləri bir çox hallarda Füzuli qəzəlləri ilə rəqabətə girir:

Olmasaydı qəmi- eşqin dili-viranımda,
Saxlamazdım onu bu izzət ilə yanımda.

Eyləməz aşiqi bir lütf ilə xürrəm, ya rəb,
Bu nə rəftardır ol sərv-i xuramanımda?

Düşəni xublarn könlümə fikri, Seyyid,
Əlli Yusif tapılar külbeyi-əhzanımda.

Eyni zamanda onda da klassik lirikaya ironiya var:

Vermərəm könlümü bir dilbərə bundan sonra,
Olmanam aşiq o siminbərə bundan sonra.
Aldı iymanımı əldən, məni bidin elədi,
Aşına olmanam ol kafərə bundan sonra.
Dəxi ol sərvqədin kuyinə cənnət deyibən
Gəzmənəm küçələri heyvərə bundan sonra.

S.Ə.Şirvani həm də həcvlər yazırdı. Həcv bir zümrənin, bir şəxsın mənfi xüsusiyyətlərini şeirlə tənqid etmək deməkdir. Buna həcv etmək deyilir. Doğrudur, o, satiranın nisbətən subyektiv bir formasıdır. Yəni satira daha böyük ictimai-siyasi problemlər qaldırır ki, biz onu Sabirdə görəcəyik, amma onun da kökləri həcvdən gəlir.

Şamaxının o vaxtkı mühiti çox dindar idi. Burada məktəb açmaq böyük, müsibətli bir hadisə idi. S.Ə.Şirvani də Şamaxıda məktəb açmışdı, şagirdlər toplamışdı və onların təhsili üçün çalışırdı. Yalnız şəriəti deyil, müasir tipli elmləri də öyrədirdi. Amma bu, çox böyük çətinliklər hesabına başa gəlirdi. Heç də hər kəsi inandırmaq mümkün deyildi ki, bu elmlər lazımdır, çünki din, xurafat elə bir mühit yaratmışdı və bu mühiti qoruyub saxlayan

elə qüvvələr var idi ki, onların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildi. Təsəvvür edin ki, biz çarizmin, Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi idik, ancaq islamın düşməni olan xristian çarizmin özü də maraqlı idi ki, Azərbaycanda islam xurafat həddinə qədər yayılsın. Elə ki rus-tatar məktəbləri açıldı, XIX əsrin ortalarından sonra artıq ziyalılar meydana gəldi. Azərbaycanlı gənclər rus dilini öyrəndilər, çarizmin zülmünü gördülər, Azərbaycanın düşdüyü vəziyyəti anladılar və ciddi münaqişələr başladı.

Seyid Əzim bir həcv yazmışdı, Şamaxının təzə bəyləri ilə bağlı. Bu bəylər nəsilbənəsil bəy titulu daşıyanlardan deyildi. O zaman çar hökuməti xüsusi bir “qayda” qoymuşdu. Bir az varlanmış adamlar gedirdilər rüşvət verirdilər, bəy titulu alıb gəlirdilər...

Rusiya imperiyası bir vaxtlar həqiqi bəyləri öldürür, sürgün edir, nüfuzdan salırdı. İndi isə saxta bəylər “yetişdirməyə” başlamışdı:

Təzə işlər görünür, sahəti-Şirvan içrə,
Özgə ayünü rəviştə görürəm dövrani.
Xəlqi bidin eliyib necə bəylik həvəsi,
Tərk edib axirəti, cümlə tutub dünyani.

Bunların başçısı məlum çopur Əhməd bəydir,
Nəslə-insanda əcəbdir görürəm şeytani.

Böyük şair həcvin hüduqlarını aşaraq özündə xalqın xilas yolunu göstərməyə də intellektual imkan, cəsəret tapır. Və Qafqaz əhalisinə müraciətən deyir:

Günü-gündən zəlili-xar olduq,
Möhnətü qüssəyə düşər olduq.
Bu qədər dərd kim olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bəladır bu dərdi-nadani
Ki, onun elm olubdu dərmani.

Oğlu Cəfərə isə məsləhət görürdü ki:

Cəfər, ey nuri-dildeyi-Seyyid,
Qönçeyi-növrəsideyi-Seyyid,
Üləmə haqqını rəyət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kəsin elmi var, o, insandır.
Elmdən oldu həzrəti-Loğman,
Elmsiz bir an keçmədi dövrən.

Seyid Əzim seyid idi, ruhən, təbiətən inamlı bir müsəlman idi, xristianlıqla (kafirliklə!) heç bir əlaqəsi yox idi, amma məsləhət görürdü ki, gənclər rus dilini və elmini öyrənsinlər.

Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.

Rus dili o zaman çox geniş yayılmışdı. Rus dilini bilmədən imperiyanın işlərinə qarışa, öz hüquqlarını, xalqının mənafeyini müdafiə edə bilməzdin və bununla da, əlbəttə, dünyadan geri qalardın. Hətta sovet dövründə də belə idi... Hər hansı sahədə mütəxəssis ola bilmək üçün rus dilini yaxşı öyrənməyə məcbur idik, indi görün, XIX əsrdə vəziyyət necə idi.

XIX əsrdə - Seyid Əzimin rus dilini təbliğ etdiyi illərdə azərbaycanlı gənclərə öz ana dillərini öyrədən ruslar da vardı. Məsələn, Aleksandr Osipoviç Çernyayevski kimi. O, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsini təşkil etmişdi, Şamaxıdan idi, Mərzə kəndindən. Azərbaycanlı uşaqlar üçün "Vətən dili" adlı bir dərslik yazmışdı ki, uzun illər azərbaycanlıların ana dilini, daha doğrusu, həm şifahi, həm də yazılı dili öyrənməsində əzsaylı dərsliklərdən biri kimi əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Əziz tələbələr, biz dedik ki, Sabir yaradıcılığının ilk dövründə Füzuliyənə qəzəllərlə məşhur idi; məsələn:

Istəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın,
Ol qədər cövr et mənə, ah etmək imkan olmasın.

Mübtəlayi-dərdi-eşqəm, əl götür məndən, təbib,
Eylə bir tədbir kim, bu dərdə dərman olmasın.

Sabira, ümmidi-vəsl ilə qəmi-hicranə döz,
Hansı bir müşküldü kim, səbr ilə asan olmasın?

Sonralar isə Füzulini "təqlid" tamamilə başqa bir xarakter aldı...

Füzulinin məşhur bir qəzəli var:

Ah eylədiyim sərv-i-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.
Sərgəştəliyim kakili-mişkinin ucundan,
Aşüftəliyim zülf-i-pərişanın üçündür.

Bimar tənim nərgizi- məstin ələmindən,
Xunun cigərim ləli-dürəfşanın üçündür.

Bu cür lirik ovqatlı misraların müqabilində Sabir deyir:

Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.

Vəz eylədiyim hədyəvü ehsanıdan ancaq,
Ümdə qərəzəm kisəvü həmyanın üçündür.

Sərgəştəliyim xərməni- buğdalar ucundan,
Aşüftəliyim sərvətü samanının üçündür.

Füzuli deyir ki, aşüftəliyim, yəni eşqə düşməyim sənin dağınıq saçına görədir, Sabir deyir ki, eşqə düşməyim sənin var-dövlətinə görədir... Dövrün mütərəqqi poetik əhvali-ruhiyyəsi artıq özünü lirikada yox, satirada göstərməyə başlamışdı. Və "Molla Nəsrəddin" jurnalı da bunu nəzərə alıb Sabiri əməkdaşlığa dəvət etmişdi.

Füzuliyə başqa bir “satirik nəzirə”sində Bakı qoçularına xitabən deyilir:

Könlüm bulanır küçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərzəvü hədyanını görcək.

Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışır beldəki patranını görcək.

Baxdıqca revolverinə əndamım olur süst,
Bağrım yarılır xəncəri- bürzanını görcək.

Sabirin bir ziyalı kimi əsas tənqid hədəfi dinin ətrafını tutmuş, sarmaşiq kimi onu sarmış xurafat, mövhumat idi.

“Dəli Kür” filmində belə bir epizod var ki, Çernyayevski uşaqların gedib oxumasını təbliğ edir. Ortaya çoxlu problemlər, suallar çıxır... Ən kəskin sual isə budur ki, orada Qurani-Kərim öyrəniləcəkmi?.. Çernyayevskinin “Vətən dili” kitabının birinci hissəsində Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsi öyrədilməklə yanaşı, Qurani-Kərimdən çoxlu ayələr verilib. Deməli, onlar da öyrədilirdi... Dindarın, ruhaninin isə bundan xəbəri yoxdur, nə verdiyi sual üçün məsuliyyət daşıyır, nə də eşitdiyi cavab beynindəkini dəyişir. Min ildir ki, cəmiyyət inkişaf edir, ancaq dindarlar (və din) buna məhəl qoymurlar.

Xurafatın mövcud olması yalnız dindarlığın geniş yayılmasından irəli gəlir. Xurafat mövcuddursa, elm yoxdur, normal insan hüquqları yoxdur, qadın azadlığı yoxdur. Sabir tək ona

görə böyük şair deyil ki, o, Azərbaycanda geriliyi, ailə-məişətdən tutmuş, ictimai-siyasi məsələlərə qədər özünün kəskin tənqid hədəfinə çevirdi, onun şeirləri həmçinin beynəlxalq miqyasda da çox böyük ideoloji nüfuz qazandı. İranda inqilab olanda, Türkiyədə inqilabi hadisələr baş verəndə Sabirin o mövzuda yazdığı şeirlər İranda, Türkiyədə oxunurdu. Və təsadüfi deyilməmişdi ki, Sabir İran inqilabına bir ordu qədər xidmət etmişdir.

Əlbəttə, dahi şairin yaradıcılığı barədə danışarkən onun uşaqlar üçün yazdığı maarifçi şeirlər haqqında da bəhs etmək lazımdır. Məsələn, “Yaz günləri”, “Uşaq və buz”, “Cütçü”... Sabir üçün bu, uşaq ədəbiyyatı yox, insanı yetişdirmək ədəbiyyatı idi. Yeni insana ilk gəncliyindən gərək insan kimi münasibət bəsləyəsən, onu əməyə, ictimai münasibətlərə, mübarizələrə hazırlayasan.

Sabir məşhur şeirlərindən birində deyir:

Şairəm çünki, vəzifəm budur əşar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım.
Günü parlaq, gündüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, ayrını əyri, düzü həmvar yazım.
Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü,
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?!

Bax bu mənada Sabir öz tənqidlərində heç kimdən çəkinmir, qorxmur, satirik poeziyanın heç də asan olmayan, “qan qoxuyan” prinsiplərinə mərd-mərdanə əməl eləyir, həqiqəti necə varsa o cür ifadə edirdi:

Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,
Atılan toplara diksinməyiriz.
Əcnəbi seyərə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz.
Quş kimi göydə uçur yerdəkilər,
Bizi gömdü yerə minbərdəkilər.

Yeni xurafatçılar, din adamları minbərə çıxdılar, bu düşüncə, bu ağılla “göylərə yüksəlib”, bizi torpağa basdırdılar. Bu, artıq dilə, ifadə tərzinə elə bir möhür vurmaqdır ki, xalqın düşüncəsində, təfəkküründə əbədi qalsın, hər yada düşdükcə onu qəflətdən oyatsın.

Sabirin bir şeiri haqqında ayrıca danışmaq istəyirəm... Onun məşhur “Fəxriyyə” şeiri haqqında... Bakıda istedadlı bir şair olub - Əbdülxaliq Cənnəti. O, bir şeirində türk dünyasını, türkləri, Turanı tərifləyib:

Hərçənd düçari-nihəni əhli-cəfayız,
Hərçənd bu əyyamda pabəndi-bəlayız.
Ey xar görən bizləri, bizlər nücəbayız.
Meydani- həmiyyətdə ələmdari-vəfayız.
Turanlılarız, sahibi- şani-şərəfiz biz,
Əslafımızın naibi, xeyrül- xələfiz biz.

Cənnəti deyir ki, biz dünyadan bir az geri qalmışıq, ancaq bizə yuxarıdan aşağı baxmayın, turanlılar nəslirik, bizim vəfamız, qabiliyyətimiz çox yüksəkdir... Sabir buna satirik bənzətmə yazıbdir.

Əslində, vətənpərvər, türkçü, turançı bir düşüncə sahibi olan Sabir türklərin orta əsrlərdən bəri tarixlərinin ən mühüm hadisələrini yada salıb göstərir ki, nə qədər böyük səhvlərə yol verilmişdir:

Hərçənd əsirani-qüyudan-zamanız,
Hərçənd düçarani-bəliyyati-cahanız,
Zənn etmə ki, bu əsrdə avareyi-nanız,
Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdi hamanız....
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz!
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz!

Şair deyir ki, hərçənd zamanın zəncirinin əsirləriyik, dünyanın bəlalalarına düçar olmuşuq, zənn eləmə ki, bu əsrdə çörək avarasıyıq, yəni adam kimi yaşamağın yolunu axtarıyıq; əvvəl nə idiksə, yenə də həmənkə kimiyik... Turanlılarıq, sələflərimizin görmüş olduqları işi adət üzrə biz də görməkdəyik, öz millətimizin başına bəlayıq.

Yaxud:

Bir vəqt olub ləşkəri-Çingizə tərəfdar,
Xarəzmləri məhv eylədik qətl ilə yekbar,
Xarəzmlərin şahı fərar eylədi naçar,
Məscidləri, məktəbləri yıxdıq yerə təkrar.
Həqqa ki, səzavari-nişanü-şərəfiz biz!
Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz.

Çingiz xan müsəlman deyildi, ona görə də Müsəlman İntibahı dövrünün (IX- XII əsrlər) məhsulu olan məscidləri, məktəbləri

dağıdır, adət etdiyi “çöl həyatı”nın təsiri altında, neçə əsrlik tarixi olan böyük şəhərləri qarət edib xarabaya çevirirdi. Onun məğlubedilməz ordusunun mütləq əksəriyyətini tədricən türklər təşkil etdilər ki, Sabir “bir vəqt olub ləşkəri- Çingizə tərəfdar” deyəndə bunu nəzərdə tutur.

Və yaxud:

Bir vəqt dəxi Qarəqoyun, Ağqoyun olduq,
Azərbaycana, həm də Anadoluya dolduq.
Ol qədr qırıb bir-birimizdən ki yorulduq,
Qırdıqca yorulduq və yorulduqca qırıldıq.
Turanlılarız, adiyi-şügli-sələfiz biz,
Öz qövmümüzün başına əngəlkələfiz biz.

Böyük şairin dediyi kimi, əvvəl Qaraqoyunluların, sonra isə Ağqoyunluların Şərqdən Qərbə - Azərbaycana, Anadoluya hərəkətləri ciddi münaqişələrlə, qırğınlarla müşayiət olunmuş, bütün XV əsr belə keçmişdir.

Sabir tarixə bu cür ayıq, analitik, modern bir münasibət bəsləyir. Mirzə Cəlil – Molla Nəsrəddin məktəbinin banisi deyirdi ki, biz 7 aprel 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr etdirməyə başladığımız, əgər bilsəydik ki, Sabir adlı bir şair var, onun şeiri olmadan, bu jurnalı çıxarmazdıq. Yəni jurnalın birinci nömrəsini Sabirsiz başladığımız. Amma elə ki bir neçə nömrədən sonra belə bir şairi tapdıq, “Molla Nəsrəddin” bir daha Sabirsiz olmadı... Və çox zaman “Molla Nəsrəddin” jurnalını ona görə alırlarmış ki, Sabirin oradakı şeirini oxusunlar.

M.Ə.Sabirin də, M.Füzulinin də ən böyük tədqiqatçılarından biri, mənim müəllimim Mir Cəlil Sabir haqqında deyib ki, bəlkə kimin üçünsə şairlik öz əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsidir, bəlkə kimin üçünsə bir vergidir, Sabir üçün bir ictimai xadimlikdir... Yəni Sabir ona görə şairdir və ona görə yazırdı ki, bu millətin oğluydu və bu millətin dərdlərini hayqırmağı özünün missiyası sayırdı. Siz təsəvvür edin, Sabir şeirlərini öz adı ilə çap etdirmirdi, bir neçə il ərzində 30-dan artıq gizli imzadan istifadə eləmişdi. Çünki din xadimləri, dövlət adamları, Bakı qoçuları daim onu izləyirdilər... Dünyadan tez getməyinin əsas səbəblərindən biri də keçirdiyi həyəcanlar olmuşdu... Bununla belə, Azərbaycanda ilk heykəl də məhz Sabirə qoyulmuşdur. Və Azərbaycan xalqının ictimai şüurundan, milli ruhundan, sarsılmaz iradəsindən, ümumən azərbaycançılıqdan danışanda biz Sabirin adını həmişə inamla çəkirsək, bu, onun böyük şəxsiyyətinə ümummilliyə bir ehtiramdır.

Gənc dostlar, dediklərimizi ümumiləşdirək... Birincisi, XIX əsrin gəlişi ilə Azərbaycan poeziyasında lirikadan satiraya keçid, ümumən ədəbi-ictimai tənqiddə satirik ovqatın son dərəcə güclənməsi müşahidə olunur... İkincisi, lirikada Füzuli miqyası müqabilində satirada Sabir miqyası qərarlaşır... Və üçüncüsü, poeziya, ümumən ədəbiyyat onu yaradan böyük şəxsiyyətlərin (və onların yaradıcılıqlarının) nümunəsində bütün səmimiyyəti, zənginliyi (və pedaqoji tənqidi!) ilə məktəbə, tədrisə, gənc nəslin təlim- tərbiyəsi prosesinə daxil olur.

VIII mühazirə

“Füyuzat”dan “Molla Nəsrəddin”ə

Əziz tələbələr, bugünkü söhbətimizin mövzusu “Füyuzat”dan “Molla Nəsrəddin”ə olacaq... Bilirsiniz ki, XX əsin əvvəllərində Azərbaycan dilində çoxlu qəzetlər, jurnallar nəşr olunmuşdur, lakin biz hər jurnalı, hər qəzeti bu cür mühazirəmizin, söhbətimizin mövzusu etmirik. Bu jurnallar bizim ictimai fikir tariximizdə, milli mənlüyümüzün oyanmasında, milli dövlətçilik şüurumuzun formalaşmasında birbaşa iştirak etmiş, öz ətraflarında xüsusi məktəb yaratmışlar. Ona görə də biz həm “Füyuzat” jurnalı, həm də Füyuzat məktəbi, yaxud füyuzatçılar deyirik; həm “Molla Nəsrəddin” jurnalı, həm də Molla Nəsrəddin məktəbi, yaxud molla nəsrəddinçilər deyirik. Bunlar bizim ictimai şüurumuzu hərəkətə gətirən, bizə milli mənlük təlqin edən və hər biri də ayrı, fərqli, bir-birinə oxşamayan yollarla bunu edən yaradıcılıq qurumları, milli ideya-fikir axınlarıdır. Eyni zamanda, “Füyuzat”dan “Molla Nəsrəddin”ə deyəndə XX əsrin əvvəllərinin tarix fəlsəfəsini – ziddiyyətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmiş oluruq. Və görürük ki, bu orqanlar, ilk növbədə, “biz kimik?” sualına cavab verməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar... Məlumdur ki, millət

kim olduğunu heç də tarixin bütün dövrlərində anlamır, sanki müəyyən mənada şüursuzluq hökm sürür. Din bəzən milli şüuru əvəz edir, bəzən isə onu iqtisadi mənafeələr, fərdi, subyektiv amillər, hansısa hökmdarın, tiranın iddiaları əvəz edir. Amma o zaman milli özünüdərk baş verir ki, millət vətəndaşlar halında, şüurlu cəmiyyət halında özünü dərk edə bilir. Yəni hər kəs bilir ki, bir millətə mənsubdur və bu millətin də taleyi üçün az və ya çox məsuliyyət daşıyır. Yəni bu xalqa kimsə “hücum” edə bilməz, bu xalq xurafata, mövhumata boyun əyə bilməz, bu xalq başqa bir xalqın müstəmləkəsi ola bilməz. Bax, bunlar milli özünüdərkdən irəli gələn hissiyatlardır ki, milləti millət edir. Və indi haqqında danışacağım “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” də ən azı böyük ziyalıların şəxsində milli özünüdərkə yüksək tribunaları olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda milli burjuaziya artıq ölkənin ictimai-mədəni həyatında əhəmiyyətli rolunu oynayan bir qüvvəyə çevrilmiş olsa da, Hacınin yeri müstəsna idi.

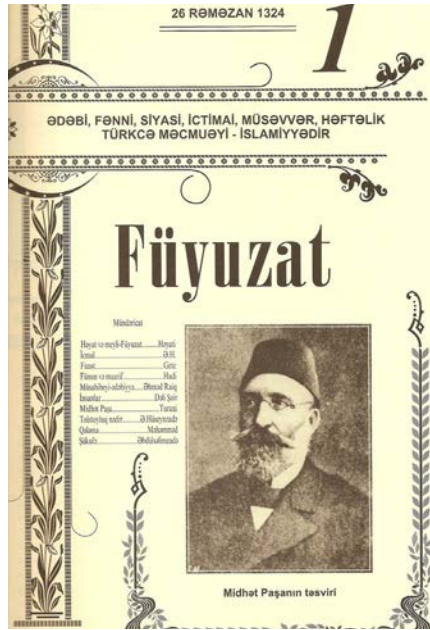

H.Z.Tağıyev

H.Z.Tağıyev sadəcə bir milyonçu, “neft kralı” deyildi. O həm də mesənət idi, yəni xalqını sevən, xalqın qızları üçün məktəb açan, xalqın oğullarına xüsusilə Rusiyada universitetlərdə oxumaq üçün maliyyə yardımı edən müdrik bir insan idi. Və o, Bakıda bir neçə qəzet açdı... Yəqin ki, bilirsiniz, 1905-ci il inqilabı Rusiya imperiyasında demokratizmi, demokratik meylləri gücləndirdi, insanlara müəyyən

azadlıqlar verildi. Və bu inqilabın təsiri ilə Tağıyev əvvəla rus dilində “Kaspi” adında qəzetin çıxması üçün icazə alır. Bu qəzetin baş redaktoru, ona rəhbərlik edən Əlimərdan bəy Topçubaşov o zaman Rusiya imperiyasında çox tanınan, bütün türk xalqlarının liderlərindən biri, Rusiya dövlət dumasının üzvü idi. “Kaspi” qəzetində bir sıra başqa qələm sahibləri, məsələn, Əhməd bəy Ağaoğlu, hətta Həsən bəy Zərdabi çalışırdılar. Rusca nəşr olunsada “Kaspi” ciddi milli problemlər qaldırırdı. Bununla belə, ziyalılar H.Z.Tağıyevə müraciət etdilər ki, bizə öz ana dilimizdə də bir qəzet lazımdır. Bu müraciəti, əlbəttə, Hacı çox böyük məmnuniyyətlə qəbul etdi. Və “Həyat” qəzeti təsis olundu. Qəzetə Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) ilə Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) rəhbərlik edirdilər. Əli bəy Hüseynzadə Qafqaz şeyxülislamı, mütərəqqi dünyagörüşlü Əhməd Səlyaninin nəvəsi idi. Peterburq Universitetinin riyaziyyat və təbiət, İstanbul Universitetinin isə tibb fakültəsini bitirmiş Əli bəy Şərqi və Qərbi 10 dilini ən aristokratik səviyyədə bilirdi. Yəni bu dillərdə oxuyur, yazır, danışır. Belə bir adam Əhməd bəy Ağayevlə birlikdə “Həyat” qəzetinə rəhbərlik etdi. Əhməd bəy şuşalı idi, Parisdə oxumuşdu, həm hüquqşünas, həm də filosof idi. Qəzetdə Ə.Topçubaşov, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, N.Nərimanov, M.Hadi, F.Köçərli kimi tanınmış Azərbaycan ziyalılarının yazıları çap olunurdu.

Ə.Hüseynzadə “Həyat” qəzetində (1905-1906) çalışarkən türk xalqlarının gələcəyini müəyyən edən məşhur triadasını – üçlük ki, bizim bu gün ideologiyamızın əsasında dayanır, irəli sürdü: türkləşmək, müsəlmanlaşmaq və avropalılışmaq.

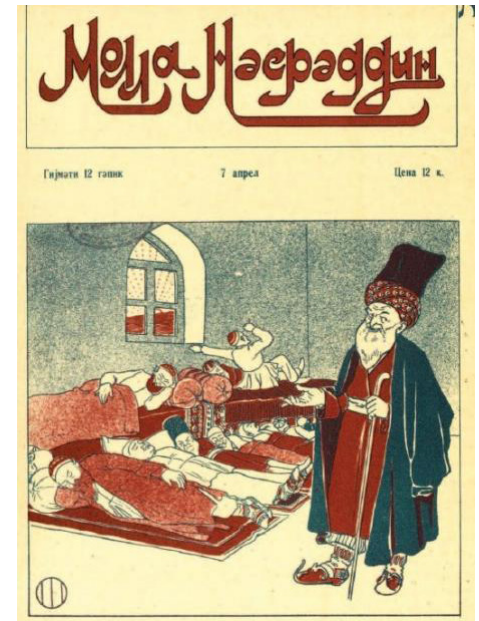
Triadanın üçüncü komponenti sonralar müasirləşmək adlandı. O zamanlar müasirləşmək anlayışının nə demək olduğu müəyyən deyildi, avropalılışmaq daha aydın başa düşülürdü... Bu üçlük bizim inkişafımız üçün, millət olaraq tanınmağımız üçün böyük rol oynadı. Bayaq dediyim kimi, özünüdərkən də öz prinsipləri var. Məsələn, bir millətə “get özünü dərk elə, müasir ol”... deyə bilmərik.

Necə yeni özünü dərk elə? Mən özümü dərk eləmirəmmi? Mən müsəlmanam, Quranı, duaları, hədisləri əzbər bilirəm. Heç kimdən də geri qalmamışam... Bir də var ki, müasirliyin, özünüdərkən nə olduğunu formulə edirsən, Avropanı nümunə göstərsən. Necə ki Sabir demişdi, müasir texnologiya, müasir həyat tərzini, elm, mədəniyyət... Əsas da odur ki, Avropa o zaman hər cəhətdən mütərəqqi, inqilabi şüur təlqin edirdi.

“Həyat” bağlanandan sonra Ə.Hüseynzadə Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, ictimai fikrinin tarixində böyük təbəddülatlara, mübahisələrə səbəb olan “Füyuzat” (1906-1907) jurnalını nəşr etməyə başladı.

“Füyuzat” nədən yazırdı? “Füyuzat” Avropa ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə yanaşı, türkçülüüyü təbliğ edirdi, “türklər kimdir? kimlərdən ibarətdir?” suallarına cavab verməyi daha ısrarla, daha geniş təfsilatı ilə davam etdirirdi. Və bu cavablar Avropa elmləri, təfəkkür metodları səviyyəsində idi. Lakin jurnal Osmanlı türkçesinin İstanbul ləhcəsini təqlid edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazı dili ərəb-fars sözləri, ifadələri ilə olduqca ağırlaşdırılmışdı. Osmanlı ləhcəsi də, saray dili də, qanunvericilik dili də, hətta dərslərin dili də anlaşılmaz hala gəlmişdi. Amma İstanbul ləhcəsi xalq dilinə yaxınlığı ilə seçilirdi. Bununla yanaşı, İstanbul ləhcəsi xeyli normativləşmiş, ədəbiləşmiş olduğundan Anadolunun digər ləhcələrindən, şivələrindən yüksəkdə dayanırdı. İstanbulda çoxlu ziyalılar yaşayırdılar və onların arasında çoxlu başqa xalqların nümayəndələri vardı ki, həmin ləhcə ilə ünsiyyət saxlayırdılar. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalını o dildə nəşr etdirirdi. Təbliğ etdiyi türkçülüüyün də miqyası çox geniş idi. Məsələn, Ə. H ü s e y n z a d e n i n

bir şeirində deyilir ki, “Sizlərsiniz, ey qövmi-macar bizlərə ixvan, Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan”... Bu isə o demək idi ki, Ə.Hüseynzadənin türkləşməli, islamlaşmalı, avropalılılaşmalı prinsipində türkləşmək önə çıxırdı. Yeni baxmayaraq ki macarlar xristiandır, amma türkdürsə, artıq müsəlman olub-olmamaq elə də önəmli deyil. Bax, bu mənada Ə.Hüseynzadə həm də turançı idi. Təsəvvür edin ki, o zaman Azərbaycan xalqına ruslar türkdən çox, tatar deyirdilər. Belə bir vaxtda Ə.Hüseynzadə turançılıq ideologiyasını təbliğ edir və Azərbaycana turançılıq şüuru gətirir. Amma hər nə qədər ortaq hesab etsə də, bütün türklərin anlayacağına ümid bəsləsə də, nəticə etibarilə, “yad” bir dillə gətirir.

O, eyni zamanda şair idi. Və şeirlərində adətən aydın bir türkcə işlədirdi:

Ucundadır dilimin
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.

Bilirmisin cahillər
Nə etdilər Vətənə -
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana.

...Düşmən qırır qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa-başqalarız,
Nə ittihad edəriz.

Yeni türklərin o dövrdəki vəziyyəti belə idi... Nə bir yerdə idilər, nə də ayrı idilər. Tarix, tale onları bir kökdən yaradıb, bu baxımdan birdirlər, amma onu dərk etmirlər. Düşmən isə hər dəfə bunların qapısını döyür ki, siz eyni millətsiz. Biz isə nə birgəyik, nə də ayırıq... Əli bəy həmin vəziyyəti (əslində, ziddiyyəti!) türklərin faciəsi hesab edirdi... 1910-cu ilə qədər Azərbaycanda, Bakıda yaşadı, Osmanlı padşahı II Əbdülhəmidə tərəqqi və ittihadçılar üsyan qaldıraraq hakimiyyətdən saldıqdan sonra o, İstanbula getdi, ömrünün axırına qədər orada qaldı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə “Füyuzat”la eyni ildə başlamışdı.

Və “Füyuzat”dan fərqli olaraq “açıq ana dili”ndə yazırdı. Xalqa “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım!” sözlərilə müraciət edən jurnal tezliklə o qədər məşhurlaşdı ki, İrana, Türkiyəyə, Orta Asiyaya, hətta Hindistana qədər gedib çıxdı. Həm dilinin, həm də fikrinin, düşüncəsinin aydınlığına, haqqında bəhs etdiyi məsələlərin bütün müsəlman dünyası üçün ümumi olduğuna görə... XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Mir Cəlil yazır ki, həmin illərdə qadın (insan), məktəb, dil, din və s. məsələlərdən hamı danışdı, romantiklər də, realistlər də, ancaq ən aydın, xalqın ən çox anlayacağı tərzdə Mirzə Cəlil, “Molla Nəsrəddin” danışdı...

C.Məmmədquluzadə.

Mirzə Cəlil (1869- 1932) Naxçıvanda anadan olmuş, o mühitin sadə, aydın, təbii dilini mənimsəmişdi.

Mirzə Cəlilin məsləkdaşı, “Molla Nəsrəddin” jurnalında təxminən özü qədər rol oynayan Axıska türkü Ömər Faiq Nemanzadə xatırlayırdı ki, biz 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin”i çap etməyə başlayanda çalışdıq redaksiyamız elə yerdə yerləşsin ki, xurafatçı müsəlman mühitindən uzaq olsun.

Beləliklə, C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalını çap etməklə Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbini yaratdı ki, bu ədəbi məktəb “Füyuzat”a qarşı dayanan xüsusi bir ideya-estetik sistem oldu.

Mirzə Cəlil yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başlamışdı. Bu hekayələrin içərisində “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal” kimi əsərlər var idi ki, onlarda Azərbaycan kəndlisinin, Azərbaycan fəhləsinin əhvali-ruhiyyəsi, həyat təzi, məişəti, ümumən adi insanın cəmiyyətdə tutduğu yerin konkret, aydın izahı verilmişdi. Və “Molla Nəsrəddin” jurnalına qədər də Mirzə Cəlil, həqiqətən, ciddi yaradıcılıq yolu keçmişdi. O yol “Şərqi-Rus” qəzetindən başlamışdı. Məhəməd ağa Şahtaxtının nəşr etdirdiyi bu qəzet müasir dünyagörüşlü bir ziyalının çıxardığı qəzet idi. O da tanınmış ziyalılardan idi, filosof, azərbaycanşünas kimi xeyli dəyərli yazıları var.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı tək “Molla Nəsrəddin”lə məhdudlaşmasa da, biz “Molla Nəsrəddin”i C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsasında ona görə götürürük ki, bu jurnal həm də ictimai, publisistik bir hadisə idi. Ədibin fərdi yaradıcılıq imkanlarını onun ictimai missiyası ilə üzvi şəkildə əlaqələndirirdi.

Jurnalın nəşr olunduğu ilk illərdə Mirzə Cəlil məşhur “Ölülər” (1909) faciəsini qələmə almışdı. Bu əsərdə böyük yazıçı-mütəfəkkir Şərqdə - müsəlman dünyasında xurafatın hansı həddə çatdığını, nə qədər iyrənc hal aldığını və həmin yaramazlıqlara qarşı aparılan mübarizənin hər hansı ictimai müdafiədən nə qədər kənar qaldığını, nə qədər miskin olduğunu bütün kəskinliyi ilə açıb göstərmişdi.

1920-ci ildə, artıq Azərbaycanda müstəqil hökumət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulan dövrdə C.Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” dram əsərini yazdı. Bu da tragikomediyadır, çünki burada da faciə gülməli vəziyyətlərdə təqdim olunur. Ailədə üç qardaşdan biri rus tərbiyəsi görüb, biri ərəb-müsəlman tərbiyəsi, biri də Osmanlı tərbiyəsi alıb. Bunlardan biri həyatını şeir yazmağa, biri mollalığa, digəri isə lüğət hazırlamağa həsr edir. Eyni ananın övladlarıdır, ancaq hərəsi bir dildə danışır, hərəsinin guya öz amalı var, hərəsi bir tərəfə çəkir. Bu, o illərin Azərbaycanı deməkdir... Əsərin sonunda ana əlacsız qalıb övladlarına deyir ki, biz hansı millətə mənsubuqsa, o millətin dilində danışsın, o millətin kitabını oxuyub, o millətin ənənəsi ilə getməliyik.

Mirzə Cəlillə Ə.Hüseynzadənin münasibətləri də maraqlıdır... Onlar Azərbaycana, xalqa xidmətdə fərqli düşüncə sahibləri olmuş, fərqli yol tutmuşlar. Mirzə Cəlil xatırlayır ki, Əli bəy İstanbula gedəndə Tiflisdə bizim idarəyə gəldi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının idarəsinə. Gəldi bizimlə söhbət etdi, dedi ki, “yaxşı yazırsız”... Bir az susub yenə dedi ki, “yaxşı yazırsınız”.. Və sonra əlavə elədi ki, “açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır”...

Və Ə.Hüseynzadə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 1926-cı ildə Bakıda Türkooloji qurultayda artıq Azərbaycanın yox, Türkiyənin nümayəndəsi kimi iştirak edir. Azərbaycanın yazıçıları ilə görüşdə deyir ki, küçəylə gedəndə bir uşaq gördüm. O, topu nə qədər yuxarı atırdısa, top düşürdü aşağı, ancaq topu nə qədər yerə bərk vururdusa, top o qədər göyə qalxırdı. Ona görə də mümkün qədər xalqa yaxın olmaq lazımdır...

Beləliklə, görmək çətin deyil ki, hər ikisi eyni bir millətin tarixiylə, tərcümeyi-halı ilə əlaqədar olan "Füyuzat" və "Molla Nəsrəddin" jurnalları üslubca üz-üzə dayanırdılar. "Füyuzat"ın ömrü o qədər uzun olmasa da, hər halda bütöv bir ədəbi məktəbə çevrilmişdir ki, həmin məktəbin iki əsas şairi olmuşdu. Onlardan biri böyük Məhəmməd Hadidir (1879-1920).

Onun haqqında deyirlər ki, kaş bu xalq onun nə dediyini anlaya idi. Çox müterəqqi fikirləri, çox ali amalları olan bir şair idi, xalqın tarixi, özünüdərk, azadlığı haqqında çox müdrək kəlamlar işlədib, dərin fikirlər söyləyibdir. Amma heyf ki, bu dil çox ağır bir dil olub. Onun gözəl bir şeiri var. Deyir ki, "həyatın səsləri guşumda həp fəryad şəklində, Bu insanlar ki qardaşdır və lakin yad şəklində"... "İnsanların arasında mən bir həmrəylik görmədim" deyir. "İnsanlar bir-birləri ilə düşmən münasibətindədir, bir-birlərini məhv etmək istəyirlər. Hətta qardaşla qardaş arasında da

H.Cavid

münasibət düşmənçilikdən ibarətdir" deyir. Hadi I Dünya müharibəsində iştirak edib. Çox maraqlıdır: şair və əsgər! Özü də hansı orduda, almanlara qarşı döyüşmək üçün ruslar ilk dəfə olaraq Azərbaycandan, Qafqazdan, Dağıstandan ordu yığıb adını "Dikaya diviziya" qoyublar. Hadi bu diviziyanın mollası, ruhanisi olub, Karpat dağlarına qədər gedib. Onun yaradıcılığında müharibə mövzusu, insanın insana qarşı ağılasığmaz hərəkətləri həm bədii, həm də fəlsəfi əksini tapmışdır.

Hadi romantik olsa da, insanın, cəmiyyətin, Vətənin dərdlərindən çox bəhs eləsə də, bədbin deyil, nəticə etibarilə, gələcəyə, inqilabi dəyişikliklərə, tərəqqiyə inanır, özünü də mübarizənin ön sıralarında görürdü:

Mən bir kitab, hər vərəqim min kitabdır,
Ayatı-məhkəmati bütün inqilabdır.
Qılsın mütalə məniərbabi- inqilab,
Görsün bu ayələrlə nasıl feyziyabdır.
Sönmüş həvasə şölə verir nuri-fikrətim,
Ruhum füyuzpərvər olan afitabdır.

Və Hadi əmin idi ki, cahanı sarmış bu istibdad, zülm əbədi olaraq davam edə bilməz:

Açar firdovsi-hürriyyət, füyuzabad olur aləm.
Gülər sübhi- həqiqət, mədələtmötad olur aləm.
Şüaati-müsavatilə səhni-dad olur aləm,
Kəməndi-eşqi-insaniyyətə münqad olur aləm,

Sürurabadi-hürriyyət gəlir, dilşad olur aləm,
Bu istibdad əlindən qurtarır, azad olur aləm.

Füyuzat məktəbindən gələn daha bir romantik şair, amma dili Hadî qədər çətin olmayan başqa bir böyük söz sənətkarı Hüseyn Caviddir (1882- 1941).

Odamüasirləri,xüsusilə üzvü olduğu məktəbin nümayəndələri kimi, ətrafında baş verən hadisələrin qeyri-insaniliyindən dəhşətə gəlir:

Nədir şu qəhrü fəlakət? Nədir bu qəhtü cila?
Nədir şu kinü ədavət? Nədir bu dərdü bəla?
Təməddünün sonu vəhşətmidir, nədir əcəba?

Şairi düşündürən, narahat edən budur ki, bir tərəfdən, bəşəriyyət inkişaf edir, tərəqqi tapır, guya təməddün (mədəniyyət) hər yere yayılır, başqa tərəfdən isə, vəhşilik baş aparır. Doğrudur, Cavid öz yaradıcılığının “fəlsəfə”sini belə izah etmişdi ki:

Hər qulun cahanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir Allahı var,
Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir....

Ancaq heç vaxt dar mənada gözəlliyin, sevginin mədhi ilə kifayətlənməmiş, cəmiyyətin ən ağırlı problemlərinə nüfuz etmişdi ki, onların biri Şərqdə qadın azadlığı məsələsi idi:

Qadın! Ey sevgili həmşirə, oyan!
Ana! Ey nazlı qadın, qalx! Uyuyan
Daima mövtə həmduş oluyor,
Zillü möhnətlə həmağuş oluyor.
...Kimsədən gözləmə yardım əsla,
Yalnız kəndinə kəndin ağla!

Cavidə görə, dinlərin hamısı müqəddəsdir, amma bu müqəddəsliyi o, ağıllı, düşüncəli və eşqli insanın mövqeyindən təqdim edir, xurafatın, mövhumatın yox. İnsanı alçaldan, əksildən xülyaların yox.

1918-ci ilin martında Bakı şəhərində baş vermiş çox ağır, qanlı, minlərlə insanın ölümü ilə nəticələnən hadisə Cavidə dərindən sarsıtmışdı. Bu, yalnız ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan siyasi “anlaşılmamazlıq” deyildi, çarizmin ortaya atdığı, bolşevizmin də müdafiə elədiyi son dərəcədə cinayətkar bir “aksiya”nın nəticəsi idi ki, insanları bu qədər vəhşicəsinə bir-birinin üzərinə salmışdılar. Həmin günlərdə Cavid özünün məşhur “İblis” adlı dram əsərini yazdı. “İblis nədir? - Cümlə xəyanətlərə bais!... Ya hər kəsə xain olan insan nədir? – İblis!” o deməkdir ki, biz insanlar xainliyi, xəbisliyi, xudbinliyi, gözü götürməzliyi həmişə özümüzdən kənardə axtarıyıq. Ona görə də İblis obrazı yaratmışıq. Amma İblis insanların içindədir. İnsanların içərində iblislik xüsusiyyətləri var. Onlar ortaya çıxanda bax bu cür faciələr əmələ gəlir.

“Füyuzat” sözü feyzlər, yəni dünyadan zövq almaq, ləzzət almaq, feyz almaq deməkdir. Bu da, əslində, müdrik insanların işidir. Əli bəy Hüseynzadə həm bədii, həm də elmi təfəkküründə

romantik olduğu üçün onun “Füyuzat” jurnalı romantik şairləri başına yığmışdı, “Molla Nəsrəddin” isə realist şairləri, yazıcıları: Sabir, Əli Nəzmi, Mirzə Əli Möcüz, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, M.S.Ordubadi... “Molla Nəsrəddin” jurnalının bizim mədəniyyət və incəsənətimiz üçün bir mühüm əhəmiyyəti də karikatura jurnalı olması idi. Bu jurnalda şeirlər, publisistik yazılar, məqalələr qədər karikatura da xüsusi təsir gücünə malik idi. Karikaturaları əvvəllər Rotter və Şmerlinq kimi avropalı rəssamlar çəkirdilər, sonra azərbaycanlı rəssam Əzim Əzimzadə çəkdi. Ö.F.Nemanzadə deyirdi ki, “Molla Nəsrəddin”də çəkilən karikaturalar uydurulmuş, yalnız bu və ya digər ideyanı vermək üçün olan satirik rəsmlər deyildi. Onların əksəriyyətinin arxasında konkret insanlar dayanırdı. Biz, deyir, konkret insanların şəklini çəkirdik, baxan bilirdi ki, bu kimdir. İndi deyək ki, məsələn, adi bir molla şəkli çəkmək lazımdır. “Molla Nəsrəddin” axtarır, harada olur-olsun, camaata problem çıxaran, məktəb açmağa imkan verməyən, haqqında çoxlu şikayətlər gələn bir mollanı tapıb təsvir edirdi. Və həmişə “Molla Nəsrəddin” jurnalı çıxandan sonra ciddi davalar da çıxırdı. O davalardan biri də o karikaturada özünü tanıyanın hay-küyü olurdu. Yəni bu, bizim düşüncəmizdə, yaradıcılıq işimizdə üslubumuz idi, təsadüfi bir şey deyildi. Biz çalışırıdıq ki, inkişafa mane olan insanları çəkək göstərək. Bilsinlər ki, onlar kimlərdir...

Beləliklə, Molla Nəsrəddin və Füyuzat məktəblərinin birincisini realist, ikincisini isə romantik məktəb kimi xarakterizə etdik. Amma bir də Azərbaycanda maarifçilik məktəbi var idi. Onun üzvlərinin mütləq əksəriyyəti Qori müəllimlər seminariyasında

oxumuşdular. Bu seminariya rus-tatar məktəbi idi. Orada hətta şəriət də keçilirdi. Və həmin məktəbi bitirən yüzlərlə ziyalılarımız olub. Deyirlər ki, bu seminariyanın Azərbaycan bölməsi olmasaydı, Azərbaycanda təhsil, elm, yaradıcı mühit o dövrdə bu səviyyəyə yüksələ bilməzdi, bu öz yerində... Eyni zamanda bu qədər zəngin milli təhsil ənənəsi də olmazdı.

Ancaq həmin mühitə daxil olan, əslində, milli maarifçilik mühiti yaradan elə ziyalılarımız da olub ki, onlar Qoridə oxumayıblar. Onların içərisində Abbas Səhhət (1874-1918), Abdulla Şaiq (1881-1959) kimi görkəmli şəxsiyyətlər var. Abbas Səhhət vətənpərvər bir şair idi. Və Azərbaycan poeziyasının ən gözəl “Vətən” şeirlərindən birini məhz o yazmışdır:

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək?

Anadır hər kişiye öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.

Südüdür kim dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub...

Fikir verin, bütün orta əsrlər boyu bizim poeziyamız “sevgili canan” ifadəsini işlədib, ancaq onu heç zaman Vətənə aid etməyib. İndi görün

maarifçi düşüncənin, məktəbin, təhsilin qüdrəti nə səviyyədədir ki, şair Vətənə “sevgili” deyir, “canan” deyir, onu “ana” adlandırır. Və “məsləkim tərcümeyi-halımdır” sözləri də ona məxsusdur.

Başqa bir maarifçi şairimiz Abdulla Şaiq olub.

Uşaq şeirlərimizin böyük əksəriyyətini, demək olar ki, o yazıb. A.Şaiq bir maarifçi kimi deyirdi ki, İslam, Şərq dünyasında elə qaranlıq guşələr var ki, göydən günəşi də götürüb o qaranlıq guşəyə girsən, yenə də baş çıxara bilmərsən. İslam dini mütərəqqi işləri ilə yanaşı, təxminən min ildən artıq bir dövrdə Azərbaycanda zülmün də bir modelini yaratmışdı. Zülm etməyin, insanı qaranlıqda saxlamağın da bir modelini yaratmışdı. Ona görə də deyir ki, hansı qaranlıq guşəyə girsən, gərək özünlə bir günəş götürəsən ki, nəyisə görə biləsən.

Və A.Şaiq insanlığı günəşsiz, işıqsız təsəvvür edə bilmir, ona görə də “müasiri”nə deyirdi:

Əsrlərdən bəri zülmə alışan,
Qan içən, qan qusan, ey şər insan!
...Görünürmü sizə xoş qanlı həyat?
Unudulmuş bəşəriyyət, heyhat!
Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz!
Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz!

XX əsrin əvvəllərində bizim çox böyük bir ədəbiyyatşünas alimimiz olub. O, Firidun bəy Köçərlidir ki, Qori Müəllimlər seminariyasının məzunu idi, orada çalışıb, Azərbaycan bölməsinə rəhbərlik edib, seminariya bağlandıqda həmin bölməni Qazağa köçürüb.

Onun Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəni-ictimai fikri üçün elə bir xidməti var ki, tamamilə müstəsna; o, ədəbiyyat tarixşünaslığımızın yaradıcısıdır... Firidun bəyin müsavətçi kimi Gəncədə həbs olunduğunu eşidən Nəriman Nərimanov- Azərbaycanın dövlət başçısı təcili Gəncəyə gedir. Çünki o, Firidun bəyi tanıyırdı və bilirdi ki, nə qədər böyük bir ziyalıdır, Azərbaycan xalqı üçün nə qədər böyük işlər görüb.

F.Köçərlı.

Ancaq Nərimanov gələnə qədər F.Köçərlini güllələyiblər.

Eşitmiş olarsınız, ADA Universiteti öz üzərinə vətənpərvər (və eyni dərəcədə mədəni, intellektual) bir missiya götürmüşdür. Qazax Müəllimlər Seminariyası günümüzün tələblərinə uyğun olaraq canlandırılmaqda, ölkə təhsilinin, müəllimlərin ixtiyarına verilməkdədir. Firudin bəyin idealları “Bir müəllimin manifesti” layihəsi olaraq uğurla həyata keçirilməkdədir.

XX əsrin əvvəllərinin ayrıca bir “fəlsəfə”si var. Bizim tarixçilərimiz, filosoflarımız, ədəbiyyatçılarımız, dilçilərimiz həmin illərə həmişə həssas yanaşıblar. Çünki bizim milli varlığımızla bağlı müzakirələrin ortaya çıxması, dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz barədə ilk ciddi elmi düşüncələrimiz XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Yenə də sözü dövrün ən görkəmli tədqiqatçısı professor Mir Cəlala verək... O deyir ki, XX əsr öz gəlişi ilə Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir dövrə - intibah dövrünə qovuşdurdu. Azərbaycanın müstəmləkə olması, burada mövhumatın, xurafatın hökm sürməsi intibahın

qarşısına hər nə qədər sədd çəksə də, ictimai-siyasi təlatümlər, mənəvi tərəqqi meylləri, milli ruhun yüksəlişi insanları hər cür adi məişət mənafeələrindən, məhdud maraqlarından müqayisə edilməyəcək qədər yüksəyə qalxıb Vətənin, Xalqın ümumi problemlərinə, bu problemlərin həllinə səfərbər edirdi...

Azərbaycan müstəmləkə idimi? Bəli, çarizmin müstəmləkəsi idi... Azərbaycan dinin, xurafatın qarşısında baş əymiş, ondan asılı bir məmləkət idimi? Bəli, elə idi... Amma bütün bunlarla yanaşı, H.Zərdabilər, Sabirlər, C.Məmmədquluzadələr, Ə.Hüseynzadələr, Ə.Ağayevlər, Ə.Topçubaşovlar, Ü.Hacıbəyovlar, H.Cavidlər də var idi. Yəni bu axın Azərbaycanda artıq yeni bir xalq yaradırdı.

Gəncdostlar, elə bil irəmki, bu məqamda bəzi ümumiləşdirmələr aparmaq olar... Birincisi, “Füyuzat”la “Molla Nəsrəddin”inin eyni vaxtda nəşrə başlaması göstərir ki, bu mətbuat orqanlarının, eləcə də onların təmsil etdikləri ədəbi məktəblərin meydana çıxması tarixi zərurət idi, “Molla Nəsrəddin”in daha çox yaşaması, daha populyar olması isə ona milli-ictimai ehtiyacın da daha çox olmasından irəli gəlmişdir... İkincisi, həm “Füyuzat”, həm də “Molla Nəsrəddin” üçün avropalılışmaq (müasirləşmək) əsas yer tutur, dini mövhumata, xurafata qarşı kifayət qədər kəskin mübarizə aparılırdı... Və üçüncüsü, “Füyuzat”ın romantik türkçülüüyü (turançılığı) müqabilində “Molla Nəsrəddin” azərbaycançılığın mövqeyini möhkəmləndirir, meydanını genişləndirirdi.

IX mühazirə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: siyasi bir metafora

Əziz tələbələr, bugünkü söhbətimiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqındadır, ancaq AXC-dən sizə nə tarix, nə ədəbiyyat, nə də siyasət dərsi demək fikrim yoxdur... Məqsədim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Azərbaycanın tarixində siyasi bir metafora kimi təqdim etməkdir. Və bu hələ başlanğıcdır... Əslində isə, sizinlə birlikdə çalışacağıq belə bir suala cavab verək ki, AXC-nin yaranması Azərbaycan xalqının öz təbiətindənmi irəli gəlirdi, yoxsa ümumən dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin əks-sədası idimi? Yəni Azərbaycanın irəli getmiş böyük şəxsiyyətlərinin beynində yaranıb sonra xalqa tələqin olunmamışdı ki?.. Bu, bizim üçün çox vacibdir, çünki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bizim bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının əsasında dayanır. Yəni bizim bugünkü Respublikamız o vaxtkı Cümhuriyyətimizin varisidir. Bu, bizim Konstitusiyamızda da əks olunub. Amma bilirsiniz ki, bu varislik birbaşa olmayıb, çünki ortada bir Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası da olub, uzun müddət davam edib. Ola bilməzdi ki, həmin müddət (yetmiş il!) bu varisliyə əhəmiyyətli təsir göstərməsin... Cümhuriyyəti, doğrudan da yaddaşımızda saxlaya

bilmişikmi? Yoxsa dünyada gedən ictimai-siyasi təbəddülatlardan, xüsusilə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra tarix kitablarından oxuyub mənimsəmişik? Biri var tarixi millət yaşaya-yaşaya gələ, biri də var unuda, sonra təzədən onu dərs kitablarında oxuya-oxuya gələ...

XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqı artıq bir millət kimi formalaşmağa başlayırdı. Mirzə Fətəlinin düşüncələrində, yaradıcılığında, ictimai fəaliyyətində, H.Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində, “Füyuzat”da, “Molla Nəsrəddin”də milli hisslər, milli dövlətçilik maraqları, müstəqillik cəhdləri çox güclü idi. Yeni bunlar olmasaydı, müstəqil Azərbaycan xalqı, milləti ola bilməzdi. Çünki milləti onun fiziki, sosial varlığı ilə yanaşı, ideoloji varlığı, intellekt varlığı yaradır və bunlar eyni zamanda dövləti, başqa sözlə, dövlətin milli simasını formalaşdırır. Bu gün dünyada yüzlərlə xalqlar var ki, dövləti yoxdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər Azərbaycan xalqı əsrlərlə demokratik bir özünüidarəçilik tarixi, dövlətçilik idealları tarixi keçib. Qədim dövrlərdən xalqın inersiyasında, yaddaşında, özündən asılı olmayaraq, təhtəşür mövcud olan müəyyən inzibati modellər var. Məsələn, qədim türklərdə dövləti məsləhətləşərək idarə etmək ənənəsi - təxminən senat tipli ağsaqqallar şurası mövcud olubdur. Və bu, təbii ki, Azərbaycan xalqının mənəvi tərcümeyi-halının başlanğıcına aid idi ki, Səfəvilər dövründə daha da inkişaf etdirildi.

1914-cü ildə I Dünya müharibəsi başlamışdı. Dünyada əsrlərlə böyük dövlətçilik təcrübəsi olan xalqlar bir-birinin üzərinə yeriyirdi. Almaniya dünyanı bölüşdürmək istəyirdi. Almaniya qarşı dayanan böyük dövlətlərin - İngiltərə, Fransa, Rusiya,

yəni Antanta dövlətlərinin iddiaları daha çox idi. Və bunların böyük əksəriyyətinin maraqları Qafqazda, bizim coğrafiyamızda toqquşurdu. Biz, əlbəttə, ilk növbədə Rusiya, İran və Türkiyə ilə hesablaşmalı olduq. O biri dövlətlər nə qədər güclü olsalar da, onların təsiri bir az uzaqdan idi. Amma bizim bir hissəmiz Rusiyanın, bir hissəmiz İranın tərkibində idi, ruhumuz, təbiətimiz də Türkiyə ilə bağlı idi. Çox mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı... Və belə bir vəziyyətdə Azərbaycan öz demokratik cümhuriyyətini elan elədi.

Azərbaycan liderləri ilk növbədə çalışırdılar ki, Qafqaz federasiyası yaransın. Və erməni, gürcü, Azərbaycan xalqları milli muxtariyyətləri tanınmaq şərtilə həmin Qafqaz, daha doğrusu, Zaqafqaziya dövlətində birləşsinlər. Xüsusilə ermənilər mürəkkəb bir vəziyyətdə idilər, bilinirdi ki, onlara ərazi harada, Türkiyə, Azərbaycan, ya Gürcüstan hesabına veriləcək. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan dövləti yaradıldı. Azərbaycanın liderləri Qafqaz xalqlarının bir dövlət tərkibində birləşməsinə nə qədər tərəfdar olsalar da, əvvəl gürcülər, sonra ermənilər o birlikdən çıxdılar. Odur ki, Azərbaycan da məcburiyyət qarşısında, hamı çıxandan sonra Zaqafqaziya Seymindən ayrılmağa məcbur oldu. Bizim həmin xalqlarla bir yerdə olma marağımız ondan irəli gəlirdi ki, Qafqazı hər nə qədər erməninin, gürcünün, azərbaycanlının və dağistanlının arasında bölürdünə, bizim xalq onların ərazisinə düşürdü. Azərbaycan türkləri Qafqazda o qədər geniş yayılmışdılar ki, hər hansı halda onları Azərbaycan ərazisinə sığışdırmaq mümkün deyildi, çünki Dərbənd var idi, Borçalı var idi, İrəvan hələ erməniləşməmişdi.

Başqalarının hesabına özünə vətən axtaran xalqlar, eləcə də onların imperialist havadarları istəmərdilər azərbaycanlılar tarixi ərazilərinə sahib çıxsınlar. Odur ki, “Qafqaz evi” dağıldı. Və Azərbaycan Milli Şurası mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığını elan etdi. Bir ay sonra hökumət Azərbaycan türkcəsini dövlət dili olaraq tanımaqla yanaşı, onun həmin funksiyanı lazımınca həyata keçirməsi üçün ardıcıl tədbirlər gördü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti iyulun 16-da Gəncəyə köçdü. Qafqaz İslam ordusu Bakını sentyabrın 15-də erməni, rus-bolşevik işğalçılarından azad etdikdən sonra Cümhuriyyət, nəhayət ki, ölkənin paytaxtında yerləşdi...

Bizim ilk bayrağımız, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağı bütünlüklə qırmızı rəngdə idi. Üzərində ay-ulduz nişanı da var idi. Oktyabr-noyabr müzakirələrindən sonra üçrəngli bayraq ideyası meydana çıxdı. Yəni siz muzeylərimizdə, tarix kitablarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk bayrağını tamamilə qırmızı rəngdə görsəniz, təəccüblənməyin. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarix səhnəsinə bu cür təəddüdlü simvollarla, iddialarla çıxmışdı. Təsəvvür edin ki, iki ilə qədər davam edən mürəkkəb bir dövr ərzində xalqın liderləri onun, demək olar ki, bütün istəklərini həm hökumətin qərarlarında, həm də parlament iclaslarında səsəndirmişdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi ki, biz cümhuriyyəti yaşada bilmədik, amma Azərbaycan xalqına göstərdik ki, onun müstəqil dövləti ola bilər...

Və xalq azadlığın nə olduğunu gördü. Cümhuriyyət o zaman Bakıya köçdü ki, artıq 31 mart hadisəsi baş vermiş, azərbaycanlılar

soyqırımına məruz qalmışdı. Təbii ki, Cümhuriyyət hökuməti öz xalqının problemləri ilə məşğul olmağa başladı. Lakin hərc-mərclik dövrü idi və bu ondan irəli gəlirdi ki, bir tərəfdən, dünya müharibəsi davam edir, digər tərəfdən Rusiya fevral burjua inqilabı, bunun ardınca oktyabrda Leninin rəhbərliyi ilə sosialist çevrilişi baş vermişdi. Azərbaycan da Rusiyanın tərkib hissəsi idi. Azərbaycan öz müstəqilliyini müdafiə etməli idi, ancaq ordusu yox idi. Çar hökuməti azərbaycanlılardan ordu yığmırdı, ermənilərdən, gürcülərdən yığırdı, ona görə də onların az-çox əsgərləri var idi. Odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük uğurlarından biri o oldu ki, 28 mayda elan olunan kimi, dərhal Osmanlı dövləti ilə Batumda sülh və dostluq müqaviləsi imzaladı. Türkiyənin, Osmanlı dövlətinin də vəziyyəti heç yaxşı deyildi, ancaq Azərbaycana hərbi yardımdan imtina eləmədi.

Bakı artıq azərbaycanlıların əlindən alınmışdı. Leninin teleqramları var idi ki, Bakı tezliklə Sovet Rusiyasının tərkibində olmalıdır. Leninə nə Gəncə, nə Şamaxı, nə Qarabağ lazım deyildi. Sovet Rusiyasına neft lazım idi... Və belə bir vaxtda Nuru paşanın komandanlığı ilə 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinə türk ordusu, Qafqaz İslam Ordusu azərbaycanlı əsgərlərlə birlikdə (Azərbaycandan da xeyli gənclər yığmışdılar) hücum edib rus-erməni, bolşevik-daşnak ordusunu darmadağın etdilər. Və o günlərdə Bakı camaatının Nuru paşaya göstərdiyi mənəvi, maddi dəstək çox güclü idi. Əgər bu dəstək olmasaydı, biz sonra da qonşularımızın və düşmənlərimizin qınağı altında qala bilərdik. Çünki deyəcəkdilər ki, bu, necə sizin şəhəriniz, məkanınızdır ki, buranı hücumla, hərbi qüvvə ilə aldınız. Amma bakılılar çox ciddi

kömək etmişdilər, onlardan düşmən silahlı qüvvələri çəkinmişdi. Çətinlikonda idi ki, bakılılar silahsız idilər. Bakıdakı azərbaycanlıların bütün silahlarını yığmışdılar. Ona görə azərbaycanlılar birbaşa özlərini müdafiə edə bilməsə də, Qafqaz İslam ordusu Bakıya daxil olandan sonra çox böyük həvəslə düşmənləri tərksilah etdilər. Hətta o zaman Bakıda olan ingilis qoşunları da əvvəl Bakı uğrunda döyüşlərdə iştirak etmək istədilər, ancaq türklərin gücünü görüb bundan imtina elədilər.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Bakıya köçdü. Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarının Bakı ilə hüquqi-inzibati əlaqəsi yaranıb güclənməyə başladı ki, bu, tarixi bir hadisə idi. O baxımdan ki, artıq Bakı yeni yaranmış respublikanın paytaxtı mövqeyinə yüksəlirdi.

Bakının erməni-bolşevik işğalından azad olunmasında ədəbiyyat da iştirak edirdi. O dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının çox görkəmli simaları Nuru paşa, Qafqaz İslam ordusu haqqında çoxlu şeirlər yazmışdılar. Qafqaz İslam Ordusu Bakıya hücum etməzdən əvvəl əsgərlərə bir müraciət qəbul olunmuşdu. O müraciət əsgərləri son damla qanına qədər döyüşməyə, kafir istilasında olan türk-Azərbaycan şəhəri Bakını düşmən işğalından qurtarmağa çağırırdı.

Gənc dostlar, bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm... O illərin milli mücadilə ideoloqları Azərbaycan dövlətinə “adsız qəhrəman” deyirdilər. Yəni qəhrəmandır, dövlət olaraq artıq özünü təsdiq etmək ərəfəsindədir, milli şüuru olanlar çalışır ki, belə bir dövlət yaransın, amma hələ adı yoxdur. M.Ə.Rəsulzadə məqalələr yazaraq sübut etməyə çalışırdı ki, Azərbaycan adı tək Cənuba

yox, Şimala da aiddir. Siz təsəvvür edin, AXC elan olunandan İran hökuməti daima tələb edirdi ki, adı dəyişilsin, Azərbaycan İrana aiddir. Belə bir mürəkkəb şəraitdə tək Bakı şəhəri məhz cümhuriyyət dövründə ölkəmizin paytaxtı kimi təsdiq olunmadı, həm də ölkənin adı təsdiq olundu. Yəni bu qədər mübahisələr və münaqişələr içərisində Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətini yaradırdı. Bakıda fəaliyyət göstərən hökumətin baş nazirləri, əvvəl Fətəli xan Xoyski, sonra Nəsim bəy Yusifbəyli olmuşdur. Onların daxilə dövlət qurmaq uğrunda mübarizə apardıqları aylarda Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Parisdə başqa bir mübarizə gedirdi.

Orada böyük sülh konfransı olacaqdı... Azərbaycan nümayəndə heyəti Azərbaycanın xəritəsini nümayiş etdirərək dünyanı idarə edənlərə sübut eləməyə çalışırdılar ki, Azərbaycanın müstəqil olmağa haqqı var. Və təbii ki, gürcülər də mübarizə aparırdılar, ermənilər də. Ermənilərlə gürcüləri tanıyırdılar, çünki onlar həm xristian idilər, həm də bu istiqamətdə mübarizəyə çoxdan başlamışdılar. Azərbaycanlıları tanımırdılar, çünki Azərbaycan özünə hələ yenicə ad qoymuşdu... Amma müstəqillik iddiasında olan Qafqaz ölkələrinin göstəriciləri ilə tanış olanda gördülər ki, məsələ yalnız adda deyil. Və Azərbaycanın paytaxtı Bakıdır... Bakı neftinin nə olduğunu ingilis də, fransız da, alman da bilirdi. Ona görə də Bakı (və neft) məsələsi ortaya çıxanda və bizimkilər təkidlə tələb edəndə ki, müstəqil Azərbaycan yaransa, Avropa Azərbaycan neftindən faydalana bilər, eyni zamanda Azərbaycan pambıq, ipək istehsal edir, bu, beynəlxalq maraq doğurdu. Halbuki nə Gürcüstan, nə də Ermənistan elə bir təbii ehtiyat, iqtisadi imkan nümayiş etdirə bilmədi.

Azərbaycanın tarixi ərazisinin təxminən dördü birində (diqqət yetirin!) qurulmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti süqutuna az qalmış de facto tanındı. Ona görə mən deyirəm ki, AXC bütün gerçəkliyi ilə yanaşı, daha çox bir metafora idi, hətta onu qeydə alanda belə hər dəfə soruşurdular ki, bu, necə bir dövlətdir, tarixində nələr baş verib. Amma əhəmiyyəti bundan ibarət oldu ki, gələcəkdə Azərbaycan SSR meydana çıxanda, ondan qabaq Zaqafqaziya Federasiyası təşkil ediləndə Azərbaycan Respublikası mübahisə doğurmadı. Vaxtilə Paris sülh konfransında nümayiş etdirilən xəritə müəyyən itkilərlə qəbul edildi, Zəngəzuru isə ermənilər qeyri-qanuni şəkildə zəbt etdilər.

Cümhuriyyət qısa bir müddətdə öz ədəbiyyatını yaratdı ki, həmin ədəbiyyat bu “siyasi metafora”nı eyni zamanda ədəbi metaforaya çevirdi. Cümhuriyyət lideri onun süqutundan sonra yazırdı:

İlk çağındaydı gözəl mövsümün,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
İyirmi səkkizində idi Mayısın,
Azərbaycan istiqlala ermişdi.

Derkən qopdu bir qasırğa quzeydən.
Baharımız, heyhat, döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskovların əlindən
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.

Azərilər sarsıldı bu zərbədən,
İstilaya qarşı üsyanlar oldu.

İstiqlalı bir kərə dadmış millət
Hürriyyət fikrinə candan vuruldu.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə heç bir şübhə etmirdi ki:

Milli fikir toxumları səpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.
Bu əkindən yarınkı bir baharda,
Əlbət, bitir bir yeni Azərbaycan.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edəndə
M.Ə.Rəsulzadənin əmisi qızı - son dərəcə vətənpərvər bir şair
Ümmügülüm öz hisslərini belə ifadə etmişdi:

Yazıq səni, bayrağım, endirdilər, öyləmi?
Səni yıxıb devirən o zəhərli ruzigar,

O haqq yeyən hırsızlar, vəhşilər, tanrısızlar
Yanar ocağımı da söndürdülər, öyləmi?

Bir rüyamı oldu o gördüklərim həpisi,
Bağlandı mı üzümə türk elinin qapısı?

AXC himninin sözlərinin müəllifi Əhməd Cavad isə hələ Türk İslam ordusunun Bakını düşmənlərdən azad etdiyi günlərdə aşağıdakı məşhur misraları qələmə almışdı:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü iləri əsgər, bismillah!
O xan sarayında çiçəkli bir qız
Bəklilər bizləri zəfər, bismillah!

...Ey Bakı, sən qorxma, gəldik, gələli
Sənin üçün biz atıldıq iləri,
Sağ olan, annələrə olur təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!

...Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan,
Təkbir səslərini uzaqdan duyan
Düşmanımız aman istər, bismillah!

Əhməd Cavad Azərbaycan bayrağını sonsuz bir məhəbbətlə
mədh etmiş, dövlət müstəqilliyindən duyduğu qüruru olduqca
səmimi hisslərlə tərənnüm eləmişdi:

Türküstan elləri öpüb alınını,
Söyləyir dərini sana, bayrağım!
Üçrəngli əksini Quzğun dənizdən
Ərmağan yolla sən yara, bayrağım!
...Qayıxan soyundan aldığı rəngi
Qucamış İlxanla müsəlman bəgi,
İlxanın övladı, dinin dirəyi
Gətirdin könlümə səfa, bayrağım!

Köksümdə tufanlar gəldim iləri,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın yıldızı o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda aya, bayrağım!

Mənim bu şeir nümunələrini bu qədər bol-bol gətirməkdə
birinci məqsədim odur sizi inandırım ki, məşhur bir ibarə ilə desək,
bizim sözüümüz özümüzə böyükdür... Yəni müstəqil bir respublika
qurmaq imkanımız elə də böyük olmadığı halda, onun bir obraz
olaraq tərənnümünə olduqca böyük istək, enerji sərf etdik.

Və təkcə mənim dediyimə inanmaq yox, həm də mübahisə
etmək üçün mötəbər bir mənbə də var – “Azərbaycan” qəzeti ki,
bu yaxınlarda ADA Universitetinin təşəbbüsü ilə ərəb əlifbasından
latın əlifbasına çevrilərək ayrı-ayrı cildlər halında nəşr olunmağa
başlamışdır... 1918-ci ilin 15 sentyabrından 1920-ci ilin 28 aprelinə
qədər ardıcıl olaraq yüzlərlə nömrəsi çıxmış qəzet cümhuriyyətin
həm rəsmi, həm siyasi, həm publisistik, həm də ədəbi salnaməsidir.

Cümhuriyyət parlamentinin üzvü Hacıkərim Sanılı 1919-cu ildə
“Yeni şərqilər” adlı şeir kitabını nəşr etdirir ki, burada dövrün əhvali-
ruhiyyəsi bütün bədii-siyasi rəngarəngliyi ilə əks olunur. Əqidəcə
sosialist olsa da, H.Sanılının milli təəssübkeşliyi kifayət qədər güclü,
dil-üslubu etnoqrafik çalarlarla zəngindir:

Söylədiyim Azərbaycan dilidir,
Mən dərdiyim vətənimin gülüdür.
Bu çaldığım el sazının telidir,

Gərək səsi ürəkləri oynada. – deyən
H.Sanlı əvvəl təəssüf,

sonra qürurla, inamla davam edir:

...Gah ərəbin, gah da farsın dilində,
Gah onların, gah da rusun dilində,
Danışanda özgəsinin dilində
Öz dilini yanılmışdı dünyada.

Bundan belə təzə yollar açılar,
O yollara əlvan çiçək saçılar,
Özgə şivə, özgə sözdən qaçılar,
Daha bir də biz uymarıq hər yada.

Ümumən XX əsrin əvvəllərində “Azərbaycan” sözü, düşmənlərimizin, gözü götürməyənlərimizin nə qədər etirazına səbəb olsa da, çox tez-tez işlənməyə başlamışdı. Və bu müqəddəs söz hər təkrar olunduqca siyasi-ictimai effekt doğurur, mənalı, təsirli səslənirdi... İlk “Azərbaycan” şeirini H.Sanlı yazmışdı:

Dağlarının başı qarlı,
Sinəsi yaşıl ormanlı,
Dərələri şirin narlı,
Azərbaycan, Azərbaycan!
...Durna gözlü bulqların,

Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş- geniş otlaqların,
Azərbaycan, Azərbaycan!

...Qayaların əlvan mərmər,
Belində var qızıl kəmər,
Bir yanında bəhri- Xəzər,
Azərbaycan, Azərbaycan!

H.Sanlı Cümhuriyyət parlamentində müsavətlərlə sosialistlərin “deyişmə” sini qələmə almışdı. Bu deyişmədə müsavət lideri Məhəmməd Əmin soruşur:

O nədir ki, adı vardır, özü yox?
O nədir ki, ağzı vardır, sözü yox?
O kimdir ki, işləməyə özü yox,
Allahdan qisməti gəlir həmişə?

Sosialist Səməd Ağamalioğlu cavab verir:

Hürriyyətimizdir, adı vardır, özü yox,
Kəndçi, fəhlə, ağzı vardır, sözü yox.
Xan, xandır ki, işləməyə özü yox,
Kəndçidən qisməti gəlir həmişə.

Məhəmməd Əmin növbəti sualını verir:

O nədir ki, hər nə desək, allanar?
 O nədir ki, çox basdıqca azalar?
 O kimdir ki, gəlib bizdən borc alar,
 Aldığına sahib olur həmişə?

Cavabında Səməd Ağamalıoğlu deyir:

Fəhlə, kəndli nə desəniz, allanar,
 Bizim puldur, çox basdıqca azalar.
 İngilisdür, gəlib bizdən borc alar,
 Aldığın qarnına salır həmişə.

H.Sanlı parlamentdə, eləcə də ümumən Cümhuriyyət dövləti idarəçiliyində özünü göstərən çatışmazlıqları cəsarətlə açıb göstərmiş, mövcud problemlər barədə bütün çılpıqlığı ilə bəhs etməkdən çəkinməmişdi.

Dövrün ideya-estetik mənzərəsini özünəməxsus romantik vüsətlə canlandıran sənətkarlardan biri də gənc Cəfər Cabbarlı idi. Onun “Azərbaycan bayrağına”, “Turan ellərinə salam söyləyin”, “Ey dan ulduzu”, xüsusilə “Ölkəm” şeirləri türkçülük - turançılığın unudulmaz əsərləridir. 1919- cu ildə yazdığı “Ölkəm”də deyir:

Şiş ucları buludlarla döyüşən
 Dağlarında buzları var ölkəmin.
 Göy otlardan ipək paltar geyinən
 Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Verimli torpağı, geniş çölləri,
 Çalışqan ərləri, iyid elləri,
 Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
 Keçidləri, rizləri var ölkəmin.

...Coşqun Xəzər oynar ayaqlarında,
 Işıq saçar nefti torpaqlarında.
 Tarixlərin qızıl yarpaqlarında
 Dadlı- dadlı sözləri var ölkəmin.

Cümhuriyyət parlamenti 1918-ci ilin axırından fəaliyyətə başladı. Müzakirələr əsasən dövlət dilində – Azərbaycan türkcəsində gedirdi. Məclisdə çıxış etməli olan Müdafiə naziri Səməd bəy Mehmandarov əvvəlcədən üzr istəmişdi ki, mən türkcə elə-belə söhbət edə bilərəm, amma hərbi məsələlərdən, ordunun vəziyyətindən bu dildə danışa bilmərəm... Ona icazə vermişdilər ki, rusca danışsın. Başqa millətlərdən olanlar tələb edirdilər ki, azərbaycanca, türkcə olan danışqlar tərcümə olunsun rus dilinə və o zaman parlament üzvlərindən biri çox kəskin şəkildə demişdi ki, bu, bizim parlamentimizdir. Biz istəsək tərcümə edərik, istəməsək, etmərik. Belə bir milli təəssübkeşlik o günlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda parlamentdə ruslar, ermənilər, gürcülər, yəhudilər o dövrün termini ilə desək, əqəliyyətdə, azlıqda olan xalqlar mövcud idilər və hərə öz sözünü deyə bilərdi, amma hamı başa düşürdü ki, bura Azərbaycan parlamenti və burada söhbət Azərbaycanın problemlərindən gedir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin liderləri məcbur oldular ki, vətəni tərk etsinlər. M.Ə.Rəsulzadə əvvəl Avropaya, oradan da Türkiyəyə getdi. Ə.Topçubaşov Parisdən vətənə qayıda bilmədi. F.Xoyski ilə N.Yusifbəyli qətlə yetirildilər. AXC ilə bağlı olan şəxslərdən Azərbaycanda kimlər qalmışdısa, 30-cu illərdə güllələndilər, xaricə gedənlər isə cümhuriyyətin mühacirət irsini yaratdılar. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Cümhuriyyəti barədə təsəvvürün yaşaması üçün bütün ömrü boyu çalışdı. Ankarada, İstanbulda, Avropada Azərbaycan kultür dərnəklərinin bütöv bir şəbəkəsi yaradıldı.

Cümhuriyyətin dəyəri bir də onda idi ki, əvvəldən başlayaraq demokratik, humanist əsaslar üzərində qurulmuşdu. Və heç bir siyasi qüvvə nə parlamentə, nə də hökumətə öz despotik iradəsini diqtə etmək imkanına malik deyildi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğurduğu tarixi təəssürat da son dərəcə qürurvericidir... Bununla belə, həmin demokratizm, humanizm, əlavə edə bilərik, vətənpərvərlik, kollegial idarəçilik, təşəbbüskarlıq, müasirliyə meyl özünü işdən çox, sözdə göstərirdi... Xüsusilə ona görə ki yeni qurulan dövlətin təsisatları ilk addımlarını atırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması təxminən yüz il əvvəl milli dövlətçilik təfəkkürünü yenidən canlandırırdı. Böyük dövlət xadimləri yetişdi. Və Azərbaycan cəmiyyəti ən azı həmin dövlət xadimlərinin şəxsində öz tarixi coğrafiyası, milli maraqları, beynəlxalq mövqeyi və s. barədə bilavasitə düşünməyə başladı...

Gənc dostlar, bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki... Birincisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hər hansı halda xalqın ziyalılarının milli azadlıq, müstəqillik barədəki kifayət

qədər səmimi təsəvvürlərinin metaforik məhsulu idi... İkincisi, bu təsəvvürlər (və onların həyata keçirilməsi uğrunda aparılan qızğın mübarizələr) yalnız “yerli” səciyyə daşımır, müəyyən beynəlxalq təcrübəyə istinad edirdi... Nəhayət, üçüncüsü, milli müstəqilliyin ən qızğın tərəfdarları belə bilirdilər ki, hazırkı şəraitdə Azərbaycanın istiqlalı mümkün deyil, bu isə elə ilk günlərdən ziddiyyətli bir ovqat yaradırdı: eyforiya və bədbinlik, coşqunluq və ümitsizlik, romantizm və pessimizm...

X mühazirə

Azərbaycan: kapitalizmdən sosializmə

Əziz tələbələr, keçən söhbətimizdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən, onun tarix üçün çox qısa bir dövrdə gördüyü işlərdən, faciəli süqutundan danışdıq. İndi isə Cümhuriyyətdən sonrakı ilk onilliklərdən söhbət açacağıq.

XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində Azərbaycanda hansı hadisələr baş verdi və bu hadisələr azərbaycanlı ruhu üçün, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili üçün nələr vəd elədi və ya hansı problemlər yaratdı? Nəzərə alın ki, son illər sosializmin, kommunizmin əleyhinə yeri gəldi-gəlmədi nə qədər danışsaq da, bütöv bir nəsil sosializm quruculuğu eksperimentinin obyektı oldu, ikinci nəsil, əsasən, sosializmin yetirməsi idi, üçüncü nəslin isə sosializmə, necə deyərlər, ayağı düşmədi... Yəni doğrudanmı üç nəslin taleyindən keçən o cəmiyyət bizim üçün, xalqımız üçün ancaq neqativ şeylərlə yadda qaldı? Yoxsa hansısa uğurlar oldu? Hansı təzadlar, kataklizmlər meydana çıxdı? Cümhuriyyət ideyaları kimi sosializm də siyasi bir metafora idimi? Kənardanmı gətirilmişdi? Heç xalqımızın içində ona maraq yox idimi? Bax, bu məsələlər üzərində düşünmək ona görə zəruridir ki,

azərbaycanşünaslığın bir sıra çox mühüm məsələləri öz izahını məhz 20-ci, 30-cu illərdə baş verən hadisələr kontekstində tapır.

Siz bilirsiniz, kapitalizm Azərbaycanda o qədər gec meydana çıxıb ki, hətta bəzən istəyirik deyək ki, heç olmayıb. Əsasən Bakı şəhərində neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı meydana çıxıb, o da, təbiidir ki, daha çox xarici amillərin təsiri altında... Bakıda bu qədər binalar tikilib, onları tikənlər, memarlar arasında da azərbaycanlılar az olub, Avropa ölkələrindən, Almaniyadan daha çox dəvət ediləblər. Nəticə etibarilə, əgər bu, milli məzmunlu bir kapitalizm olsaydı, onda düşünərdik ki, bəli, bizim xalqımızın ruhu, fəaliyyəti, enerjisi kapitalizmin təşəkkülündə müəyyən rol oynayıb. Doğrudur, Cümhuriyyətin liderləri burjuva siyasətçiləri idilər, ancaq onların da sayı o qədər çox olmayıb... Bununla belə, hər halda Azərbaycan necə ki cümhuriyyət azadlığının nə olduğunu görmüşdü, eləcə də kapitalizmin nəfəsini hiss etmişdi. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, həmçinin bir neçə klassik Bakı milyonçusunun şəxsində, fəaliyyətində bizim xalqımız kapitalizmin nailiyyətlərinə qovuşsa da, milli proletariatin – istismar olunan kütlənin şəxsində həmin nailiyyətlərə ortaqlıq olmaq təşəbbüsü göstərmədi. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində kapitalizmin əsas siması – az-çox kəskin sinfi mübarizə özünü büruzə vermədi. Və odur ki, bir sıra sovet tarixçiləri həmin “mübarizə”ni erməni-müsəlman münaqişələrinin faktları əsasında uydurmağa məcbur oldular. İş o yerə çatdı ki, daşnak qiyamı proleter hərəkatı kimi təqdim edilməyə başladı.

Nəinki hələ yaşamalı olduğumuz sosializmin, yaxud kommunizmin, hətta yaşamış olduğumuz kapitalizmin belə nə olduğunu iyimi yaşlarında olan Səməd Vurğun belə izah edirdi:

Kapital, mənəcə, qəzəbdir, kindir,
Bir mələk olsa da pək çirkindir.
Nə qədər varsa da dünyada bu səs,
Ala bilməm ki, mən azadə nəfəs.
Komsomol! Sərvətə can vermə, sakın,
O, ilandır, ona sən durma yakın!

Və kapitala (kapitalizm!) qarşı döyüşdə komandanlığı da öz üzərinə almaqdan çəkinmirdi:

Biz az döyüşmədik qoca dünyada,
Qorxub çəkinmədik isti qanlardan.
Atımız öluncə, getdik piyada,
Çıxdıq o qarışıq imtahanlardan.

Sibir düzlərində, Türkmən çölündə,
Açıldı qolların dəmir bağları.
Nevada, Volqada, Baykal gölündə
Sahillər boyunca qovduq ağları.
Şeirim olacaqdır iti süngülər
Sinəmi səngərə verdiyim zaman.
O gün cəbhədəki hər qızıl əsgər
Səsləyəcək məni: - Yoldaş komandan!

Azərbaycanda kapitalizm həmişə feodalizmlə bir yerdə olub. Çox böyük bir qazax şairi var, Oljas Süleymanov, dünya miqyasında tanınır. Onun vaxtilə belə bir ifadəsi məşhur idi:

N.Nərimanov.

türk xalqlarını gerilikdə, feodal həyat tərzində, təfəkküründə ittiham edən rus-sovet “ideoloqlar”ına zarafatla deyirdi ki, bəs bizi feodalizmdən birbaşa sosializmə gətirəndə bilmirdiniz ki, axırı belə olacaq? Həqiqətən də, ictimai-iqtisadi forması normal keçən xalqlar cəmiyyət üçün təhlükəli olan xüsusiyyətlərdən uzaqlaşır. Azərbaycanda sosializmin təzahürü, yayılması qeyri- təbii, problemləli şəkildə

olub. Təsəvvür edin, ölkənin regionlarında, həyat tərzinin son dərəcə geri qaldığı bir şəraitdə yaşayan insanı birdən-birə gətirib sosialist respublikanın vətəndaşı elan edirsən. Axı onun nə vətəndaşlıq barədə anlayışı var, nə də sosializmdən xəbəri... Və bu ziddiyyəti Azərbaycan yaşadı. O zaman xalqın sosializmə (və kommunizmə) münasibətini xalq şairləri belə ifadə eləmişdilər: Əlimizdə zorba çomaq, Başımızda motal papaq, Ağ paltara qara yamaq, Kommunizmə gedirik biz...

Azərbaycan xalqının bəxti onda gətirdi ki, heç olmasa ilk illər Azərbaycan Sosialist Respublikasının rəhbəri Nəriman Nərimanov təyin edildi.

O, dövrün çox böyük ziyalısı idi. Rəsmən nə qədər hümmətçi-kommunist olmuşdusa, təbiətən də o qədər millətçi demokrat olmuşdu.

N.Nərimanovla M.Ə.Rəsulzadə arasında şəxsi dostluq əlaqələri var idi. Bu da bizim xalqımızın tərcümeyi-halının paradoksudur

ki, bütün ziyalılar xalqın səadətini axtarırdılar. Bütün ziyalılar çalışırdılar ki, Azərbaycan xalqı müstəqil olsun, Azərbaycan xalqının öz dövləti olsun, o dövləti Azərbaycan xalqının öz kadrları idarə eləsin və Azərbaycan xalqı bütün xalqlarla, dövlətlərlə dostluq, əməkdaşlıq şəraitində yaşasın, hüquqları tapdalanmasın, ancaq baxışlar, yollar son dərəcə müxtəlif, kəskin şəkildə fərqli idi... N.Nərimanovu xalqını sevən bir şəxsiyyət kimi, təbii ki, Moskva, sosialist inqilabının bütün dünyada lideri Lenin yaxşı tanıyırdı, bildirdilər ki, onu Azərbaycan xalqı, ziyalıları yüksək qiymətləndirirlər, tək Azərbaycan yox, bütün Şərqdə nüfuz sahibidir.

N.Nərimanov çox tezliklə hiss etdi ki, sosialist-bolşevik hərəkatı Azərbaycana vəd etdiyi müstəqilliyi vermir və verməyəcək. Moskva Azərbaycana öz əsarətində saxlamaq istəyir, elə bir mürtəce kadr siyasəti yürüdüldür ki, belə getsə, ölkənin milli mənafeyi əldən gedəcək. Bunu gördü və hökumətdə olduğu illərdə bir neçə dəfə Leninə, Stalinə müraciətlər etdi ki, bu cür hərəkat etsək, sosializm, kommunizm ideyaları Azərbaycanda, eləcə də ümumən Şərqdə uğur qazanmayacaq. Çünki xalqı incidirik, özümüzdən uzaqlaşdırırıq, halbuki bolşeviklər hakimiyyətə xalqın adından gəlmişdi... N.Nərimanovun mübarizəsi belə yekunlaşdı ki, o, Moskvaya aparıldı, orada çalışdı və 1925-ci ildə səbəbi bilinmədən vəfat etdi.

Əsas ideyalarından biri o idi ki, Azərbaycanın sərvəti Azərbaycanın özünün olmalıdır. Hətta məşhur Genuya konfransında - Rusiya ilə Avropa ölkələri arasında əlaqələr yaradılan konfransda N.Nərimanov müraciət etmişdi Avropa ölkələrinə ki, bizimlə müqavilə bağlayın, Bakı neftini münasib

qiymətə sizə sata bilərik... O zaman Genuyanın özündə N.Nərimanova təzyiq göstərmişdilər ki, Bakı nefti Azərbaycanın deyil, siz bu işə çox qarışmayın. Və bu, ağır bir zərbə olmuşdu Nərimanov üçün. Ona görə də Azərbaycana qayıdanda inandığı ziyalılara, ölkənin mütərəqqi adamlarına imkan düşdükcə izah edirmiş ki, vəziyyət çətin olacaq, amma başqa yolumuz da yoxdur... Sual olunur, niyə N.Nərimanov da M.Ə.Rəsulzadə kimi müsavət tipində müstəqilliyi seçməmişdi? O, çox gözəl bilirdi ki, müsavət tipində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tipində bir dövlətin yaşamaq imkanı yoxdur, beynəlxalq münasibətlər elə idi ki, Rusiyanın nüfuzu elə idi ki, Cümhuriyyət yaşaya bilməzdi. Və necə ki yaşamadı... Amma N.Nərimanov bilirdi ki, Azərbaycan sosialist respublikası kimi yaşaya bilər, kommunizm hərəkatının dalğalarında xalq irəli gedə bilər, bu şərtlə ki, milli xüsusiyyətlər qorunsun. Ona görə də biz N.Nərimanov haqqında deyəndə kommunistdir, ardınca da əlavə edirik ki, milli təmayüllü kommunistdir. Yeni kosmopolit deyil. Bax, bu, N.Nərimanovun ideoloji siması, keyfiyyətidir. Düzdür, N.Nərimanov ölkəyə rəhbərlik edərkən böyük, uğurlu layihələr ki təsəvvüründə var idi, onları tam həyata keçirə bilmədi, amma çox şeylərin əsasını qoydu.

Azərbaycanda məşhur din xadimləri, ruhanilər var idi, böyük alimlər idilər. Sovet hakimiyyəti gələn kimi ümumi göstəriş verildi ki, tutulub dərhal güllələnsinlər. Bolşeviklər əmin idilər ki, nə vaxtilə hakimiyyətdə olmuş şəxslər, nə də din xadimləri (xüsusilə Şərq ölkələrində) yeni hökuməti qəbul etməyəcəklər... N.Nərimanov bu barədə Moskva ilə danışırdı və həmin şəxsləri dövlət işlərindən, dövlətə müdaxilə etməkdən uzaqlaşdırırdı, ancaq heç birinə toxunulmadı. Məsələn, Gəncədə Məhəmməd

Pişnamazzadə. O, bütün Şərqdə tanınan bir ruhani idi. Onu ölümdən Nərimanov xilas etdi. Azərbaycanın çar generalları ilə bağlı Nərimanov Leninə ayrıca müraciət elədi. Və bildirdi ki, S.Mehmandarovla Ə.Şıxlinski sovet hərbi elminə fayda verə bilərlər. Azərbaycanda qalsalar, onları bütün hallarda mütləq qətlə yetirəcəkdilər, ona görə də hər ikisini göndərdi Moskvaya... Artıq yaşlı adamlar idilər, ordu idarə etmək gücündə deyildilər, amma təcrübələri zəngin idi.

Bilirsiniz ki, 20-ci illərdə kommunist hərəkatının bütün dünyanı əhatə edəcəyi fikri geniş yayılmışdı. O qədər real səslənirdi ki, hətta məsələn, N.Nərimanovu "Şərqi Lenini" adlandırırdılar və nəinki Azərbaycanda, türk dünyasında, müsəlman dünyasında, hətta məsələn, Çin kimi, Hindistan kimi uzaq ölkələrdə də beynəlxalq kommunist hərəkatının lideri kimi rolunu qiymətləndirirdilər. Sovetlər Birliyində inanırdılar ki, çox tezliklə Türkiyədə sosializm olacaq. Türkiyənin sosializm quracağı fikri də ona əsas vermişdi ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlər xeyli inkişaf etmişdi.

20-ci illərdə, 30-cu illərdə böyük təntənələr yaşanırdı. Məsələn, 1922-ci ildə Bakıda Şərq xalqlarının böyük qurultayı keçirildi. 1926-cı ildə Birinci türkoloji qurultay oldu, birinci və axırıncı türkoloji qurultay. Bunların hamısının layihəsini verən N.Nərimanov idi. Bakı Dövlət Universiteti uğurla fəaliyyətə başladı, milli kadrlar meydana çıxdı. Dövlət dili Azərbaycan dili oldu, onun inkişafı üçün böyük işlər görüldü. Məsələn, 20-ci illərin əvvəllərində gənc, ancaq artıq tanınmış türkoloq, professor Bəkir Çobanzadə Bakıya dəvət olundu. Krım tatarı idi, türk dillərindən başqa Avropa dillərinin də çoxunu bilirdi. Bir-

birinin ardınca bir neçə Azərbaycan dili, türkologiya dərsləkləri yazdı və o zaman bu cür kitabları Azərbaycanda yazmaq iqtidarında olan adam yox idi. Ancaq orta məktəb dərsləyi yarada bilirdilər bizimkilər. O gəldi və universitetdə türk dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslığı üzrə elm sahələrinin əsaslarını qoydu.

Əlbəttə, o dövrün milli kommunist düşüncələri, hərəkatları əvvəl-axır repressiya ilə nəticələnməli idi. Ona görə ki sovet ideologiyası ilə millilik bir araya sığmırdı. Eyni xüsusiyyət, eyni hadisələr Rusiyanın özündə də baş verdi. Rus millətçiliyi də sovet ideologiyası ilə bir müddət yanaşı getdi... Biz Azərbaycan sosializmi deyə bilmirik, amma rus sosializmi deyə bilirik, çünki rus sosializminin liderləri var idi, onların içində yəhudi, gürcü, erməni, azərbaycanlı var idi. Bir halda ki rus milliliyi ilə rus sosializmi yol gedə bilmədi, Azərbaycan milliyyətçiliyi ilə Azərbaycana sırımış sosializm necə yol gedə bilərdi?.. Azərbaycanın ən qatı kommunistlərinə belə şübhə ilə yanaşıldı. Məsələn, Əliheydər Qarayev...

Beləliklə, 20-ci, 30-cu illərdə Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin inkişafı danılmaz həqiqət olduğu kimi, xüsusilə 30-cu illərin ortalarından sonra aparılan repressiya siyasətinin doğurduğu qarşısızalmaz faciələr də həqiqətdir. Məsələn, ilk güllələnlərdən biri professor Bəkir Çobanzadə idi...

Bu insanın tərcümeyi-halına baxın, Kırımda doğulmuş, çoban oğlu olunan, istedadına görə sənə hər yerdə pulsuz oxudalar, Baxçasarayda, Türkiyədə, Macarıstanda. Hər dəfə görüblər

ki, bu, böyük bir düşüncə adamıdır, onu müxtəlif yollarla ictimai qurumlar, təşkilatlar, xeyriyyə cəmiyyətləri müdafiə edirdilər. Sonra gəlir Kırımda bir müddət universitet rektoru olur... Kırımın başı həmişə bəlalı olub. Hər dəfə müstəqil olmaq istəyəndə ona "sahib" çıxanlar imkan verməyiblər. Kırımdan qaçıb Dağıstana... Böyük şəxsiyyətlər belədir, onlar heç zaman boş durmurlar. Onları hara qovsan, harada gizlənməyə məcbur olsalar, mütləq orada nəsə yaradırlar. O, Dağıstanda kumuk dilini, ədəbiyyatını tədqiq edib, kumukşünaslığın əsasını qoyub. Bakıya dəvət olundu. Türkoloq olaraq şöhrətinin zirvəsinə çatdı... Professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin, ümumən türk dillərinin yeni əlifbaya keçməsinə, terminologiyanın milli əsaslar üzərində təşəkkülündə, ana dili və ədəbiyyatının tədrisində, bu sahələrin hər biri üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında fəvqəladə rol oynadı. Onun necə böyük bir şəxsiyyət olduğuna sizi inandırmaq üçün yalnız bir faktı yada salacağam: Azərbaycanın 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə yetişən, demək olar ki, bütün dilçiləri, ədəbiyyatşünasları onun tələbələri olmuşlar... Hətta istintaq edilərkən məcburiyyət qarşısında bu xidmətini də xatırladıb müstəntiqlərdən aman diləmişdi. Ancaq aman vermədilər. Və millətçi kimi güllələndilər. H.Cavidə gəldikdə isə onu güllələmədilər, çünki M.Bağirov cəsarət etməyib ki, belə bir şəxsiyyətin ölümünə birbaşa fərman versin. Sibirə sürgün

Y.V.Çəmənzəminli

edildi, orada həlak oldu. Sonralar ümumilli liderimizin təşəbbüsü ilə onun məzarını, sümüklərini gətirdilər Azərbaycana, Naxçıvanda möhtəşəm məqbərə tikildi və orada dəfn olundu...

Yaxud, Yüsif Vəzir Çəmənəminli.

Çox dəyərli bir ziyalı, Qarabağ mühitinin bütün ədəbi zənginliklərini yaradıcılığında təcəssüm etdirən böyük bir yazıçı... O da sürgün olunubdur Sibirə. Təsəvvür edin,

fransız dilini o qədər gözəl bilirmiş ki, həbs düşərgəsinin rəhbərləri imkan vermirlərmiş o getsin soyuqda, şaxtada işləsin, ağac qırsın, öz övladlarını gətirirlərmiş, onlara fransız dilini öyrədirmiş. Yaxud da müasir ədəbiyyatımızın gənc, dəyərli bir istedadı Mikayıl Müşfiq...

Stalinə poema yazıb, sovet hakimiyyətini tərənnüm edibdir. Müşfiq nə günahın sahibi idi? Əvvəla, C.Cabbarlı kimi "inqilab"a qədərki dövrdə yaşamamışdı. AXC-nin işçisi olmamışdı, keçmiş "qaranlıq" deyildi, sovet dövrünün adamı idi. Sovet hökuməti gələndə 12-13 yaşı vardı. O, necə burjua düşüncəsi daşıya bilirdi? Həbs edilib güllələnməsinə həyəcanları, emosionallığı, üsyankarlığı, çılgınlığı səbəb oldu. Onun şeirlərini yəqin ki, oxumuş olarsınız...

Ah, bu uzun sevda yolu
Vurulurmu başa, könül?!

M.Müşfiq.

Nişan aldım, kaman atdım,
Dəydi oxum daşa, könül!
Bir od düşdü buluduna.
Yandı canım eşq oduna.
Qaldım hicran umuduna,
Ey qırılan şüşə könül!

Tərlansan, göydən enməzsən,
Bu torpaqda sürünməzsən.
Mən dönərəm, sən dönməzsən,
Yaşa könül, yaşa könül!

Əsas "günahlar"ından biri, görünür, "Tar" şeiri olub. O illərdə yayılmış "Oxuma, tar, səni dinləmir proletar" misralarına qarşı çıxaraq deyib:

Oxu, tar! Oxu, tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir kadar!
Nəğməni su kimi, alışan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti –
Alovlu sənəti!

Ümumiyyətlə, repressiya dövründə Azərbaycanın böyük ziyalıları haqqında "yuxarılar" məlumatlar toplayıb əmin

olmuşdular ki, bunlardan heç vaxt həqiqi kommunist olmayacaq. Və nə qədər ki, bunlar xalqın içərisindədirlər, “oxu, tar!” deyəcəklər... Çoxunu bir gecədə tutdular... Suallar belə bir ardıcılıqla verilməmiş: “Sizi anti-sovet fəaliyyətə kim cəlb elədi?” İlk cavablar belədir: “Mən heç vaxt anti-sovet olmamışam.” Bir neçə günlük cəzadan sonra cavab belə olurdu: “Heç kim, mən özüm gəlmişəm.” Çünki bildirilər ki, artıq çıxış yolu yoxdur. Üçüncü cavab isə “məni anti-sovet hərəkata filankəslər (əli tapançalı müstəntiq həmin adları özü diqətə edib yazdırır, imza atdırırdı) cəlb elədi...” olurdu. Sonra isə tragikomik bir “üzləşdirmə” keçirilirdi. O illərdə həbs olunanların arasında belə bir fikir yayılmışdı ki, bizi (düzdür, biz deyirik onların günahları yox idi, ancaq onların günahı millətlərini sevmələri, onun sözün həqiqi mənasında müstəqil olmasını istəmələri, Moskvadan asılılığı qəbul etməmələri idi) onsuz da güllələyəcəklər. Gələcəkdə məsələnin mahiyyətini övladlarımız, xalqımız bilsinlər deyə, üzərimizə elə günahlar götürək ki, insan elə günah edə bilməz. Məsələn, mən Bakıdan yerin altı ilə İstanbula tunel qazırdım ki, Türkiyəyə qaçam... Öz üzərlərinə belə absurd günahlar götürüblər.

Bizim bir sıra milli ruhlu ziyalılarımız müxtəlif səbəblərə görə repressiyadan salamat çıxmışlar... Məsələn, Üzeyir Hacıbəyov.

O da təqib olunub, amma ona çox da müdaxilə etmək mümkün olmayıb. Niyə? Çünki Stalin Üzeyir

Ü.Hacıbəyov.

C.Cabbarlı.

bəyi çoxdan tanıyırdı və onun “Arşın mal alan”ına baxmışdı. Halbuki Üzeyir bəy başdan-ayağa böyük siyasi “günah”ların içərisində idi: Cümhuriyyətin “Azərbaycan” qəzetini redaktə edənlərdən biri idi, Azərbaycan parlamenti haqqında ən dərin təhlilləri o aparmışdı, Cümhuriyyətin himninin musiqisini bəstələmişdi... Yəni Üzeyir bəy bir millətçi idi, bunu Stalin yaxşı bilirdi.

Amma eyni zamanda Üzeyir bəy həm də müdrik bir şəxsiyyət, nəhəng yaradıcı idi, xalq içərisində də yüksək nüfuzu var idi. Və taleyi ilə barışmışdı, eyni istedadla Azərbaycan SSR-in himninin də musiqisini yazmışdı, bilirdi ki, çıxış yolu yoxdur... Bu da çox qəribə bir paradoksdur ki, məsələn, C.Cabbarlı AXC dövrünün ən milli şeirlərini yazıb, ən milli dramaturgiyasını yaradıb. Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru paşa Bakıya gələndə C.Cabbarlıni ziyarət edib, özü də hər ikisinin gənc yaşlarında. Təsəvvür edin, müsavətin ideoloqlarından biri olan C.Cabbarlı çox keçmədən sovet ideoloquna çevrilir... Ancaq demək çətinidir ki, C.Cabbarlı yaşasaydı 1937-ci ildən sağ çıxacaqdı, ya yox.

Əlbəttə, Cəfər Cabbarlı fenomeni barədə bir qədər geniş danışmağa ehtiyac var.

İlk növbədə ona görə ki Cəfər Cabbarlı Azərbaycan sovet dramaturgiyasının əsaslarını qoymuşdur. Yəni Azərbaycanın

sovetləşməsindən əvvəl qələmə aldığı “Vəfalı Səriyyə, yaxud göz yaşları içində gülüş”, “Solğun çiçəklər”, “Nəsrəddin şah”, “Aydın” pyeslərindən sonra ona böyük şöhrət gətirmiş “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, xüsusilə “Sevil”, “1905-ci ildə”, “Almaz”, “Yaşar”, “Dönüş” kimi pyeslərlə Azərbaycanda kapitalizmdən sosializmə keçidin səhnə təcəssümünü verdi. Bu əsərlərin ideya-məzmunu ilə yanaşı, dili də əlamətdar idi. Və Cəfər Cabbarlı həm şeirləri, həm hekayələri, həm də dramaturgiyası ilə müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasına son dərəcə əhəmiyyətli təsir göstərdi... Xüsusilə aktyorların peşəkar ifasında səhnədən səslənən canlı, obrazlı, hər kəs üçün anlaşılıq Azərbaycan ədəbi dili cəmiyyətin nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə milli mütəşəkkilliyi gücləndirirdi.

Cəfər Cabbarlı hər nə qədər “sovet socialist” çərçivəsində olsa da, inqilabi yeniliyin alovlu təbliğatçısı olaraq milli yüksəlişə xidmət etmişdir.

20-ci, 30-cu illər Azərbaycan poeziyası, ümumən ədəbiyyatı “sosialist inqilabı”nın gətirdiyi yenilikləri cani-dildən tərənnüm eləməkdən də geri durmurdu... Ədəbiyyatın intonasiasında şüarçılıq səviyyəsinə enən bir publisistika vardı ki, get-gedə daha da vulqarlaşırdı. Və bəzən o yerə çatırdı ki, istedadsız şairlər, nasirlər, dramaturqlar məhz bu şüarçılıq hesabına əsl proletar ədəbiyyatının yaradıcısı olmaq iddiasına düşürdülər. Ən acınacaqlısı da o idi ki, belə “təşəbbüslər”in çoxalması ilə ədəbi zövq korlanırdı.

Həmin illərin Almas İldırım adlı istedadlı bir şairi də vardı. Bir müddət yeni quruluşu tərənnüm elədi:

Qasırğalar, boranlar, fırtınalar içində
İllərlə dinlədik biz acıqlı harayları.
Dəmir atları çapdıq odların qucağına,
Biz yıxdıq, biz devirdik o qanlı sarayları.
O saraylar ki, orda qanlı peymanələrdə
İçildi yoxsulların zəhərli göz yaşları.

Ancaq yeni quruluşun iç üzünü gördükcə gənc şair dinc durmadı, hakimiyyətdə qıcıq yaradan şeirlər yazdı. Və onu əvvəl Dağıstana, sonra da Türkünstanə göndərdilər ki, bəlkə “ağlı başına gələ”... Gəlmədi... Əksinə, bir az da irəli gedib türkçü-millətçi şeirlər yazmağa başladı:

Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla, şair, ağla, yurdum dağılmış;
Nərdə qopuz, nərdə qırıq kaman, hey,
Nərdə böyük Vətən, nərdə Turan, hey?!

Almas İldırım min bir əziyyətlə Türkünstandan İrana, oradan da Türkiyəyə keçdi. Və oradan Azərbaycana həsrət dolu yanıqlı şeirlər ünvanladı:

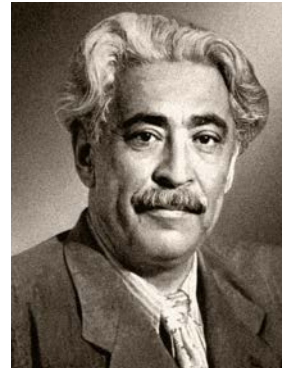
Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz nədəm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz nədəm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım, oy!..
Oyanmazmı kor olası baxtım, oy?!

Bizim bəzi şairlər vətəndə Kremlin ulduzlarını mədh edəndə Almas İldırım qürbətdə əmin idi ki, insanların hürriyyət, millətlərin isə istiqlal idealları əvvəl-axır Kremlin külünü göyə sovuracaqdır.

Gənc dostlar, elə bilirəm ki, söhbəti yekunlaşdırıb ümumiləşdirmələrə keçməyin vaxtıdır... Birinci ümumiləşdirməmiz ondan ibarət olacaq ki, Azərbaycan xalqının tamamilə üzdən yaşamış olduğu kapitalizmdən mahiyyətini o qədər də anlamadığı sosializmə “keçmə”si onun (xalqın) iradəsindən kənarında baş verirdi... İkincisi, Azərbaycan SSR-in Cümhuriyyətdən (AXC-dən) müqayisə edilməyəcək qədər davamlı olması, çox yaşaması o demək idi ki, mövcud tarixi şərait, ictimai- siyasi realıq Cümhuriyyətin yox, Respublikanın tərəfində olmuşdur... Nəhayət, azərbaycançılıq ideologiyası (və azərbaycanşünaslıq elmi) üçün daha mühüm olan üçüncü ümumiləşdirməmiz odur ki, bütün fərqlilikləri, ziddiyyətləri ilə birlikdə Azərbaycan SSR müəyyən mənada AXC-nin varisi olmağa məhkum idi, hər şeydən əvvəl ona görə ki həm AXC siyasi metaforasının (romantikasının), həm də Azərbaycan SSR siyasi eksperimentinin (avtoritarizminin) obyektı Azərbaycan idi.

XI mühazirə

Səməd Vurğunun azərbaycançılıq idealları

S.Vurğun.

Əziz tələbələr, bu gün sizə Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə yaşayıb yaratmış elə bir böyük şəxsiyyəti barədə danışacağam ki, o, yalnız mövcud olduğu əsrin deyil, bütünlükdə mənsub olduğu xalqın bütün tarixi boyu yetişdirdiyi ən görkəmli ədəbi-ictimai simalardandır. Yəni biz Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir... ilə bir sırada Səməd Vurğunun da adını heç bir tərəddüd etmədən çəkirik.

O, kifayət qədər gənc yaşlarından sübut eləməyə başladı ki, Azərbaycan poeziyasının baş qəhrəmanı məhz Azərbaycan (və azərbaycanlı!) olmalıdır:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah İrandan gəlir, gah da Turandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?..

Böyük bir şairin yazdığı dastan
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!..

20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəlində qələmə aldığı "Komsomol poeması"nda gənc şair irançılıqla turançılığa qarşı çıxdığı kimi rusçuluğa da etiraz etməkdən çəkinmir, açıq-açığına deyirdi:

Nədən söyləməsin ana dilində
Öz odlu nitqini yoldaş komissar,
Türkcə danışmasın sevgilisilə?..
Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
Məndən inciməsin yoldaş komissar!

Əlbəttə, Səməd Vurğun bir proletar şairi olduğunu çox tez dərk etmiş, yaradıcılığının "dəli şair" illərini arxada qoymuş, "ölən şeirlər"indən imtina eləmişdi:

Kimindir sabahdan axşama qədər
Yağışda, yağmurda çalışan əllər?
Kimindir gecələr yuxusuz qalan,
Səhvlər buraxan, töhmətlər alan,
Fəqət hər ağrıya köksünü gərən
Işıqlı bir günə yollar göstərən,
Günəşin altında, suyun içində
Əkində, tarlada, suda, biçində
Dərisi çatlayan, gönü qaralan,
Torpağın bağırını təpiklə yaran,

Tərlən səhərlərin laçın övladı?
Şeirə yaraşmazmı onların adı?

Göründüyü kimi, şair gələcək qəhrəmanlarının çəkdiyi zəhmətin vulqar məqamlarına qədər gedir, ancaq bu vulqarlığın da poeziyanın predmeti olacağına qətiyyətlə şübhə eləmir.

Səməd Vurğun öz müasirləri Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza ilə birlikdə Azərbaycan sovet poeziyasının banisi olmuşdur. Eyni zamanda ümumən sovet şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılırdı.

Gənc yaşlarında dostu Mikayıl Müşfiqə həsr etdiyi bir şeirdə - "Şairin səsi"ndə deyirdi:

Bütün arzularım gülür yarına,
Xəyaldan ilhamlar almamaq üçün.
Baxıram Leninin kitablarına
Dəstədən geriyə qalmamaq üçün.

Ümumiyyətlə, 20-ci illərin əvvəllərinin "dəli şair"i həmin illərin axırlarında artıq komsomol şairi kimi yetişir, proletariati belə tərənnüm edirdi:

Əyilsin səcdənə yıldızlar, aylar.
Sənsən dünyaların fəxri, şöhrəti.
Qarşında diz çökdü "Şanlı saraylar",
Çünki qollarının vardır qüvvəti.
...Uzaqdan çınladı əmək səsləri,
Sən də dayanmadın, dedin: - irəli!..

Və yalnız ölkə miqyası ilə məhdudlaşmayıb, uzaqlara doğru da nəzər salırdı:

Arkadaşlar, deyirlər Əfqanda, Çində
 İnsanlar boğulur qanlar içində.
 Yenə də hökm edir xain istismar,
 Ağrıyan başların bəlaları var.
 ...Sizlər qoca Şərqi məhkum yavrusu,
 Çoxunun bir parça əkmək qayğısı.
 O qarlı dağlara kim açacaq yol?
 Komsomol!.. Komsomol!.. Yalnız komsomol!..

30-cu illərin əvvəllərindən Səməd Vurğun kapitalizmin üzərinə artıq “bir əsgər kimi” hücumu keçir:

Mən
 nəfəsləri benzin
 və kükürd qoxulu
 miyonların şairiyəm.
 Düşməniyəm onların -
 divarları məxmər
 və ipək döşəmli
 salonların...

Və nəinki keçmişdən, bu gündən də adlayaraq gələcəyə üz tutur:

Siz ey çəmənlərdə gülən çiçəklər!
 Bu sakit ahəngi pozan küləklər!
 Ey təmiz duyğular, təmiz ürəklər!
 Salam gələcəyin böyük adına!
 Salam insanlığın etiqadına!

Səməd Vurğunun “Mənim andım” adlı bir şeiri var... 1928-ci ilin lap əvvəllərində qələmə alınıb. Həmin şeirdə deyir ki:

Mən and içmişəm ki, bir də qələmim
 Gözəllərdən ilham almayacaqdır.
 Peymanını pozan xəyal həmdənim
 Dərgahına sayə salmayacaqdır.

Keçindim nə yaman dərdi-hal ilə,
 Bir qara üzlü, ah, ideal ilə...
 Açılmaz ürəyim hər vüsal ilə,
 Onlardan yadigar qalmayacaqdır.

Hesablaşmaq istər könül xilqətl,
 Bir sevdiyim deyil, hər təbiətlə,
 Gülsəm, güləcəyəm əbədiyyətlə,
 Sazım gəldi-gedər çalınmayacaqdır.

Görürsüz, şair, bir tərəfdən, özünün ideya-estetik idealları, məramı barədə keçirmiş olduğu tərəddüdləri etiraf edir, ikinci tərəfdən isə, əminliklə bildirir ki, bundan sonra ətrafında cərəyan

edən qaynar ictimai-siyasi proseslərdən kənar qalmaqdadır. Əlbəttə, bu cür and manerası 20-ci illərin gənc qələm adamları üçün səciyyəvi sayıla bilər. Çünki onlar üzərlərinə düşən missiyanın nə qədər tarixi, nə qədər aktual olduğunu erkən dərk etmiş, “köhnə ədəbiyyat”ın həyatdan uzaq estetikizminə qarşı çıxaraq “yeni ədəbiyyat”ın həyatiliyini, realizmini müdafiə etmişlər. Qələminin bir daha “gözəllərdən ilham almayacağı”nı deyən gənc şairin də məqsədi, məramı, təbii ki, gözəllərdən (və gözəlliklərdən!) üz çevirmək deyil, əbədiyyətə, yəni əbədi olanlara xidmət etməkdir, sazını gəldi-gedər çalmamasıdır... Xalqın sənətkarı üçün əbədi olacaq dəyərlərdən ən mühümünü, yəqin ki, Vətən idi. Və Səməd Vurğunun 20-ci illərdə yazdığı şeirlərin sadəcə toponimiyası onun Vətənə bağlılığının nə qədər səmimi, nə dərəcədə möhkəm olduğunu göstərir... Bəzi şeirlərinin adlarını çəkəcəm: “Göygöl”, “Şuşa”, “Şəki”, “Salyan gözəli”, “Dilcan dərəsi”, “Qafqaz”, “Kür çayı”. Və bir neçə “Dağlar” şeiri...

Vətən mövzusunda da şairin siyasi-ideoloji həssaslığı, məhz “yeni ədəbiyyat”ın mövqeyində dayanmasının ilk təcrübəsindən biri Əhməd Cavada müraciətən yazdığı “Göygöl”dür. Şeir belə başlayır:

Qucağında bir vaxt bəslədi sizi,
Görmədi sizləri vəfalı Göygöl.
Nişan vermə ona ayı, ulduzu,
Artıq unutmuş o xəyalı Göygöl.

Səməd Vurğundan bir il əvvəl – 1925- ci ildə yazdığı şeirində cümhuriyyətçi şair demişdi:

Sənin gözəlliğin gəlməz ki saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk busatını quralı, Göygöl!

İlk baxışdan belə görünə bilər ki, Əhməd Cavad Göygölün sinəsində əks olunan aydan, ulduzdan – təbiət mənzərəsindən danışır. Və Səməd Vurğunun onu Cümhuriyyət (müsavat) ay-ulduzuna nişan verməkdə günahlandırması doğru deyil... Ancaq sovet şairi yaxşı bilir ki, Əhməd Cavad kimi öz məsləkinə, ideyalarına sadıq bir şəxs aydan, ulduzdan elə-belə danışmaz, onun xəyalları hələ də Cümhuriyyətlədir.

Səməd Vurğun başqa bir Göygöldən bəhs edir. Və onu Əhməd Cavadın Göygölünə qarşı qoyur:

Neçə illər bundan qabaqki çağı,
O solğun bağçanı, o viran bağı
Xatırlamazmısan, ey “böyük dahi”,
Yaşarmı sizinlə səfalı Göygöl?..

...Onun ehtiyacı yox həsbi-hala,
Nifrəti var əski ulduz, hilala.
Sənin kimi bir əfsanə xəyala
Uyğunlaşsa yaşar cəfalı Göygöl.

Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri onun bütün yaradıcılığı üçün uvertüra ola bilər:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən,
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Şair-mütəfəkkirin tərənnüm etdiyi Azərbaycan həm keçmiş, həm bu günü, həm də gələcəyi ilə hər bir azərbaycanlı üçün sözün böyük mənasında Vətəndir... Üzdən olduqca sadə, hətta sadələvh görünür: necə yəni “el bilir ki, sən mənimsən, yurdum, yuvam, məskənim sən...” Burada qeyri-adi, poetik, insanda xüsusi ideya-estetik effekt doğuracaq nə var?.. Ancaq nəzərə alsaq ki, həmin misraların qələmə alındığı 30-cu illərdə Azərbaycanın milli varlığı, etnosu – dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, bütövlükdə “mənliy”i ilə mübahisə obyektini idi. Vətənə bu cür ürəkdən, bu cür cəsarətlə və bu cür qürurla sahib çıxmaq hər Vətən övladının gücü daxilində deyildi.

Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana.
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçsam da, yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!

Şeirə ideya-bədii vüsət verən bir mühüm cəhət də onun təbii-coğrafi “mənzərə”sidir ki, Azərbaycanın obrazını daha əyani, daha canlı təsəvvür etməyə imkan verir:

Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənin,
Aranın, yaylağın sənin.

Şair Vətəni səyahətə çıxır... Xəzərə baş vurur... Astaradan, Lənkərandan, Muğandan, Eldardan keçir... Və davam edir:

Mın Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göygölə bax.

Könlüm keçir Qarabağdan.
Gah o dağdan, gah bu dağdan;
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.

Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq;
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ, dərə.

Şeir in sonunda şair özünü bir daha sovet ədəbiyyatının (və ideologiyasının!) nümayəndəsi olduğunu yada salır:

Gözəl Vətən! O gün ki sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın, yarandım mən;
Gülür torpaq, gülür insan,
Qoca Şərqi qapısısan.

Səməd Vurğun Vətəni ictimai-siyasi dəyəri, əhəmiyyəti ilə yanaşı, etnoqrafik məzmun-mündərcəsilə də sevir, tərənnüm edirdi:

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axşam açıq olur ayın qabağı;
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü.

Sən bizim ellərin ruhuna bir bax,
Bizdən inciməmiş bir əziz qonaq;
Nişanlı qızların görüşdən qabaq
Telini saymağı yadıma düşdü.

Vurğunun xəyalı gəzdi aranı,
Gözündə oynadı dağın boranı;
Qışın buz qatığı, yayın ayranı,
Payızın qaymağı yadıma düşdü.

Səməd Vurğun yaradıcılığının bilavasitə mənbələri içərisində üçünə xüsusilə qeyd etmək lazımdır: onlardan birincisi zəngin aşiq ədəbiyyatıdır; ikincisi XVII- XVIII əsrlər İntibah poeziyası, ilk növbədə M.P.Vaqifin şeirləridir; üçüncüsü isə Nizami, Nəsimi, Füzuli... xətt ilə gələn klassikadır...

Dahi şairin aşiq, ümumən xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığı barəsində çox yazılmışdır. Və yaradıcılığı üzərindəki müşahidələr də göstərir ki, Səməd Vurğunun şeirləri içərisində aşiq şeiri janrları az deyil. Ancaq məsələ bununla bitmir... Aşiq qoşmaları şairin qələmində öz poetexnoloji imkanlarını, cəmiyyətə əsrlərin ideya- estetik nüfuz gücünü, milli koloritini itirmədən müasir poeziyanın faktına, hadisəsinə çevrilir:

Gəl qələm götürüb qoşa saz tutaq,
Süsənlər, sünbüllər, güllər bizdədir.
Gecələr qoynuna ay qonaq gələn,
Sonası çıxışan göllər bizdədir.

Elləri sevmişdir könlüm əzəldən,
Nə çıxar uydurma şeirü-qəzəldən?
Aldım ilhamımı min bir gözəldən,
Ucu tər cığalı tellər bizdədir.
Bu yeni aləmi duyduqca ürək
Göylər də sevinir gülümsəyərək.
Bir böyük bağ olur hər ştil, tənək,
Bu quran, yaradan əllər bizdədir.

Bu şeir aşiq qoşmasından, hər şeydən əvvəl, onunla fərqlənir ki, nə XVII, nə XVIII, nə də XIX əsrə yox, məhz XX əsrin 30-cu illərinə (və məhz Səməd Vurğuna!) aiddir... Məsələ təkcə bununla da bitmir. Səməd Vurğun aşiq poeziyasına istinad edərək öz şeir texnologiyalarını yaratmışdır ki, bu günə qədər Azərbaycan poeziyasının əsas texniki imkanlarını müəyyən etməkdədir.

Səməd Vurğunun XVII- XVIII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı, xüsusilə Vaqif yaradıcılığı ilə bağlılığı bir tərcümeyi-hal hadisəsidir. Və Vaqifi özünə ustad sayması da bu dərin mənəvi-ruhi (hətta, demək olar ki, mistik!) bağlılıqdan irəli gəlir. Keçən müəzirlərimizdən birində dediyimiz kimi, Səməd Vurğunun ana dilini – Azərbaycan dilini “Vaqifin dili” adlandırması sadəcə poetik ölçü-biçinin yox, onun qəlbinin tələbi olmuşdur... Azərbaycan ədəbiyyatının ən populyar dram əsərlərindən biri (bəlkə də, birincisi) olan “Vaqif” əsərini də Səməd Vurğun məhz “Vaqifin dili”ndə yazmışdır.

Xalq poeziyasının yazılı poeziyaya çevrilməsində (Azərbaycan ədəbiyyatında İntibah ruhunun faktlaşmasında!) Vaqifin rolu müstəsna idi. Bunu öz etnik (milli!) həssaslığı ilə duyan dahi şair-mütəfəkkir, əslində, biri digərilə sıx bağlı iki missiyanı həyata keçirirdi: bir tərəfdən, XVII- XVIII əsrlər İntibahına qoşulur, Vaqifə müasirlik edirdi; ikinci tərəfdən, Vaqifi özünün müasirinə çevirir, XX əsr Azərbaycan poeziyasına, ümumən ədəbiyyatına milli İntibah havası (ruhu!) gətirirdi. İkincisi xüsusilə lazım idi!... Niyə?.. Ona görə ki XX əsrin əvvəllərində oyanmış azərbaycançılıq ruhu yalnız Cümhuriyyətin, yaxud müsavətin səlahiyyətində olmaqla tükənəcək bir milli ideologiya deyildi, onun müəlliflərinin çox

uzun siyahısı ən gec Ş.İ.Xətayidən başlayırdı... Ondan əvvəlkilər isə türkçülük başlanğıcı - “tarixəqədərki dövr” idi: “Dədə Qorqud” eposu, Nizami, Nəsimi, Füzuli...

Səməd Vurğunun Vaqifi mütəfəkkir şairdir, xalq ideoloqu, dövlət adamıdır... Ancaq bütün hallarda daim “hökmdarın hüzurunda”dır. Və Səməd Vurğunun “şair, hökmdarın hüzurundasən!” müraciət-xəbərdarlığı yalnız XVIII əsr şeirinə aid deyildi, XX əsr şairinin başı üzərində də ildırım kimi çaxmaqdaydı.

Səməd Vurğun Nizamidən Füzuliyə qədərki klassikanın təsirini öz üzərində 30- cu illərin sonlarında daha dərinəndən hiss etməyə başlamışdı. Və buna da dərhal reaksiya vermişdi:

Xoş gəldin, əzizim, gəlişindən ana yurdu
Dünya evinə bir yeni söz məclisi qurdu...
Keçdikcə nəsillər o sənin söz çəmənindən
Ellər, obalar dərs alacaqdır hələ səndən...
Aydanmı, günəşdənmi yarandın, de, nədən sən?
Xalqın gözü də, qəlbi də, vicdanı da sənsən!

Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi ərəfəsində yazılmış bu misralar dahi sənətkar-mütəfəkkirin eyni zamanda bir Azərbaycan türkü olaraq etiraf edildiyi günlərin məhsuludur. Səməd Vurğun həm Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu ana dilinə çevirmiş, həm də “Xosrov və Şirin” poemasının motivləri əsasında “Fərhad və Şirin” mənzum dramını qələmə almışdı.

Nizami haqqında danışarkən Səməd Vurğun onun Azərbaycan türkü olduğunu, əsərlərində “Dədə Qorqud” eposunun təsirinin

aydın göründüyünü demişdi... Nizami ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Zakir, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir, Cəfər Cabbarlı kimi söz ustalarına yüksək qiymət verən görkəmli ziyalı əlavə eləmişdi ki, onların yaradıcılıq ənənələrini bu gün Azərbaycan yazıçıları uğurla davam etdirirlər.

Azərbaycan xalqının tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsinə tələb edən Səməd Vurğun xüsusilə 30-cu illərin sonu, 40-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq həmin mövzuda eyni zamanda məqalələr yazmış, ardıcıl çıxışlar etmişdir. O, xalqın tarixi ilə onun dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dünyagörüşünün, fəlsəfəsinin və s. qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə həmişə qətiyyətlə tələb edirdi... Əlbəttə, dünya mədəniyyətinə də laqeyd deyildi, milliyətindən asılı olmayaraq dahilərdən öyrənməyi hər bir Azərbaycan ziyalısının vəzifəsi sayırdı. Bununla yanaşı, çıxışlarından birində cəsarətlə deyir ki, mən öz yaradıcılığımı ölənə qədər Füzulinin, Vaqifin üzərində aparacağam.

Səməd Vurğun azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında (təbii ki, sovet sosialist, kommunist avtoritarizminin verdiyi imkanlar dairəsində!) son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Onun ən böyük xidmətləri ondan ibarət idi ki, birincisi, azərbaycanca – hər kəs üçün anlaşılıqlı olan təmiz ana dilində yazırdı; ikincisi, hər bir şeirində, sözün böyük mənasında, Azərbaycan var idi; üçüncüsü, öz inqilabi romantikası ilə xalqı öz arxasınca apara bilir, yalnız respublikamızda yox, bütün Sovetlər Birliyində şəxsiyyətinə (və xalqına) hörmət gətirirdi... Nə qədər qəribə səslənsə də, Səməd Vurğun sovet sosialist (kommunist) ideologiyasına da Azərbaycan xalqı içərisində həm 30-cu, həm

40-cı, həm də 50-ci illərdə böyük nüfuz qazandırmışdı. Və onun kommunist partiyasını tərənnüm edən şeirləri eyni zamanda mükəmməl sənətkarlıq hadisəsi idi:

Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi,
Zehni, düşüncəsi, fikri, diləyi,
Bütün yer üzünün xoş gələcəyi,
Hər zövqü, səfası partiyamızdır.

Odur ilhamçısı şeirin, sənətin,
Dağ üstə dağ qoyan zehnin, zəhmətin,
Bir bayraq altında min- min millətin
Qardaşlıq dünyası partiyamızdır.

Şair Oktyabrdan yazanda da səmimi idi. Və ürəkdən inandırdı ki, Oktyabr inqilabı Azərbaycan xalqına səadət, xoşbəxtlik gətirmişdir:

Sən ellər toyusan, ellər bayramı,
Könüllər mülkünün laləzarısan.
Mən səndən almışam eşqi, ilhamı,
Sən şair ömrünün ilk baharısan.

...O gün ki aləmə yayıldı şölən,
Dağlar öz donunu lalədən biçdi.
Hər qəlbə gün kimi yayıldıqca sən
Şöhrətin iqlimdən iqlimə keçdi.

...Əlində tutduğun o böyük məşəl
Göstərir aləmə qurtuluş yolu...
Bütün yer üzünün salamına gəl,
Qoy öpsün alnını hər insan oğlu.

Diqqət yetirin, Səməd Vurğun bu şeiri yazanda 1941- ci ilin noyabrı idi – SSRİ – nin (və Oktyabrın) taleyinin necə olacağı şübhə altında idi. Alman faşistləri bütün cəbhə boyu irəliləyirdilər... Ancaq şair bir an belə qələbəyə inamını itirmədi, vətən övladlarının, qızıl ordunun, partizanların qəhrəmanlığını vəsf elədi. Və nəhayət, zəfər təranəsini qələmə aldı:

Yazılısın tarixə bir qızıl xətlə
45- ci ilin 9 may gününü.
Başlasın şeirlə, sazla, söhbətlə
O ellər bayramı, ellər düyünü.

Əlbəttə, ustadı aşıq (və ümumən xalq yaradıcılığı!), Vaqif (və ümumən Azərbaycan İntibahı!), Nizami, Nəsimi, Füzuli... (və ümumən Azərbaycan klassikası!) olan bir şair sosializm realizminin (ümumən sovet ədəbiyyatının!) çərçivələrinə nə qədər sığa bilirdi?.. Səməd Vurğun bütövlükdə sovet ədəbiyyatı miqyasında (və mövzularında) düşünəndə də onun ilham mənbəyi Azərbaycan – Odlar Yurdu idi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Səməd Vurğuna dəfələrlə yüksək qiymət verməsi bir çox səbəblərdən irəli gəlmişdir. Onların birincisi, şübhəsiz, dahi

şair-mütəfəkkirin yaradıcılığındakı mükəmməl azərbaycançılıq hissiyyatları, düşüncələri idi ki, həm sovet dövründə xalqın mütəşəkkilliyini təmin etmiş, həm də müstəqillik illərində xüsusi ideoloji məzmun kəsb eləmişdi.

Doğrudur, müstəqilliyimizin ilk illərində burnunun ucundan uzağı görmək istəməyən bəzi “azərbaycanlılar” Səməd Vurğundan sovet şairi, kommunist ideoloqu kimi imtina eləmək fikrinə düşmüşdülər. Heydər Əliyev şairin 90 illik yubileyindəki nitqində, ümumiyyətlə, yubileyin keçirildiyi günlərdəki müxtəlif çıxışlarında bu münasibətin tamamilə əsassız olduğunu bəyan etmiş, Üzeyir Hacıbəyovun, Cəfər Cabbarlının və Səməd Vurğunun adlarını çəkərək demişdi ki, onlar Azərbaycanı həmişə azad, müstəqil görmək istəmişlər. Odur ki, Azərbaycanın bugünkü müstəqilliyinə görə onlara minnətdar olmalıyıq... Ümummilli lider əlavə etmişdi ki, Səməd Vurğunun öz xalqına, öz dilinə münasibəti gələcək nəsillərə nümunə olmalıdır.

Səməd Vurğun təkəcə poeziyada, ədəbiyyatda yox, ümumən ədəbi-ictimai həyatda böyük bir hərəkatın – məktəbin (ona “Səməd Vurğun məktəbi” deyilir) əsasını qoymuşdur: Hüseyn Hüseynzadə (Arif), Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza (Ulutürk), Zəlimxan Yaqub...

Əlbəttə, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdə S.Vurğunun, S.Rüstəmin, R.Rzanın... poeziyası ilə yanaşı, Əli Vəliyevin, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Mir Cəlalın, İlyas Əfəndiyevin... nəsrilə olmasaydı, dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı (və azərbaycançılıq ideologiyası!) bu qədər möhtəşəm olmazdı.

Gənc dostlar, müəyyən ümumiləşdirmələr aparmağın məqamı çatdı... Birinci ümumiləşdirməmiz o olacaq ki, keçən əsrin 30-cu, 40-cı, 50-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, azərbaycançılıq ideologiyası da özünün ən mükəmməl (və möhtəşəm) təcəssümünü Səməd Vurğun yaradıcılığında (və şəxsiyyətində) tapmışdır... İkincisi, dahi şair-mütəfəkkir özünə qədərki poeziyanın, ümumən ədəbiyyatın ən milli, ən səciyyəvi və ən perspektivli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə qalmayıb yeni ideya-estetik parametrlər təqdim etmişdir... Üçüncüsü isə, Səməd Vurğun hər cəhətdən zəngin (və məhsuldar) bir ədəbi məktəb yaratmışdır ki, bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatının önündə gedir.

XII mühazirə

Azərbaycançılıq XX əsrin ortalarında: Şimalda və Cənubda

Əziz tələbələr, bugünkü söhbətimizdə belə bir suala cavab verəcəyik ki, XX əsrin ortalarında, yeni 40-cı ildən ta 60-cı ilə qədər 20 il ərzində Azərbaycan nələrdən keçdi, hansı hadisələr baş verdi, milli-ictimai şüurumuza hansı təbəddülat oldu?.. Əlbəttə, bütün dünya üçün çox böyük bir hadisə idi ki, onun yeni müharibəsi – II Dünya müharibəsi başladı. Tarixçilər deyirlər ki, I Dünya müharibəsindən sonra II Dünya müharibəsinin başlanması labüd idi, çünki birinci müharibədən narazı çıxan çox böyük siyasi güclər var idi. Eyni zamanda, bütün dünyada sosialist sisteminin ifadəçisi kimi Sovet İttifaqı deyilən iddialı bir dövlət meydana gəlmişdi ki, bu dövlətin, bu sistemin beynəlxalq aləmdə həzm olunması kifayət qədər ağır gədirdi... Dünya belə bir sistemin gələcəyinə şübhə ilə yanaşdığı halda, Sovet İttifaqı 30-cu illərdə artıq dünyaya meydan oxuyan bir qüvvəyə çevrilmişdi. Və belə bir mürəkkəb şəraitdə II Dünya müharibəsi başladı.

Bu müharibədə Azərbaycan xalqının iştirakı, təbii ki, qaçılmaz idi, çünki Sovetlər Birliyi bu müharibəyə cəlb olunmuşdu,

Azərbaycanın Şimalı Sovetlər Birliyinin, Cənubu isə İranın tərkib hissəsi idi. Doğrudur, İran birbaşa müharibə iştirakçısı deyildi, ancaq kənar da qalmamışdı. Sovet Azərbaycanı üçün II Dünya müharibəsi vətən müharibəsi olaraq qəbul olundu. Hazırda bizim düşüncəmizdə Azərbaycan xalqının bu müharibədə hansı statusda iştirakı mübahisəlidir, yeni Azərbaycan oğullarının gedib Karpatta, Belarusiyada, Ukraynada, Rusiyada, Kırmda, Volqaboyunda, Şimali Qafqazda məhv olması Azərbaycan üçün vacib idimi? Amma görünür, belə bir müzakirə aparmaq məntiqsizdir. Əvvəla ona görə ki Azərbaycan Sovetlər Birliyinin tərkibində idi. Ümumi vətən anlayışı hər halda mövcud idi, Bakı nefti qələbəyə xidmət edirdi, yeni Azərbaycanın dünya miqyaslı “hərbi tamaşa”dan kənar qalması praktiki olaraq mümkün deyildi. Və əslində, Azərbaycanın tək Şimalı yox, Cənubu da Almaniyaya qarşı idi. Və ona görə tamamilə təbiidir ki, bizim xalqımız dövlət səviyyəsində II Dünya müharibəsində alman faşizmi üzərində qələbəni həmişə qeyd edir və buna həm də Azərbaycan xalqının qələbəsi kimi baxılır. Bu qələbənin qazanılmasında xalqımızın çox böyük övladları iştirak ediblər. Onlardan biri general Həzi Aslanov tankçı idi, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış, müharibənin axırına yaxın həlak olmuşdu.

Belə bir fikir var ki, o, nüfuzlu bir hərbiçi olduğundan hansısa qibtənin qurbanına çevrilmişdi. Əsas şübhəli məqam da ondan ibarətdir ki, H.Aslanovun ikinci dəfə təltif edildiyi Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını gizlədiblər. Və bu, Azərbaycanın böyük vətən müharibəsi dediyimiz müharibədə iştirakının paradoksudur. Bir tərəfdən, müharibədə Azərbaycan oğulları canla-başla iştirak

edir, o biri tərəfdən, onların qiymətini verməkdə tərəddüd edirlər. Bax, sovet ideologiyasının ikiüzlülüyü özünü burada göstərirdi... Daha bir igid azərbaycanlı haqqında məlumat müharibədən çox sonra ortaya çıxıb. O, bu gün Azərbaycanda, demək olar ki, hamının tanıdığı Mehdi Hüseynzadədir.

Əsir düşüb, qaçıb partizanlara qoşulub, İtaliyada, Adriatik dənizi sahillərində döyüşüb. Sonralar Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyi orqanları öyrənib ki, almanlar onu yaralı olduğu üçün əsir ala biliblər. Və qəhrəmanlıqları məlum olduqdan sonra haqqında “Uzaq sahillərdə” bədii filmi çəkilərək “Mixaylo” Azərbaycan cəmiyyətinə tanındı. Ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi...

Görürsünüz, bizim qəhrəmanlarımız nə cür çətinliklə etiraf olunub. Yeni çalışdırlar ki, azərbaycanlılar, onların qəhrəmanlığı, müharibədə göstərdikləri xidmətlər qeyd olunmasın. Və bu günə qədər də bizim çoxlu adsız qəhrəmanlarımız var ki, faşizmə qarşı mərdliklə döyüşüblər. Azərbaycanlılar müharibədə həmçinin böyük ordular halında, diviziyalar halında da qəhrəmanlıqla iştirak etmişlər. Onların içərisində ən məşhuru 416-cı Taqanrok diviziyası idi ki, onun haqqında çoxlu şeirlər yazılıb. Bu diviziya almanlarla döyüşə-döyüşə Berlinə qədər gedib. Bəs bu diviziyalar, Azərbaycan diviziyaları niyə yarandı? Müharibənin gedişində məlum oldu ki, azərbaycanlılar, əsasən də rayonlardan, kəndlərdən toplanmış gənclər rus dilini bilmirlər. Ona görə də onlara “geri qayıt”, “irəli get” kimi komandaları anlatmaq çətin idi. Odur ki, belə bir məsələ qaldırıldı ki, SSRİ-də milli diviziyalar yaradılsın və o diviziyaların bir neçəsi də azərbaycanlılardan ibarət idi.

Xatırladım ki, keçən mühazirədə mən sizə Səməd Vurğundan danışarkən onun azərbaycanlı müharibə iştirakçılarının qəhrəmanlıqlarına nə qədər həssas yanaşdığı barədə bəhs etmişdim.

II Dünya müharibəsi Azərbaycan üçün bir də onunla əlamətdardır ki, ölkənin Şimalı ilə Cənubu arasında müəyyən kontakt yarandı. Azərbaycanlılardan ibarət bir qrup ziyalı sovet qoşunları tərkibində Cənubi Azərbaycana getdi. Və belə bir təsəvvür əmələ gəldi ki, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun birləşməsinə çox az vaxt qalmışdır. Lakin bu, illüziya idi. Nə sovetlər Birliyi ilə İran arasında bağlanmış müqavilə (həmin müqaviləyə görə, cənub sərhədləri üçün təhlükə yarandıqda sovet qoşunları sərbəst şəkildə İrana daxil ola bilərdi, təhlükə aradan qalxdıqda isə çıxmalı idilər), nə də beynəlxalq aləm İranın artıq bir hissəsinə çevrilmiş Cənubi Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini qəbul etmirdi.

Cənuba gedən ziyalılar burada həm xalqla, həm də həmkarları, xüsusilə yazıçılar, şairlər, ictimai xadimlərlə əlaqələr qurdular. Həmin illərdə Cənublu şairlər içərisində Mir Mehdi Etimad (1900-1981), Həbib Sahir (1903-1988), Məhəmməd Biriya (1914-1988) daha məşhur idilər. Və xalqın o dövrdəki ictimai-siyasi əhvali- ruhiyyəsi ilk növbədə onların vətənpərvər (və vətəndaş!) poeziyasında təzahür etmişdi.

Etimad “Təbrizim” şeirində Azərbaycanın bu qədim şəhərinin unudulmaz obrazını yaratmışdı:

Ey ana yurdumun gülü, gülşəni,
Sən gül qucağında böyütdün məni.

Istərəm dünyalar boyunca səni,
İzzətim, şövkətim, gülüm Təbrizim!

Mən qurbanam sənin qızılgülünə,
Qəhrəman tarixli, şanlı elinə,
Bəxtiyar yurdumun şirin dilinə,
Səndə açılıbdır dilim, Təbrizim!

Mən aşıqəm doğma Azərbaycana,
Onun aşıqları heç gəlməz sana.
Gözəllər bir yana, sən də bir yana,
Hüsnünlə fəxr edir elim, Təbrizim!

Xalq-aşiq şeiri üslubunda deyilmiş bu sadələvh olduğu qədər də duyğusal misralar Təbrizin yalnız qəhrəmanlıq tarixindən, gülündən-çıçayından, dilindən- nitqindən bəhs etmir, həm də ona bəslənən gələcək azadlıq duyğularının canlı xəyalını qurur. Təsadüfi deyil ki, 1941-1946-cı illərdə Etimad milli hərəkatın önündə gedənlərdən olmuş, “Şairlər məclisi”nin sədri seçilmiş, Güney Azərbaycanın milli himninin – “Azərbaycan marşı”nın sözlərini qələmə almışdı:

Ey torpağı ləli-mərcan, Azərbaycan, Azərbaycan!
Mən verərəm uğrunda can,
Azərbaycan, Azərbaycan!

Ey vətənim, düşmən əcəb bağırıvı al qan elədi,
Soydu rəzalətlə səni, zülmüylə talan elədi,

Bağrını vurdu xəzan, gör necə viran elədi,
Zülmət keçib döndü zaman,
Azərbaycan, Azərbaycan!

...And içirəm namusuma – məsləyimə, vicdanıma,
Gün kimi dünyada müqəddəs tanınan imanıma,
Ya səni azad eləyim, ya boyanım al qanıma,
Haqqın üzü dönməz, inan, Azərbaycan, Azərbaycan!
Ey torpağı ləli-mərcan, Azərbaycan, Azərbaycan!

Milli azadlıq hərəkatının qarşısı amansızlıqla alınanda Etimad da həbs olunmuş, iki il həbsxanada qaldıqdan sonra buraxılmışdı.

Etimad kimi Həbib Sahir də Təbrizdə doğulmuş, İstanbulda universitet bitirdikdən sonra Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müəllimlik etdiyindən xalqın həyat tərzinə, düşüncələrinə yaxından bələd olmuşdur. Azadlıq hərəkatını tərənnüm etdiyinə görə Təbrizdən sürgün edilmiş, doğma şəhərə ahıl vaxtlarında qayıda bilmişdir.

Sahir yazırdı:

Qovalarkən məni hər gün möhnət
Qapımı döymədədir hər gecə qəm.
Hamı asudə elin şairi var,
Mən əsir ellərin, ah, şairiyəm.

Yaradıcılıq metodu etibarilə Sahir, Etimaddan fərqli olaraq, romantik şair idi. Və bu pessimist romantika onun Təbrizə

aid şeirlərində də özünü göstərir. Bununla belə, Sahir xeyli dərəcədə ictimai məzmun daşıyan ağırlar içərisində də özünün (və xalqının, yurdunun!) mənliliyini uca tutur:

Mən yurdumu özgələrə satmadım,
Xələt alıb öz elimi atmadım,
Məxmər, ipək yataq içrə yatmadım;
Qadir mənə acı şərbət içirtdi,
Düşmən məni yad ellərə köçürtdü.

Məhəmməd Biriya Təbrizdə doğulmuş, gənc yaşlarında milli azadlıq hərəkatına qoşulmuş, Azərbaycan Milli Hökuməti qurulduqda onun Maarif naziri olmuş, Hökumət yıxıldıqda isə Şimali Azərbaycana köçmüşdü. Lakin sovet üsul-idarəsi ilə düz gəlmədiyinə görə Qazaxıstana sürgün edilmiş, qayıtdıqdan sonra bir müddət Şamaxıda yaşamış, nəhayət, İrana geri dönsə də, həyat üzünə gülməmiş, çox yaşamamışdı.

Biriya milli azadlıq hərəkatının başladığı ərəfədə məşhur “İntiqam” şeirini yazmışdı:

Haqsızlıq cahanda həddin keçəndə
Daşqın sellər kimi daşar intiqam.
Məzlumun qanını zalım içəndə
Qəzəb dağlarını aşar intiqam.

Xalqın zülmkarlardan intiqam alacağına şübhə etməyən şair 1945-ci ildə Təbrizdə nəşr olunmuş “Üsyan” adlı şeirlər kitabı ilə

xalqı fars şovinizminə qarşı mücadiləyə çağırırdı. Həmin şeirlərdən birində deyilir:

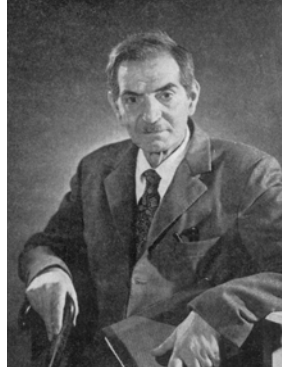
O qədər zülm eylədüz, milləti qılduz əsəbi,
Yeri vardır ki, coşub sel kimi daşsın qəzəbi,
Yığışib qırx il olar sizdə qalıbdır tələbi,
Qüssə və möhnətlər görmədədir ruz o şəbi;
Yaşayır rəngi pozuq, halı pərişan, bura bax,
Tutacaq el özü axər sizə divan, bura bax!

Biriyarın çox güclü satirik qələmi vardı. II Dünya müharibəsini başlamış Hitlerə, onun tərəfdaşı Mussoliniyə qarşı yazdığı həcvlərdə bu müharibə cinayətkarlarını ifşa edirdi.

Bu illərdə Cənubi Azərbaycanın ən böyük şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar farsca şeirlərilə bütün İranda artıq məşhur idi, ancaq milli mühit onu yaxşı tanıyırdı...

Farsca bilməyən sevimli anasının "tənbeh"indən sonra "Herdərbabaya salam" mənzuməsinin əvvəl birinci, sonra isə ikinci hissəsini yazıb 50-ci illərdə çap etdirdi. Və bu əsər Azərbaycanın həm Cənubunda, həm Şimalında, həm də Türkiyədə böyük marağa səbəb oldu.

Son dərəcə zəngin etnoqrafik çalarları olan "Heydərbabaya salam" milli ruhun üsyanı, vulkan kimi püskürməsi idi:

M.Şəhriyar.

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir- birindən yamandı,
Bir- birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.

1960-cı illərdə Azərbaycan türkcəsinə qarşı çıxan fars şovinistlərinə xitabən demişdi ki:

Türkün dilitək sevgili, ehsaslı dil olmaz.

Şəhriyarın farsca yazdığı "Azərbaycan" şeirinin bəzi misraları Fikrət Sadığın tərcüməsində azərbaycanca belə səslənir:

Könlüm quşu qanad çalmaz
sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam
xəyalımdan, Azərbaycan.
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!

Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır,
Azadlıqdır mənə məlhəm, sənə
dərman, Azərbaycan!

Şəhriyar "ayrılıq" mövzu- motivinə yeni mənə- məzmun gətirdi.

Sovet ordusunun tərkibində Cənuba gedən, orada siyasi rəhbər kimi fəaliyyət göstərən şair Süleyman Rüstəm özünün "Cənub silsiləsi"ni başladı. Həmin şeirlər Şimaldan Cənuba münasibətin ən parlaq təzahürü oldu.

21 Azər (12 dekabr 1945-ci il) hərəkatı, Milli Hökumətin qurulması Cənubda bir sıra inqilabi islahatların həyata keçirilməsilə nəticələndi. Seyid Cəfər Seyid Cavad oğlu Pişəverinin rəhbərliyi ilə keçirilən həmin islahatlar milli ruhu son dərəcə yüksəltmişdi.

Sovet qoşunları İrani tərək edəndən sonra hökumət süqut elədi. Niyə? Çünki İran hökuməti, Tehran hökuməti dərhal bu hökumətin süqutu üçün silahlı qüvvələr göndərdi, buna da Sovet İttifaqı mane ola bilirdi, amma mane olmaq istəmədi. İranın ixtiyarı demək olar ki, bütövlükdə Amerikaya, qismən də İngiltərəyə keçdi. Nəticə etibarilə, müstəqil dövlət yaratmış, xüsusilə inqilabi işlərdə iştirak etmiş, azərbaycançılığı təbliğ etmiş, azadlıq uğrunda döyüşmüş insanlar üçün təhlükə əmələ gəldi. Və heç olmasa Sovetlər Birliyinin xidməti oldu ki, həmin insanların Şimali Azərbaycana gəlməsini təmin etdilər. Yəni sərhədlər açıldı və onlar Şimali Azərbaycana köçürüldü. Müharibədən sonra, 1946-cı ildə artıq Azərbaycanda çoxlu sayda Cənubi azərbaycanlı var idi ki, bunlara "demokrat" deyirdilər. Bunlar Tudə partiyasının üzvləri idilər, azadlıq uğrunda mübarizə aparan insanlar idilər, o cümlədən də Pişəveri - Cənubi Azərbaycanda inqilabın rəhbəri... Şimalda onlar yenə də təbliğatlarını apardılar, bütün dünyada özlərini mühacir kimi təqdim elədilər, amma heç bir ciddi nəticəsi olmadı. Onların təkidinə baxmayaraq, heç kim Cənubi Azərbaycandakı xalqın

azadlığını, müstəqilliyini, farslardan, iranlılardan fərqli xalq olduqlarını, öz dilləri, ədəbiyyatları olduğunu təsdiq etmədi. Və bu problem indiyə qədər qalmaqda davam edir.

O dövrdə Cənubi Azərbaycandan Şimala gənc, istedadlı şairlər gəlmişdilər... Azərbaycanın milli maraqlarını, milli mənafeyini ifadə edən, məsələn, Balaş Azəroğlu, onun xanımı Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri, Əli Tudə, Söhrab Tahir... Onlar dərhal Azərbaycanın Şimalında özlərinə ədəbi mövqə qazandılar və beləliklə, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı bir xeyli müddət davam etmiş ədəbi fərqlər müəyyən qədər aradan qaldırıldı.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında bilavasitə kontaktların yaranması istər-istəməz ictimai şüurun, ümumən milli ruhun inkişafında müəyyən sinergetika doğurdu. Şimalın ədəbiyyatında Cənub mövzusu gücləndi və müharibə dövründə Cənubda, Təbrizdə olan tanınmış Azərbaycan şairlərinin Təbriz haqqında yazdığı şeirlər məşhurlaşdı. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, Süleyman Rüstəm onların birincisi idi.

O deyirdi:

Yadları qoymaram girsin qoynuna,
İzn ver qolumu salım boynuna,
Sənin şad gününə, sənin toyuna
Dili bir, canı bir qardaşın gəlib,
Dərdinə aşına sirdaşın gəlib.

Sənin çiçəyinə, gülünə qurban,
Mənə qardaş deyən dilinə qurban,

Vətənimə qurban, elimə qurban!..
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim,
Çəkilsin başından duman Təbrizim!

S.Rüstəmin xatirələri var. O yazır ki, biz Təbrizə girəndə gördük ki, ola bilsin bəzi evlər bir az köhnə idi, bəzilərinde uçuq-söküklük var idi, amma elə bir həyət yox idi ki, orada çoxlu gül-çiçək olmasın. Təbrizdə ən imkansız adamların da həyətləri gül-çiçək idi. Bu da bizim üçün, ora gedən əsgərlərimiz üçün təsirləndirici bir motiv idi ki, bu qədər gülü-çiçəyi düşməne bağışlamaq, güzəştə getmək olarmı?..

S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim kimi böyük şairlərin Cənubla bağlı çox iddialı, bir az da hikkəli fikirləri səslənməyə başladı. Məsələn, birdən xəbər gəlirdi ki, Cənubi Azərbaycanda, ya Təbrizdə, ya Ərdəbildə, ya hansısa bir başqa şəhərdə nəse olub, dərhal Şimaldan ona reaksiya verilirdi. Yəni artıq qarşılıqlı həssaslıq yaranmışdı, xüsusilə Azərbaycanın Şimalında Cənub, oradakı milli dirçəliş, inkişaf izlənilir, müdafiə olunurdu.

S.Vurğun hələ 30-cu illərdə “Təbriz gözəlinə” adlı bir şeir yazmışdı. Onun son bəndində deyilir:

O bayram gününə inanıram mən,
Araz yol verəcək üstündən bizə.
Pioner oğlumun tutub əlindən
Qonaq gələcəyəm qoca Təbrizə!

1946-cı ildə, yəni milli hökumətin süqutu ərəfəsində Təbrizin

şairlər məclisindən gələn məktuba cavab olaraq qələmə aldığı şeir isə belə bir ümidlə bitir:

Düşər bir gün yolum, şəksiz,
düşər Təbrizə, qardaşlar,
Salamlar Vurğunun qəlbi sizi min sazla, söhbətlə.

Lakin bir il sonra şair eşidir ki, İran irticaçıları Azərbaycan dilində olan kitabları meydanlara töküüb yandırırılar. Buna dözmür. Və hayqırır:

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

...Söylə, sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə?
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.
Sənmi “türkəxər” deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli..
Qoca Şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli!

Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda,
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını...

Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?

Cənublu mühacir şairlər tədricən Şimalda gedən ədəbi prosesin üzvi tərkib hissəsinə çevrilsələr də, onların ideya-estetik yaddaşını Cənub mövzusu heç zaman tərk etmədi. Məsələn, Balas Azəroğlu yazırdı:

Aşiq, qış qurtardı, il təzələndi
Təbrizin baharı yadıma düşdü.
Qara gözlərindən ayrı düşdüyüm
O könül dildarı yadıma düşdü.

Mədinə Gülgün Təbriz həsrətini özünəməxsus zərif ifadə-obrazlarla anlatmışdı:

Ey qarşıma çıxan lalə,
Dərmərəm səni, dərmərəm.
Arzum qönçə qalıb hələ,
Dərmərəm səni, dərmərəm.

Yordu məni bu qərib hal,
Fikrim gəzir mahal-mahal.
Sinəmdə xal, sinəndə xal,
Dərmərəm səni, dərmərəm.
Dardadır Təbriz, a gülüm,
Bu nə qış, nə yaz, a gülüm.
Sevinməsek biz, a gülüm,
Dərmərəm səni, dərmərəm.

1953-cü ildə Sovetlər Birliyinin lideri İosif Stalin vəfat etdi. “Ellər atası”nın ölümü, təsəvvür edə bilərsinizmi, Azərbaycanda nə qədər böyük kədər, göz yaşları ilə qarşılandı?.. Halbuki o, xalqların, insanların repressiyaya uğramasının, müstəqil düşüncənin boğulmasının uzun illər əsas təşkilatçısı olmuşdu. Hətta repressiyaya uğrayanların övladları, qohumları hamısı ürəklərində sevinsələr də, “nəhayət, cəllad məhv oldu” sözlərini dillərində deyə bilmirdilər. O günlərin şahidləri xatırlayırlar ki, insanlar ona ağlayırdılar ki, bizim axırımız necə olacaq. Şəxsiyyətə pərəstiş dediyimiz sosial-psixoloji amil çox qəribə bir ağılsızlıq, anlaşılmazlıq, izaholunmazlığa gətirib çıxarmışdı. Yəni cəmiyyəti içindən çürüdən, ayrı cür düşünən insanları həbsxanalarda məhv edən bir ideologiya, bir düşüncə, bir həyat tərzinin “qarantı”na ölümündən sonra da ehtiram göstərilirdi. Bax, bu, insan təbiətidir. Qorxurlar ki, Stalinin ölümü ilə, bizim, xalqımızın, hətta gəncliyimizin axırı necə olacaq... İlk illər bir qədər gərgin keçsə də, tezliklə məlum oldu ki, Sovetlər Birliyi hələ ki dağılan deyil. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Sovetlər Birliyi, kommunist ideologiyası, sosialist təfəkkürü və həyat təzi II Dünya müharibəsindən faktiki olaraq qələbə ilə çıxmış, dünyanın böyük bir hissəsi ona baş əymiş, çoxlu sosialist ölkələri yaranmışdı.

Bu paradokslar, bu anlaşılmaz durum, nəticə etibarilə, Stalinin ölümündən sonra SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda qəribə bir ictimai, siyasi, mənəvi münasibətlər yaratdı və hakimiyyətə adı tarixdə daha çox liberal kimi qalan Nikita Serqeyeviç Xruşşov gəldi. Xruşşov yeni lider obrazı gətirdi. Yəni bir tərəfdən mülayim, o biri tərəfdən hay-küychü, başqa bir tərəfdən camaatın gülüş obyektini

olan bir lider obrazı... Deyirlər ki, Xruşşov Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişliyi kəskin tənqid etdiyi bir iclasda kimsə zaldan yazılı bir sual göndərir ki, siz bu tənqidi Stalinin sağlığında niyə eləmərdiniz? Xruşşov sualın kim tərəfindən verildiyini soruşur. Heç kəs dillənmiş. Onda yeni lider suala belə cavab verir: görürsən, səsin çıxmır, mən də sənin kimi qorxurdum...

N.S.Xruşşov elə bir imkan yaratdı ki, Sovetlər Birliyi rahat nəfəs aldı, "istiləmə", "yumşalma" dövrü başladı. Daha heç kim heç kimi düşüncəsinə görə dərhal həbsə atıb güllələmərdi. Və bunun özü də göstərirdi ki, Stalin dövründəki repressiyalar yuxarıdan təşkil olunmuş, yazıçıların bir-birini "satması" rejimin tələbi imiş. Elə edirdilər ki, yazıçı əsər yazmaq əvəzinə, özünü sığortalamaq məqsədilə danos verməklə məşğul olsun... Hakimiyyət artıq belə işlərə baş qoşmadı. Və 50-ci illərin ortalarından sonra gedən bu proses SSRİ-ni başqa ölkələrlə müəyyən qədər yaxınlaşdırdı. Halbuki ona qədər sovet vətəndaşları dəmir qəfəs içərisində yaşayırdılar, xaricdə yaranmış ədəbiyyat, teatr, kino, musiqi SSRİ-yə heç cür daxil ola bilməzdi. Amma Stalindən sonra, düzdür, bu o qədər də asan məsələ deyildi, hər halda ədəbi mübadilə prosesi başlamışdı və Azərbaycan yazıçılarının da artıq imkanı var idi ki, başqa xalqlarda olan ədəbiyyatla tanış olsunlar.

Bu illərin ən dəyərli ziyalılarından biri əslən cənublu Mirzə İbrahimov idi.

Mirzə İbrahimov təkcə yazıçı deyildi. O, həm də ideoloq, millət xadimi olmuşdur. O da N.Nərimanovun təcrübəsində sınaqdan keçmiş milli kommunist xarakterinin daşıyıcısı idi. M.İbrahimov Xruşşovun imkan verdiyi yumşalma dövründən istifadə edərək

və Moskva ilə də bu və ya digər dərəcədə məsləhətləşərək belə bir qərar verdi ki, Azərbaycanda bütün dövlət idarələrində yalnız Azərbaycan dili işlənsin. Bu, 50-ci illərin sonlarında böyük hay-küylə qarşılandı. Həmin vaxtlarda M.İbrahimov Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri idi. Bir müddət bu, çox böyük alqışlarla qarşılandı. Amma dərhal ayıldılar, M.İbrahimovun qərarı ləğv edildi.

M.İbrahimov.

Ona görə ki siyasi "yumşalma"ya rəğmən hələ də Azərbaycanda ruslaşma siyasəti yürüdüldü və bu siyasət kifayət qədər güclü idi... Doğrudur, digər türk respublikaları ilə - məsələn, Qazaxıstanla, Özbəkistanla, Qırğızıstanla müqayisədə Azərbaycanda milli dilin mövqeyi daha güclü idi, yazıçılarımız Azərbaycan dilində yazırdılar. Halbuki Qazaxıstanda əksəriyyət rusca yazırdı. Buna baxmayaraq, yenə də M.İbrahimov çox kəskin qərar qəbul elədi. Onun qərarı ləğv olunandan sonra böyük yazıçı-ziyalıya qarşı çıxışlar başladı, məsələnin nə yerdə olduğundan heç xəbəri olmayan, hətta rus dilini bilməyən adamlara məktublar yazdırırdılar ki, bizə rus dili lazımdır, Azərbaycan dili yox... M.İbrahimovu o zaman Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən, yüksək vəzifədə olan şəxslər də müdafiə etmədilər. Əslində, M.İbrahimov onlarla da məsləhətləşmişdi, onlar da razı idilər... Amma müdafiə edə bilmirdilər. Beləliklə, 50-ci illərdə artıq yeni bir Sovetlər Birliyi, eyni zamanda yeni bir Azərbaycan meydana çıxmağa başlayırdı. Bu özünü ədəbiyyatda, incəsənətdə,

mədəniyyətdə də göstərirdi. O dövrdə çox böyük hadisələr baş verdi. Xaricdən az-çox təsirlərlə yeni üslub cərəyanları axmağa başladı, həm Azərbaycana, həm də ümumən Sovetlər Birliyinə. Bu cərəyanlar sosialist realizmi kimi fundamentalist deyildi... Heç nəyi mütləqləşdirmədən, “ali” dəyərlər əsasında qurmadan insanın adi həyat tərzini, istəklərini, subyektiv iradəsini, insan olaraq bu dünyada mövcudluğunu təmin edən şərtləri sənətə, ədəbiyyata gətirmək!.. Bax bu istiqamətdə müəyyən bir hərəkət yarandı. Əsas da budur ki, onun mərkəzi Moskva idi. Təsəvvür edin, qərribə bir vəziyyət əmələ gəmişdi. Azərbaycan xalqının xeyrinə, onun ruhunu ifadə edərək yazılan əsərlər çox zaman birinci dəfə Moskvada çıxırdı. Orada geniş miqyas var idi, onu anlayırdılar, dünyada gedən ictimai-ədəbi-millî prosesin bir hadisəsi hesab edirdilər. Amma Bakıda ona qarşı mübarizə aparırdılar. Niyə? Çünki Moskvadan çəkinirdilər. Çox zaman Azərbaycan ədəbiyyatına, incəsənətinə rəhbərlik edən şəxslər hər hansı təşəbbüsü dərhal müdafiə etmək əvəzinə sənətkardan xahiş edirdilər ki, məsələni əvvəl Moskva ilə razılaşırsın. Çünki Azərbaycan artıq yalnız siyasi deyil, həm də mənəvi, ruhi müstəmləkəyə çevrilmişdi.

Bununla belə, 50-ci illərdə millətin tarixini, taleyini vaxtilə necə gəldi həll etmiş məqamlar aşkarlanır, aktuallaşdırılırdı. Bunlardan birinə də o zaman hələ gənc olan böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə diqqət yetirmişdi...

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun bir-birindən ayrılmasını, Şimalın Rusiyaya, Cənubun isə İrana birləşdirilməsinin tarixi bir faciə olduğunu yada salmışdı. Və qələmə aldığı “Gülüstan” poemasında bütün kəskinliyiylə demişdi ki, biz həmin faciənin varisiyik:

Neçə vaxt səngərdə hey ulaşıdılar,
Gülüstan kəndində sevdalaşdılar.
Bir ölkə ikiyə
Ayrılısın deyəl!..

Göy də guruldemiş deyirlər o gün
Çölləri, düzləri buludlar sarmış.
O göy gurultusu ulu Babəkin
Ruhuymuş hönkürüb feryad qoparmış.

...Min ləkə vurdular şərəfimizə,
Verdik, sahibimiz yenə “ver” dedi.
Lap yaxşı eləyib, doğrudan, bizə
Biri “baran” dedi, biri “xər” dedi.
Bizi həm yedilər, həm də mindilər,
Amma dalımızca hey deyindilər.

Bundan sonra B.Vahabzadə, təbii ki, incidildi, əsər qadağan olundu, ancaq müəllif həbs olunmadı. “Yumşalma” imkan vermirdi ki, o, həbsə alınsın. Bu o demək idi ki, hələ çox mətləblər var xalqın tarixində ki, onun izahı üçün mövcud ideologiya zəifdir, gücsüzdür, bunu şərh (və həll) etmək iqtidarında deyil.

Stalinin həbs etdirdiyi, güllələtdiyi, repressiyaya məruz qoyduğu böyük ziyalıların Stalinin ölümündən sonra günahsız olduqları etiraf edildi, rəsmi olaraq onlar haqqında məhkəmə qərarları çıxarıldı ki, günahları yoxdur, amma bununla yanaşı, yenə də kommunist ideyaları yaşamaqda davam edirdi. Yeni

günah kommunist, sosialist ideologiyasının – sistemin üzərindən götürülür, şəxsiyyətin – Stalinin üzərinə qoyulur və nəticə etibarilə, Stalin anti-kommunistlikdə, ən azı həmin ideyalardan sui-istifadədə günahlandırılırdı. Özü də öləndən sonra... Təsəvvür edin, belə bir ideologiyayı kütlələrə mənimsətdirən, onun önündə gedən adam sonra o ideologiyanın düşməni kimi təqdim olunur. Və çalışılır ki, repressiyaya uğradılmış insanların əsərləri çap olunsun da, adlarının qadağan olunması aradan götürülsə də, onlar qəhrəman elan edilməsinlər. Niyə?.. Çünki “qəhrəmanlar”dan yorulmuş Tarix artıq “qəhrəmansızlıq” dövrünə qədəm qoymuşdu... “Şəxsiyyətlər”in repressiyasına məruz qalmış xalq artıq ümumən hər hansı şəxsiyyətdən imtinaya sürüklənirdi...

Gənc dostlar, indi də gəlin ümumiləşdirmələrə keçək... Birincisi odur ki, XX əsrin ortalarında Stalin rejiminin süqutu ilə Sovetlər Birliyində meydana çıxan “yumşalma”, yaxud “sosialist liberalizmi”ndən Azərbaycan da kənarda qalmamış, xalqın milli ideallarını həyata keçirməyə müəyyən cəhdlər olmuşdur... İkincisi, 20-ci, 30-cu illərin, eləcə də 50-ci illərin əvvəllərinin repressiya qurbanlarının adları, şəxsiyyətləri, yaradıcılıqları üzərindən siyasi qadağanın, tam olmasa da aradan qaldırılması Azərbaycanın ədəbi-mədəni, mənəvi-ideoloji həyatına müəyyən canlanma gətirmişdir... Və üçüncüsü, ölkənin Şimalı ilə Cənubu arasındakı bir neçə illik bilavasitə təmas Cənubda Şimal, Şimalda isə Cənub barədəki təsəvvürləri yeniləşdirmiş, qarşılıqlı əlaqələr üçün imkanlar açmışdır.

XIII mühazirə

Azərbaycanda 60-cılar hərəkatı

Əziz tələbələr, keçən əsrin 60-cı illərində, Sovetlər Birliyində ədəbi-ictimai düşüncə neçə onillərin fundamentalizmindən sonra, nəhayət ki, həyata təbii miqyaslarla baxmağa başladı. Və bu cür təbiiyin göstəricisi o idi ki, sadə adamların obrazları ədəbiyyata, incəsənətə gəldi. Bir vaxtlar sənətin qəhrəmanları kimlər idi?.. Kənd zəhmətkeşləri, zavod fəhlələri, inqilabçılar... İndi isə sözün böyük mənasında heç bir ictimai statusu olmayan, ömrü boyu hansısa bir işdə xüsusi uğur qazanmadan çalışan adi insanlar maraqlı doğurmağa başladılar. Bu adi insanların həyatında cinayət, dözülməz hallar da var idi. Onlar bir vaxtlar cəmiyyətimizə yad ünsürlər sayılırdılar. Sosializm realizmi qoymurdu onlar haqqında danışılın, məhz 60-cı illərdə ədəbiyyat bütün Sovetlər Birliyində belə bir cəsarət göstərdi, bəzi respublikalarda az, bəzilərdə çox. Məsələn, deyək ki ən çox bu cür ədəbiyyat Baltikyanı ölkələrdə yaranırdı - Latviyada, Litvada, Estoniyada. Niyə? Çünki onlar daha gözəuaçıq idilər, Sovetlər İttifaqına çox gec, məcburən birləşdirilmişdilər.

O illərdə çox maraqlı müzakirələr gedirdi ki, axı ədəbiyyat ideal axtarır, o, adi insanı özünə ideal seçə bilərmidi?.. Onsuz da

hər kəs adi insan olaraq mövcuddur və burada estetik nə ola bilər?.. Amma ədəbiyyat öz ruhunda belə bir enerji, güc tapdı ki, Allahın yaratdığı hər bir kəsə inandı... Düşündü ki, insanı, bəlkə də, cəmiyyət, dövr, ideologiya bu günə salıbdır, onu xilas etmək lazımdır. Yəni adi insana maraq çoxlu belə humanist istiqamətlər yaratdı... Axı dünyada nə qədər “ağıllı” adam – əmək qəhrəmanı, inqilabçı ola bilər. Axı milyonlarla insanlar var ki, onların əlindən heç nə gəlmir. Onlar adi bir həyat yaşayırlar. Və onlar ədəbiyyatdan kənar qalırlarsa, bu artıq insanlığa və cəmiyyətə laqeydlikdir. Bax, belə bir prinsip ideya- estetik tələbə çevrilməyə başladı.

Hər bir “sovet xalqı” artıq sovet beynəlmiləçiliyini aşaraq öz kökü, milli xüsusiyyətləri ilə maraqlanmağa başladı, çünki “sovet ədəbiyyatı” insanlara diqtə etməyə çalışırdı ki, oktyabr inqilabına qədər “dünya”da insanlıq, mədəniyyət, intellektual səviyyə olmayıb... Sovetlər dövründə oktyabr inqilabından o tərəfə keçmək mümkün deyildi: heç bir xalq öz tarixinin fəxr edəcəyi daha əvvəlki dövrlərinə icazəsiz gedə bilməzdi... Və yeni dövrün bir xüsusiyyəti də bu idi ki, adi adamlarla yanaşı, adi millətlərin də tarixinə maraq gücləndi. Yəni “böyük rus xalqı” nə qədər tərifləne bilər, başqa millətlərin də tarixləri yoxdurmu?..

Azərbaycanda “60-cılar” hərəkatının əsas nümayəndələri nərdə İsa Hüseynov (Muğanna), İsmayıl Şıxlı, Anar, Elçin; şeirdə Hüseyn Arif, Əli Kərim, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə... olmuşlar.

Hərəkatın önündə, heç şübhəsiz, İsa Hüseynov gedirdi.

O İsa Hüseynov ki, sonralar Muğanna təxəllüsünü götürmüşdü. Onun haqqında həmişə ürəklə deyirlər ki,

Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cılara İsa Hüseynov başçılıq etmişdir. Bu, böyük bir həqiqətdir. Və 60-cı illərin ən gözəl əsəri isə, heç şübhəsiz, “Yanar ürək” idi. Əsər İ.Hüseynovu çox məşhurlaşdırdı. Burada adi insanların keçirdiyi ruhi əhvalar, ailə-məişət məsələləri çox böyük sənətkarlıqla oxucuların diqqətinə çatdırıldı. Və yazıçı sovet fundamentalizmindən yorulmuş Azərbaycan oxucusunu inandıra bildi ki, ideologiya insanı yox, insan ideologiyayı yaradır. Həm də təkə ideologiyayı yox, müxtəlif ideologiyaları, fərqli düşüncələri, həyata inamı, inamsızlığı... “Yanar ürək” əsasında sonra İ.Hüseynov “İdeal” romanını yazdı. “Yanar ürək” nisbətən kiçik bir əsər idi, eyni süjet, eyni mövzu, amma bir az daha çox tarixə getdi, nəhəng bir əsər yazdı və o zaman artıq İsa müəllim Hüseynov əvəzinə Muğanna imzasını götürdü. Muğanna – muğlar nəslinə mənsub olan deməkdir... “İdeal” hər nə qədər “Yanar ürək”in davamı olsa da, bu əsərlər arasında yazıçı daha bir sıra dəyərli hekayə, roman və ssenarilər qələmə almışdı. Onların içərisində “Məhşər” romanı xüsusi seçilir ki, onun əsasında “Nəsimi” filmi çəkilmiş, orta əsrlərin “kamil insan” obrazı və ya konsepti barədə geniş bəhs olunmuşdu.

Əslində, İsa Muğanna sovet ideologiyasının Azərbaycana sırımaq istədiyi tarixin altını üstünə çevirmişdi. İdeal insan, müdrik insan, bax bu məsələləri qoymuşdu (və son dərəcə zəngin ədəbi-tarixi material əsasında sübut etmişdi!) ki, o ideallıq, müdriklik sovet dövrünə qədər də bizdə var idi... Nəsiminin şəxsində böyük şəxsiyyət ideali bizdə həmişə olubdur. Və “Məhşər”də çoxlu başqa cəhətlər də var: tarixiliklə yanaşı, insan tarixi, ümumiyyətlə, insan şəxsiyyəti

necə əmələ gəlib, dinlər necə yaranıb, yəhudilik, xristianlıq və islam arasındakı münasibət necədir, bütün dinlər nə dərəcədə bir-biri ilə qohumdur?.. “İdeal” əsərində artıq bu məsələlər dərinləşdirildi... Doğrudur, əsər xeyli mübahisə törətdi, bəzən burada İ.Hüseynovu hətta islama, ümumiyyətlə dinə qarşı çıxmaqda günahlandırdılar. Ancaq hər halda İ.Hüseynov bu əsərində adi insanı hətta 60-cıların təsəvvür edə bilməyəcəkləri qədər yüksəltdi... Nəsiminin ətrafındakılar kimlər idi?.. Adi insanlar idilər, hətta müharibə günlərində də gəzdirdikləri dəmir qılınc deyil, taxta qılınc idi. Yəni onlar ruhun, mənəviyyatın, insanların daxili yüksəlişinin uğrunda mübarizə aparırdılar. Onlar müharibə, ölüm-itim istəmirdilər...

İsa Hüseynovdan sonra yeni Azərbaycan nəsrinin ən görkəmli nümayəndəsi İsmayıl Şıxlı olmuşdur.

Onun “Dəli Kür” romanı ilə ilk tanışlıqdan sonra dövrün ən nüfuzlu tənqidçisi Mehdi Hüseyn müəllifə məktubunda yazırdı ki, mən səndən nə isə yaxşı bir əsər gözləyirdim, ancaq bu səviyyəsini gözləməyirdim... “Dəli Kür” Azərbaycan ədəbiyyatına o illərə qədər qadağan olunmuş müsbət ağa obrazını gətirdi. Sosializm realizmi bu cür obrazları millətin ədəbi yaddaşından tamamilə çıxardığı halda belə bir təşəbbüs, əlbəttə, diqqəti cəlb etməyə bilməzdi. Cahandar ağa Azərbaycan xalqının etnoqrafik dəyərlərini daşıyan, onun mərdlik-namərdlik barədəki təsəvvürlərinin əbədiliyini sübut edən kifayət qədər mükəmməl ədəbi hadisəyə çevrildi. Və “Dəli Kür” öz-özlüyündə geniş ictimai maraq doğuran əsər olaraq qalmadı, milli tarixi yaddaşın oyanmasına, sovet dövründə üstünə kül basmış mövzuların yenidən xalqın mənəvi-əxlaqi həyatına qayıtmasına əhəmiyyətli təkan verdi.

60-cıların bu “klassik” nümayəndələrindən sonra ədəbiyyata gələn gənclər – Anar, Elçin və başqaları sözügedən hərəkətin, demək olar ki, bütün ideya-estetik çaralarını ortaya çıxardılar. Əsas da o idi ki, “klassik”lərdən fərqli olaraq onlar 60-cıların maraq dairəsinə daxil olan daha səciyyəvi mövzunu – bugünkü həyatın, məişətin, insan münasibətlərinin problemlərini araşdırmağa başladılar. Anarın hekayələri, “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanları; Elçinin hekayələri, “Açıq pəncərə”, “SOS”, “Bir görüşün tarixçəsi” romanları həmin araşdırmaların (əslində, müşahidələrin!) məhsulları idi. Bir mühüm cəhəti də qeyd etməliyik ki, həm Anar, həm də Elçin eyni zamanda 60-cıların yaradıcılıq estetikasının ardıcıl tənqidçi-müdafiəçiləri olmuş, elə həmin illərdən ədəbi-nəzəri mülahizələrilə də məşhurlaşmışlar.

Gənc dostlar, bu xalqın ədəbiyyatı hər nə qədər müxtəlif növlərdə təzahür etsə də istəyirəm biləsiniz ki, Azərbaycanda onun əsas ifadəsi poeziyadır. Yəni poeziyanın qəbul etmədiyi (tərənnüm eləmədiyi!) heç bir ideya, yaxud ideal milli mənəvi sərvətə (deməli, azərbaycançılıq ideologiyasına!) çevrilə bilməz...

Azərbaycan poeziyasında 60-cıların “klassikləri”ndən biri Hüseyn Hüseynzadə idi. Bir tərəfdən, təbiəti, onun təkrarsız mənzərələrini vəsf edən, digər tərəfdən, cəmiyyətə də geniş mənada təbiətin (və təbiiliyin!) üzvi tərkib hissəsi kimi baxan şair “təzə” şeir barədəki “köhnə” təsəvvürü belə ifadə edir:

Elçin.

Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?
Gəzməyə çıxanda çölün, çəmənin
Üzünə gülməsi şeir deyilmi?

...Seyr elə hüsnünü göydə durmanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin lay- lay səsi şeir deyilmi?

Kim deyir şeirin meydanı dardır,
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Neçə ki həyat var, şeir də vardır,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?

60-cıların poeziyada daha bir "klassik"i Əli Kərim olmuşdur.
Və o, adi insanın adi sevgisini qeyri-adi bir səviyyəyə yüksəltdi:

Gözəl qız, sən saf susan,
İki qəlb arzususan...
Mənsə səni sevirəm
Susuzluğun od vurub köz kimi
yandırdığı dodaq su sevən kimi.
O isə səni sevir
rahatca bardaş qurub
Kabab üstədən sərin su pis olmaz deyən kimi.
Danış, ucalsın səsin

Qısılmasın nəfəsin...
Bu mən, bu o, bu da sən,
De görək nə deyirsən!
Amma yaxşı fikir ver bu iki məhəbbətə.
Daha heç nə demirəm:
Nöqtə, nöqtə və nöqtə.

Bu müqayisələr bu gün adi görünə bilər, ancaq o dövr üçün ciddi yenilik idi. Və insanın heç bir siyasi-ictimai məhdudluq tanımayan fərdi hissiyyatları Əli Kərimin "Qayıt" şeirində də olduqca estetik (və humanist!) səslənir:

Həsərin araya atdı dağ, dərə,
Sönən işıq oldun, batan səs oldun.
Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun!

Qayıt, mənim gülüm, yerbəyer elə
Dərdli səhərləri, gecələri sən.
Çaşıb başqa yolla keçirəm elə,
Düz, öz qaydasınca küçələri sən.

Sevgilisinin intizarını çəkən insanın ovqatını bütün açıqlığı ilə təqdim edən şeir aşağıdakı hıçqırıq-misralarla bitir:

Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi,
Yenə olduğu tək görüm həyatı.

Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı!

Yeni poeziyada “ayrılıq”, “kədər”, “ölüm” motivləri görünməyə başladı.

Sovet ədəbiyyatı nikbin ədəbiyyat idi, insan kədərlənə bilməzdi, artıq ədəbiyyata kədər gəlir... Əslində, sevinc kimi kədər də insanı insan edən hadisədir. Əgər insan kədərdən uzaqdırsa, o, təbii ki, insan deyil. Odur ki, sovet dövrü, düşüncəsi, ideologiyası adamı kədərlənəməyə də qoymurdu, ədəbiyyat ondan qaçırdı. Beləliklə, ədəbiyyatın bu şəkildə təzədən insaniləşməsi, insani olması 60-cı illərin xidməti idi.

60-cılara ümumi bir nöqsan tutula bilər ki, onlarda milli vətənpərvərlik duyğuları elə də güclü olmamışdır.. Bu, ilk illərdə belə idi. Niyə? Ona görə ki insanın tərcümeyi-halı bir əhəmiyyət kəsb etməyən yerdə Vətənin tərcümeyi-halı maraqlı doğurmur...

Azərbaycançılıq ideologiyasının poeziyada yeni emosiyalarla parlamasında Məmməd Araz fərqləndi.

O, “təbiət – coğrafiya – tarix” parametrlərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsində “Vətən” obrazını təqdim etdi:

Azərbaycan – qayalarda
bitən bir çiçək...
Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı
vəsf eləyərək
Azərbaycan dünyasından
baxar dünyaya...

...Dalğalandı Sabirlərin
Ümman dünyası,
Azərbaycan qatarı da yollara çıxdı
Dağılanda Qoca Şərqi duman dünyası.
Azərbaycan – mayası nur,
qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
“Azərbaycan!” deyiləndə
ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

Məmməd Arazın “pessimizm”i də yenidir. Və bu, dünyaya ayıq, müdrik baxışın məhsulu olan kifayət qədər fəlsəfi bir “pessimizm”dir:

Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsa da qoşa düşmərək,
Bir zərrənin işığına milyonlar şərək –
Dünya sənin,
dünya mənim,
dünya keç kimin...

60-cı illərdə artıq öz poetik dühasını təsdiq etmiş şairlərdən biri də Nəriman Həsənzadə idi.

Həmin illərin əvvəllərində qələmə aldığı məşhur “Söyüd” şeirində yazırdı:

Araz qırağında küləkli gündə
Mən bir söyüd gördüm çayın üstündə.

Dağılmış saçını gah yel yolurdu,
Gah da ki, tikanlı məftil yolurdu.
Əyilib o tayı öpürdü söyüd,
Saçını o taya səpirdi söyüd,
Saçını bu taya səpirdi söyüd.

Şair ikiye bölünmüş Vətənin dərdinə dilsiz-ağızsız bir söyüd ağacının da biganə qalmadığını deyir. Və bununla Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı ayrılığın nə qədər qeyri-təbii olduğuna işarə edir.

60-cı illərin sonlarında Nəriman Həsənzadə şairliyin onun üçün bir tale bəxşişi (missiyası!) olduğunu bütün dərinliyi ilə dərk edərək yazırdı:

Adım Nərimanın adıdır, nə qəm,
o, şöhrət qazanıb getdi bu ada.
Şöhrətli bir adı yaşadan mənəm,
şöhrətsiz olan da mənəm dünyada.

Adlar yolumuza çıraq olurlar,
yolların mənzili kəsə olmayır.
Bir söz qəzasında həlak olurlar,
bu ömür – hər kəsə nəsib olmayır.
Ürəkdir bu eşqlə qaynayıb daşan
sinəmdə çırpınır alışmaq üçün.
Bir insan ömrünü girov qoymuşam,
bir şair ömrünü yaşatmaq üçün.

Məhz 60-cı illərdə qələmə aldığı “Nəriman” poeması böyük şairin mənsub olduğu millətin tarixinə elə bir geniş miqyaslı nüfuzu idi ki, sonrakı illərdə ona ədəbi tarixşünaslığımızın ən gözəl əsərlərini yazdırdı. Və həmin əsərlərin müəllifi əminliklə elan etdi ki:

Tarix bizim olubdur,
Tarix yazan özgələr.
Tarixə düşməyibdir
Bizim tarixi hünər,
Bizim tarixi zəfər.

60-cılar arasında daha bir sıra böyük qələm adamlarının da adlarını çəkmək lazım gəlir: şairlərdən Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil, Xəlil Rza (Ulutürk), Cabir Novruz, Tofiq Bayram, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Vaqif Səmədoğlu, Rəfiq Zəka Xəndan, Vaqif Nəsim, Məmməd İsmayıl, Abbas Abdulla; nasirlərdən İsi Məlikzadə, Yusif Səmədoğlu, Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə, Sabir Azəri, Mövlud Süleymanlı, Afaq Məsud və b.

Məsələ burasındadır ki, 60-cıların heç də hamısının yaradıcılığı 60-cı illərlə məhdudlaşmır. Bu elə bir ideya-estetik hərəkətdir ki, artıq qeyd olunduğu kimi, 50-ci illərdən başlayıb, 70-ci, hətta 80-ci illərə qədər davam edir. Biz 60-cıları nəinki 70-ci, 80-ci illərdə, hətta müstəqillik illərində də ədəbi prosesin ön sıralarında görürük: Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin...

60-cılar həm maksimalist, həm də, necə deyirlər, minimalist idilər. Onların maksimalizmi özünü milli azadlıq, müstəqillik ideyalarının tərənnümündə göstərirdisə, minimalizmi hər hansı

biganəliyə qarşı etirazlarında idi. Ədəbiyyat hər cür biganəliyi, laqeyidliyi mühakimə etməyə başlamışdı. Yazıçılar çalışırdılar xalqa, cəmiyyətə desinlər ki, siz bu neqativ hadisələrə qarşı çox vaxt enerji sərf etmək istəmədiyinizə, başınızı ağrıtmayaraq istəmədiyinizə görə sonralar daha ağırlı, daha acınacaqlı hallarla üzləşməli olursunuz. Yəni insan yaşadığı mühitə, cəmiyyətə, onda xoşu gəlməyən hadisələrə laqeyd qalırsa, fikrini söyləməkdən özünü çəkindirirsə, qorxursa, daha böyük faciələr əmələ gəlir. Ona görə də insan mübariz olmalıdır. Burada söhbət donkixotluqdan getmir, əlbəttə... İnsan çalışmalıdır ki, gücü çatmasa belə, xoşa gəlməyən bir hadisə, bir hal baş verirsə, heç olmazsa, xəfifcə etiraz eləsin. Heç ola bilməz ki, insan hər şeylə razılaşsın və bununla da cəmiyyət iflic vəziyyətinə gəlib çıxsın... Məsələn, uzun illər Bakı kəndlərindəki ictimai mühit nəinki diqqətdən kənar qalırdı, yada düşəndə də gülüş obyektinə çevrilirdi. Ancaq Elçin baladadaşların təbiətini, mənəvi saflığını, səmimiyyətini parlaq obrazlarla təqdim etdi. Və beləliklə, sosial laqeyidliyin bir təzahürünün, əslində, qarşısını almış oldu... Yaxud Mövlud Süleymanlı məşhur "Dəyirman" romanı ilə artıq cinayət səviyyəsinə qalxmış bir laqeydliyə qarşı çıxdı...

60-cı illərdə bizim həm də böyük bir ədəbiyyatşünasımız var idi. Yaşar Qarayev.

Onu biz filosof-ədəbiyyatşünas adlandırırıq. O deyirdi ki, ədəbiyyat elmdən daha güclüdür, daha insandır... O deyirdi ki, Bakıda havanın təmizliyini təmin edən iki müəssisə var. Onlardan biri Kondisionerlər zavodudur, ikincisi isə Yazıçılar İttifaqıdır... 60-cı illər ədəbiyyatımızın dərkində, təhlilində, ümumən ədəbiyyata

istiqamət verməkdə Yaşar Qarayev bu gün də son dərəcə peşəkar, səmimi ədəbiyyatşünas nümunəsidir.

60-cı illərdən başlayaraq ədəbiyyata elə bir axın başladı ki, artıq ədəbi yaradıcılıq kütləvi hal aldı. 30-cu, bunun ardınca isə 50-ci illərin təhlükələri aradan qalxdıqca Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sıraları sürətlə genişləndi.

1969-cu ildən Azərbaycanda ədəbiyyata, incəsənətə, mədəniyyətə dövlət qayğısı gücləndi. Heydər Əliyevin himayəsi, təəssübkeşliyi, düşünülmüş milli dövlət (və millət!) quruculuğu strategiyası 60-cıların öz yaradıcılıq ideallarını kifayət qədər sərbəst şəkildə ifadə etmələrinə şərait (və mühit!) yaratdı. Və nəticə etibarilə, uzun illər irticaçı təzyiqlərə məruz qalmış azərbaycançılıq ideologiyası tədricən öz tarixi imkanlarına yiyələnməyə başladı. Yalnız qeyri-adi qəhrəmanlar yox, həmçinin adı insanlar miqyasında...

Gənc dostlar, 60-cıların hərəkəti elədir ki, bəlkə də, ümumiləşdirmələr aparmağa ehtiyac yoxdur, ancaq bir-iki məqama ayrıca diqqət yetirməliyik... Birincisi odur ki, 60-cılar hərəkəti "sovet ədəbiyyat"ının ideya-metodoloji ziddiyyətlərindən qopmuşdu və bu ədəbiyyatın artıq, çox təəssüf ki, üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş Azərbaycan sovet ədəbiyyatı da həmin ziddiyyətlərə reaksiya verməli idi... İkincisi, Azərbaycanda 60-cılar hərəkəti yalnız 50-ci illərdən başlamadı, 70-ci, 80-ci illərdə də davam edərək ədəbiyyatda milli mənlilik şüurunun müstəqillik illərinə qədər gətirib çıxardı... Üçüncüsü isə o oldu ki, həmin hərəkəti Heydər Əliyevin şəxsində respublika rəhbərliyi müdafiə elədi...

XIV mühazirə

Ədəbiyyatın müstəqilliyindən müstəqilliyin ədəbiyyatına

Əziz tələbələr, siz bilirsiniz ki, hər bir xalqın ədəbiyyatı onun ümumi ictimai (milli) təfəkkürünün yalnız ən kütləvi yox, həm də ən müstəqil, ən sərbəst, ən azad təzahürüdür. “Dədə Qorqud”dan, Nizamidən, Nəsimidən, Füzulidən, “Koroğlu”dan, Vaqifdən, Mirzə Fətəlidən... danışanda biz bunun bir daha şahidi olduq. Gördük ki, cəmiyyət despotizmə, xurafata, dərəbəyliyə məruz qalanda ədəbiyyat dözmür, böyük söz sənətkarlarının şəxsində həmin naqisliklərə qarşı geniş cəbhə açır. Və neçə ki istəyinə nail olmayıb öz mübarizəsini cəsarətlə davam etdirir. Həm azad cəmiyyətin, həm də azad sözün təəssübünü çəkir.

XX əsrin ortalarında bütövlükdə Sovetlər Birliyində, eləcə də Azərbaycanda inzibati idarəçilikdə (təbii ki, Stalindən sonra) başlayan “mülayimləşmə”, “istiləşmə”, yaxud “liberallaşma” nəticəsində milli ziyalıların qəsdinə durmuş sovet ideologiyası öz günahlarını müəyyən qədər etiraf edib geri çəkilsə də, rejim (və despotizm) üzərindəki bu “qələbə” (əgər belə demək mümkünsə, “yuxarı”dan gəldiyinə görə) ziyalıları, düşünən insanları təmin edə bilməzdi. Və keçən mühazirəmizdə deyildiyi

kimi, 60-cı illərdə ilk növbədə yeni nəslin təşəbbüsü ilə get-gedə dərinləşən (və genişlənən) bir hərəkət başladı. 70-ci, xüsusilə, 80-ci illərdə artıq ən konservativ sovetoloqlar da etiraf etməyə məcbur idilər ki, Sovetlər Birliyi son günlərini yaşayır. Odur ki, sovet rəhbərliyi – Moskva çıxış yolunu çox məsuliyyətsiz (və şərəfsiz) provakasiyalara əl atmaqda gördü.

1980-ci illərin sonlarında Fransada bir məqalə nəşr olundu. Bu, erməni iqtisadçı-akademikin məqaləsi idi, Aqanbekyanın... O, Moskvaya, Qorbaçova - ölkə başçısına çox yaxın adam idi. Məqalədə həmin erməni iqtisadçı tələb edirdi ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanına verilməlidir, ona görə ki Dağlıq Qarabağın iqtisadi şəraiti (o, iqtisadçı olduğuna görə guya mütəxəssis kimi çıxış edirdi) Azərbaycana yox, Ermənistanına uyğundur. Yəni ancaq orada inkişaf edə bilər. Bu, Azərbaycanda çox böyük hiddətlə qarşılandı və etirazlar bütün Sovetlər Birliyini silkələdi. Bizim Moskvada SSRİ Ali Sovetinin o zaman iclaslarında iştirak edən deputatlarımız çox kəskin dedilər ki, Dağlıq Qarabağ heç vaxt Ermənistanın tərkibində ola bilməz. Ümumən Qarabağ Azərbaycanın tarix boyu üzvi bir hissəsi, bir parçası olub. Yəni bu, tarixi baxımdan özünü doğrultmayan bir ideyadır. Onda onlar dedilər ki, yox, məsələ burasındadır ki, biz daha çox iqtisadi baxımdan deyirik. Siz iqtisadi baxımdan düşünülmiş şəkildə Qarabağı çökdürmüsünüz... Təsəvvür edin, tarix əldən çıxdı, indi də keçdilər iqtisadiyyata. Halbuki bütün dövrlərdə Azərbaycan özü özünü saxlayan bir respublika olmuşdu. Amma Ermənistan daim Moskvadan kömək alıb və onun hesabına yaşayıb. Hətta çox ciddi saxtakarlıqlar olub. Siz təsəvvür edin, demək, elə bir şərait yaratmışdılar, Moskva

da buna göz yumurdu, eyni erməni həm Dağlıq Qarabağda qeydiyyata alınır, həm Ermənistanda, həm də Rusiyada... Beləliklə, əhalinin sayı süni olaraq artırılırdı. Bu həddə qədər, bu provakasiyalara qədər gedirdilər.

Ermənilərlə azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda, Şuşada, Xankəndində (o zaman Stepanakert adlanırdı, Dağlıq Qarabağın mərkəzi idi) toqquşmaları baş verdi və insanlar həlak oldular. Bundan sonra Bakıda da, Yerevanda da çox ciddi hadisələr oldu. Sovet ideologiyası özünün saxtakarlığını davam etdirdi. Təsəvvür edin, Dağlıq Qarabağda, Stepanakertdə ermənilər mitinqlər keçirib tələb edirdilər ki, Dağlıq Qarabağ müstəqil olsun. Çünki artıq Ermənistanı birləşmək söhbəti də özünü doğrultmadı. Və Moskva taktikanı dəyişdi, çünki artıq saxta ideologiya işləmirdi.

Siz, yəqin, bizim hökumət evini çox görmüsünüz. Onun qarşısındakı o böyük meydan ki var, o, bir vaxtlar Lenin meydanı adlanırdı, həmin meydan azərbaycanlılarla dolub daşmağa başladı. Bu etirazların nəticəsi isə o oldu ki, 1990-cı ilin 20 yanvarında Moskva Azərbaycana qoşun yeritdi. Guya belə bir təsəvvür yaradıldı ki, azərbaycanlılar üsyan qaldıraraq Sovetlər Birliyindən ayrılmaq istəyirlər. Əslində isə, hər kəsə məlum idi ki, sovet hakimiyyəti öz təbii süqutunu onun-bunun boynuna atmaq istəyir.

Azərbaycan ədəbiyyatı (və artıq oyanmış ictimai fikri) 20 yanvar təcavüzünü olduqca böyük hiddətlə qarşıladı. Və onlarla, hətta yüzlərlə etiraz şeirləri meydana çıxdı ki, hər birində sovet hakimiyyəti ittiham edilirdi.

Ən təsirli əsəri – “Şəhidlər” poemasını isə milli şair Bəxtiyar Vahabzadə yazmışdı:

Qatil gülləsinə qurban gedərkən
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla
Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər.

...O şənbə gecəsi, o qətl günü,
Mümkünə döndərdik çox namümkünü.
Xalqın qəlbindəki qorxu mülkünü
O gecə dağıdıb sökdü şəhidlər.

...İnsan insan olur öz hünəriylə,
Millət millət olur xeyri, şəriylə.
Torpağın bağına cəsədləriylə
Azadlıq tumunu səpdi şəhidlər.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Bakı və Azərbaycan nə vəziyyətdə idi? Çörək tapılmır, ölkədə hər cür naqis hərəkətlər baş verirdi. Təsəvvür edin ki, hakimiyyətə gələn insanlar ordu yığırlar, ordunu göndəririlər cəbhəyə – Qarabağa döyüşməyə, ordu isə Qarabağdan qaçır, yaxud orada soyğunçuluqla məşğul olur. Və yaxud da ordu ümumiyyətlə ora getmək istəmir. Çünki cavan uşaqlardır, hamısını küçələrdən yığıblar, döyüşmək təcrübələri yoxdur, əllərinə yenidən silah alıblar, ondan istifadə edə bilmirlər.

O zaman Xalq Cəbhəsi deyilən bir təşkilat, qurum yarandı, xalqın müxtəlif təbəqələri bu qurumda birləşdilər. Xalq Cəbhəsi birbaşa hakimiyyətə qarşı idi. Yeni Azərbaycana nə qədər dövlət başçısı təyin edirdilərsə, Xalq Cəbhəsi hamısına etiraz edirdi. Bu

etiraz da, təbii ki, haqlı idi. Amma başqa bir cəhət var idi ki, Xalq Cəbhəsinin liderləri sonradan hakimiyyətə gəldilər və ölkəni xaraba qoydular. Bunların bəziləri, həqiqətən, milli hissələri olan insanlar idilər. Məsələn, onların içərisində Əbülfəz Elçibəy önə çıxmışdı.

Heç bir idarəçilik təcrübəsi yox idi. Onu hakimiyyətə gətirib çıxaran milli ruhu və vaxtilə millətçi kimi Dövlət Təhlükəsizlik Orqanları tərəfindən həbs olunması idi. Əlbəttə, bu, elə də “yoxsul” bir tərcümeyi-hal deyildi. Hətta böyük dividend idi. Ancaq hakimiyyət başına gələn adam (özü də o dövrdəki vəziyyətdə) dövlət idarəçiliyinə az-çox bələd adam olmalı idi... O isə bir-iki aydan sonra demişdi ki, mən elə bir dövlət qurmuşam ki, işə getməsəm də öz-özünə işləyir... Təsəvvür edin, dünya dağılır, erməni gəlib hər yeri tutub, ölkədə hərəc- mərəclikdir, prezident də deyir hər iş öz qaydası ilə gedir... Bu günlərin şeirini də Bəxtiyar Vahabzadə qələmə almışdı:

İndi biz azadıq, bizi bir zaman
Şeytandan qoruyan abır-həyadan.
Azadlıq düşməyə qəzəbdən, kindən,
Millət hədəf olub öz nifrətinə.
Qurtarıb özgənin əsarətindən,
Düşdük özümüzün əsarətinə.

...Yoxdur əvəzimiz yalançılıqda,
Bu ona şər atır, o buna böhtan.
Yurdu dağıtmaqda, talançılıqda
Azadlıq qorxudan, Allah xofundan.

Ölkənin düşdüğü acınacaqlı vəziyyət ümumən lirik şeirlər yazan, həyatın hər mənzərəsində gözəllik görə Cabir Novruzunu da hiddətləndirmişdi:

Müqəddəs, ulu xalqım.
Gözümün nuru xalqım,
Ən dəhşətli zamandır,
Özünü qoru, xalqım!
...Sən belə dar məqamda
İçəridən bölünmə,
İçəridən talanma...
Bizim, sizin elliyə,
Əqrabaya, yerliyə
Amandır, parçalanma.
Ayırmayaq bu xalqı
Doğma, ögey kəslərə...

O dövrün ən böyük səhvlərindən biri aşırı türkçülük sözsöhbəti idi. Özünü idarə eləməyə gücü çatmayan bəzi şəxslər Azərbaycanda yaşayan xalqları, məsələn, talışları, ləzgiləri, tatları incik saldılar, Azərbaycan yalnız türklərə mənsubdur şüarı ilə. Ola bilsin ki, bu, bilavasitə dövlət siyasəti deyildi, ancaq dövlət bunun qarşısını almağa təşəbbüs göstərmədi. Çünki hər şey taleyin ixtiyarına buraxılmışdı. Ən paradoksal olan isə o idi ki, bu "türkçülər" eyni zamanda Azərbaycanla türk dövlətləri arasında ən böyük ziddiyyəti yaratdılar. Təsəvvür edin, Özbəkistanla, Türkmənistanla, Qazaxıstanla çox ciddi münaqişələr oldu... Niyə bu

respublikalarda hakimiyyətdə köhnə sovet dövrünün liderləridir? Biz belə adamlarla oturub-dura bilmərik...

Dövrün hadisələrini təkcə izləyən yox, həm də uzun illər tədqiq, təhlil edən biri kimi deyə bilərəm ki, o dövrdə Azərbaycanda milli hərəkətə rəhbərlik edənlərin içərisində ən səmimi olanlar yazıçılar idi. Doğrudur, bura musiqiçilər, rəssamlar az qoşulurdular, amma onlar da çox böyük məhəbbətlə iştirak edirdilər. Çünki sənət adamları, bilirsiniz, humanist hisslərlə zəngin olurlar, onlar ziyalıdırlar. Onlar hər halda hadisələrin fəvqünə qalxmağı bacarırlar. Bax, belə bir vəziyyətdə bizim görkəmli ziyalılar, xüsusilə ədəbiyyatçılar tribunallarda göründülər, Milli Məclisdə göründülər. Yəni Azərbaycanın taleyi harada həll olunurdusa, harada müzakirə edilirdisə, ora ədəbiyyat adamları gəldi. Məsələn, onların içərisində o vaxt nisbətən cavanı Sabir Rüstəmxanlı idi.

Onun əlli yaşı hələ olmamışdı, ancaq çox gənc yaşlarından kifayət qədər böyük ədəbi, ictimai-siyasi nüfuz qazanmışdı. Həmin günlərdə yazırdı:

Bu torpağa çoxdan bəri
şəhid qanı tökülməyib,
ətri qaçıb çiçəklərin,
rəngi avazıyıb bayraqların.
...Qayıtdı, qayıtdı
Torpağın bərəkəti
yollar boyu qaynaya- qaynaya
axan qanımızla,
güllələrin deşik- deşik

elədiyi köksümüzdən
qabaran tufanımızla...

Və “Təsəlli” adlanan bu şeirdə həm xalqa verilən əzablar, həm təcavüzkarın xarakteri, həm də azadlıq, milli mənlilik hissələrinin tüğyanı əks olunmuşdu.

Lap gənc biri də vardı - Nemət Pənahlı... Maraqlıdır ki, o da şair idi. Və başladı Azadlıq meydanının tribunasından şeir deməyə. Bu da çox maraqlı idi, çünki o, gənc idi, təcrübəsi yox idi. Amma xalq ona qulaq asırdı.

Beləliklə, dövrün kütləvi hərəkətlərində ədəbiyyatın iştirakı ona xüsusi məzmun verdi. Başqa bir cəhəti də biz keçən dəfə qeyd elədik ki, həmin ictimai, milli hərəkətin özünü də müəyyən mənada, ədəbiyyat hazırlamışdı... O zaman, deyək ki, Azərbaycana qarşı təcavüzün ən aktiv forması o oldu ki, torpaqlarımız işğal olundu. Nəinki Ermənistan ərazisindən, nəinki Dağlıq Qarabağ ərazisindən, eləcə də Ağdamdan, Zəngilandan, Laçından, Kəlbəcərdən, Qubadlıdan, Cəbrayıldan, Füzulinin böyük bir hissəsindən Azərbaycana çoxlu qaçqınlar gəldilər. Həmin günlərdə onların qayğısına qalan, sorğu-suallarına cavab verən qurumlardan biri Yazıçılar Birliyi, ayrı-ayrı qələm adamları idi.

Doğrudur, Ermənistan çox güclü havadarlarının köməyi (bəzi hallarda hətta təhriki!) ilə Azərbaycana “qalib gəlmişdi”, ancaq hər kəsə məlum idi ki, Ermənistanla müqayisədə Azərbaycan çox güclü idi. Əlbəttə, bu gücün əsasında iqtisadiyyat, əhali potensialı dayanırdı. Bunlarla yanaşı, milli iradə, ziyalılıq səviyyəsi də Ermənistandan yüksək idi.

Azərbaycan hakimiyyəti Moskvanın təzyiqləri altında özünü itirsə də, artıq qeyd etdiyim kimi, Yazıçılar Birliyi yerində idi. Moskvanın, Ermənistanın, xaricdə yaşayan ermənilərin ideoloji təzyiqinə, yazılan məqalələrə cavab verilməsini tələb etmək üçün xalq Yazıçılar Birliyinə axışdı. Ümumiyyətlə, hakimiyyət məsuliyyəti öz üzərinə götürməyəndə xalqın ümidini yazıçıya (ədəbiyyata!) bağlaması tamamilə təbiidir... Yazıçılar Birliyinə gəlirdilər, ən mürəkkəb siyasi problemlərdən tutmuş ən sadə məişət məsələlərinə qədər hər şeyi burada müzakirə edirdilər. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəlində “Ədəbiyyat qəzeti”ndə – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin əsas orqanlarından birində çalışdığıma görə mən bu cür müzakirələrin çox şahidi olmuşam.

Həm o günlərdə, həm də çox sonralar müzakirələr getmişdi: ola bilədimi ki, Bakıya ordu yeridilməsin və 20 yanvar hadisəsi baş verməsin? Ola bilərdi, ancaq hansı şərtlə? O şərtlə ki, Azərbaycanda dövlət başında dövlət necə olur onu bilən bir şəxs olaydı. Və bütün müzakirələr, mübahisələr gəlib bir nöqtədə sona çatırdı ki, əgər həmin illərdə ya Moskvadan, siyasi bürodan Heydər Əliyevi uzaqlaşdırıb təqaüdə göndərməsəydilər və yaxud o, Azərbaycanda hakimiyyətdə olsaydı, belə bir qırğın olmayacaqdı. Halbuki düşmən təcavüzü xalqı hakimiyyətlə bir cəbhədə birləşdirmək

əvəzinə hakimiyyət uğrunda mənasız çarpışmalara meydan açmışdı. Heç də təsadüfi deyil ki, vəziyyətdən çıxış yolu axtaran ədəbiyyat, sağlam ədəbi-ictimai düşüncə ümummilli liderin – Heydər Əliyevin sorağında idi.

Zəlimxan Yaqub yazmışdı:

Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir,
Düşməne yem olan bir məmləkəti
Yağılar dışından saldıra bilsin!
Dərələr dibinə düşən milləti
Dağlar zirvəsinə qaldıra bilsin!
“İstiqlal marşı”yla səfərbər olub
Qələbə himnini çaldıra bilsin!
Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir!
Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir!

Xalqın azadlığı uğrunda ölümə belə getməyə hazır olan üsyankar şairimiz Xəlil Rza Ulutürk 1992-ci ilin yanvarında Naxçıvana – Heydər Əliyevin ziyarətinə getmiş, qayıdanda “Dədə Heydər – Atatürk” şeirini qələmə almışdı:

Azadlıq Allahıtək əyləşib öz yerində,
Yerin, göyün nuru var peyğəmbər gözlərində.
Sadəliyi nur saçır, əzəməti dərinde.
Gedir polad çiyində Kəpəz, Qoşqar boyda yük,
Dədə Heydər – Atatürk
...Ümid Körpüsü üstə

Dayanıbdır inamla.
Anla bu həqiqəti,
Anla, ey qafil, anla,
Nicat verəcək xalqa
Yalnız Heydər – Atatürk!..

Bir qədər sonra baş verən hadisələr isə el şairi Alqayıta bu misraları yazdırdı:

Məzlum xalqın harayına, hayına
Heydər baba gəlməliydi, gəldi də.
Yetkin ömrün müqəddəslik payına
El qəmini bölməliydi, böldü də.
Baxışı müqəddəs, fikri tam, qəti,
Alovdu, atəşdi hər qətiyyəti.

Ağbirçək şairəmiz Mirvarid Dilbazi də yaxşı tanıdığı liderdən öz hörmətini, ehtiramını gizlətmədi:

Bu yüksəliş yoluyla
Gedir xalqımız bizim.
Qabaqda sən gedirsən,
Şücaətli əzizim!

...Eşq olsun qüdrətinə,
Milli cəsarətinə,
Qanı doğma qanımız,

Milli qəhrəmanımız!
Xalqımızın ər oğlu,
Millətə rəhbər oğlu!

Heydər Əliyev 1993-cü ildə, yəni Müstəqillik aktının qəbulundan bir neçə il sonra hakimiyyətə gələn kimi ölkədə elə bir nizam-intizam, qayda-qanun yaratmağa başladı ki, həmin mühitdə ədəbiyyatın, incəsənətin, ümumən mədəniyyətin böhranına son qoyuldu. Və əsas da o oldu ki, ictimai-siyasi məsələlərdə – ölkənin ərəzi bütövlüyü, qaçqın-köçkünlər, inzibati idarəçilik, iqtisadi yüksəliş və s. ilə birbaşa dövlət məşğul olmağa başladı. Və ədəbiyyat (yazıçı) özünün əsl missiyasını həyata keçirmək imkanı əldə etdi.

Hər sahədə peşəkarlara əsaslanmaqla yanaşı, Yazıçılar Birliyinin də statusu qaldırıldı. Ümumən, yaradıcılıq birliklərinin normal fəaliyyəti bərpa edildi. “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Qobustan” jurnalları, “Ədəbiyyat qəzeti” dövlət təminatından sonra ardıcıl çıxmağa başladı.

Ədəbiyyatın müstəqilliyi 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində tarixi xarakterini poeziyada Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Cabir Novruz, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Səmədoğlu, Zəlimxan Yaqubda, nəsrə isə İsa Hüseynov, Əzizə Cəfərzadə, İsmayıl Şıxlı, Ənvər Məmmədخانlı, Sabir Əhmədli, Vidadi Babanlı, Anar, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Afaq Məsudda göstərdi. Və çox əlamətdar haldır ki, ədəbiyyatın müstəqilliyini təmsil edən bu böyük şəxsiyyətlərin bir qismi müstəqilliyin ədəbiyyatının yaradılmasında da fəal iştirak etdilər.

1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı oldu. Uzun illərdən sonra keçirilən bu qurultayda Heydər Əliyev çox mükəmməl bir nitq söylədi.

Və bu nitq müstəqil Azərbaycanda ədəbiyyat siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirdi.

Müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızı yaradanlar ən azı üç ədəbi nəslə mənsubdurlar. Bu, xalqın o mənada böyük xoşbəxtliyidir ki, hər nə qədər “sosializm realizmi” eksperimentlərinə məruz qalsa da, ədəbi nəsil arasında əlaqə qırılmadı. Və zəmanəmizin ən böyük şairi Nəriman Həsənzadə bu barədə yalnız klassiklərə məxsus bir metaforik müdrikliklə dedi:

Mən indi bildim ki, qoca dünyada
Bizə arxa olub bizi yaradan.
Atadan, anadan ayrı olsa da,
Şairlər qohumdur ürək sarıdan.

Nə qədər mülkü var, xanımını var
Filan mülkədarın, ya filan bəyin.
Şairin həyatda bir ünvanı var,
O da ürəyidir!.. Ona dəyməyin!..

O Nəriman Həsənzadə ki, vaxtilə “Qol çək Müstəqillik aktına, şair!” şeir ilə milli azadlığın müdafiəsində dayanmışdı, bu gün də müstəqilliyimizin ən ilhamlı tərənnümçüsüdür... Və o Nəriman Həsənzadə ki, hələ 60-cı illərdə “Nəriman” poeması ilə milli azadlığın (və müstəqilliyin!) nə demək olduğunu xalqına xatırlatmışdı.

Təbiidir ki, Azərbaycan təcavüzlə razılaşa bilməzdi. Və 2020-ci ildə “bir yumruq”la təslim aktına qol çəkməyə məcbur olan Ermənistan barədə onun “hıməyedarları” da açıq-aşkar yox, daldada danışmağa məcbur oldular... Azərbaycanın Zəfər salnaməsini də ədəbiyyat yaratdı... İl-il, gün-gün...

Gənc dostlar, ümumiləşdirmələrə keçək... Birincisi, ədəbiyyat həmişə olduğu kimi Azərbaycanın təcrübəsində bir daha göstərdi ki, o, təcavüzkarlığın, dərəbəyliyin, faşizmin yox, humanizmin tərəfindədir... İkincisi, Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri olaraq Heydər Əliyevi seçməklə, onu tərənnüm etməklə böyük ədəbiyyat missiyasını sübut elədi... Və üçüncüsü, müstəqil Azərbaycanda yürüdülmən “ədəbiyyat siyasəti” ona öz tarixi missiyasını ləyaqətlə davam etdirmək üçün hər cür şərait yaratmışdır.

XV mühazirə

Azərbaycançılıq: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə

Əziz tələbələr, bugünkü söhbətimizdə azərbaycançılığın müstəqillik illərində –Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə hansı təkamül yolu keçdiyi barədə danışacağıq. Yeri gəldikcə ideologiyanın ümumi tarixinə nəzər salacağıq.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, böyük mütəfəkkir Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri haqqında danışırlarkən, məlum olduğu kimi, əsas diqqət onun dövlət quruculuğu missiyasına verilir. Bu da tamamilə təbiidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki Heydər Əliyev Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyində siyasi nüfuz qazanmağa başladığı ilk illərdən – keçən əsrin 60- cı illərinin ortalarından enerjisini, əsasən, Azərbaycanda milli, müasir və Sovetlər Birliyinin imkan verəcəyi qədər müstəqil bir dövlətin qurulmasına həsr etmişdir. Və bir neçə mərhələdən keçən kifayət qədər inamlı, ardıcıl mübarizələrdən sonra – 90- cı illərin əvvəllərindən başlayaraq müstəqil Azərbaycan dövlətini həm qurmuş, həm də onun inkişafı üçün mükəmməl strateji perspektivlər müəyyən etmişdir. Bu, əlbəttə, mənsub olduğu xalqın iradəsini ifadə edən böyük liderin əsas tarixi missiyası idi...

Bununla belə, Heydər Əliyevin dövlət quruculuğundan heç də kiçik olmayan bir missiyası da millət quruculuğu idi. Fikrimizcə, elmi tədqiqatlarda həmin məsələyə, lazımı səviyyədə (və miqyasda) diqqət yetirilmir.

Məsələ burasındadır ki, dövlət quruculuğu xeyli dərəcədə siyasi- adminstrativ hadisə olduğu halda, millət quruculuğu mənəvi- siyasi hadisədir. Və elə bir möhtəşəm prosesdir ki, adətən, yüz illər boyu davam edib, xalqın müxtəlif tarixi dövrlərdə, mərhələlərdə təbii olaraq yetişdirdiyi bir neçə ziyalılar, ictimai xadimlər, mütəfəkkirlər, ədiblər nəslinin çoxşaxəli, çoxmiqyaslı mübarizələri ilə müşayiət olunur.

Millət qurucusunun ən mühüm xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, mənsub olduğu etnosun, xalqın, millətin müstəqilliyi, inkişafı, dünyanın müasir (mədəni) millətləri səviyyəsinə yüksəlməsi uğrunda mübarizə aparır. Və əgər milli dövlət müstəqilliyinə nail olmaq qeyri- mümkündürsə belə, həmin mübarizədən imtina etməyib xalqın gücünü, yaradıcılıq enerjisini təmərküzləşdirməklə onu gələcəyə hazırlayır. Azərbaycanda millət quruculuğunun XIX əsrin əvvəllərindən başlayan, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən geniş vüsət alan zəngin bir tarixi vardır ki, onu aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

- 1) XIX əsrin əvvəllərindən sonlarına qədər;
- 2) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri;
- 3) XX əsrin 20- ci illərindən 60- cı illərinə qədər;
- 4) XX əsrin 60- cı illərindən sonlarına qədər;
- 5) XX əsrin sonlarından bugünə qədər.

Birinci dövr Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani; ikinci dövr Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Əhməd bəy Ağayev; üçüncü dövr Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov... kimi ziyalılarla təmsil olunur.

Heydər Əliyevin bir millət qurucusu olaraq fəaliyyəti (və mübarizələri!) biri digərinin bilavasitə davamı olan dördüncü və beşinci dövrləri əhatə edir ki, həmin dövrlərdə Ziya Bünyadov, İsa Muğanna, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza, Anar, Elçin... kimi ziyalılar da milli özünüdərk (və özünüdərk!) uğrunda mübarizə aparmış, böyük xidmətlər göstərmişlər.

Keçən söhbətlərimizdə dedik ki, əsrin ortalarından, xüsusilə 60- cı illərdən Sovetlər Birliyinin ictimai- siyasi həyatında özünü göstərən “mülayimləşmə” prosesi ölkənin (özünəməxsus imperiyanın) hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da milli təəssübkeşlik hisslərinin bu və ya digər dərəcədə açıq təzahürü üçün müəyyən şərait yaratdı. Və həmin şəraitdən düzgün, məqsədyönlü və məhsuldar istifadənin əsas qarantlarından biri (əslində, birincisi) Heydər Əliyevin şəxsində güclü milli liderin hakimiyyətə gəlməsi idi.

Ümumiyyətlə, böyük tarixi şəxsiyyətin millət quruculuğu prosesindəki mübarizədə uğurlarını təmin edən cəhətlər ən azı aşağıdakılardan ibarətdir:

1) mənsub olduğu etnosa, xalqa, millətə, ümumən etnik-mədəni sistemə təbii, tərəddüdsüz bağlılıqdan irəli gələn milli təəssübkeşlik;

2) xalqın tarixini, düşdüyü ictimai- siyasi vəziyyəti, sözün geniş mənasında yaradıcılıq potensialını yüksək intellektlə dərindən dərk edib tərəqqi, təkamül üçün real, həyata keçirilməsi mümkün proqnozlar, perspektivlər müəyyən etmək istedadı;

3) özünəqədərki (və müasir) milli ictimai- siyasi, ideoloji maraqları təhlil edib ümumiləşdirmək, tarixdən gələn bu və ya digər səviyyədə formalaşmış milli ideologiyanı özündə ehtiva edib inkişaf etdirmək məharəti;

4) tarixin təcrübəsini rəhbər tutmaqla hakimiyyətin verdiyi imkanlara əsaslanaraq milli strateji maraqların həyata keçirilməsi üçün düzgün taktika yürütmək, keçmişin səhvlərindən imtina edib uğurlarını daha da təkmil formada təqdim etmək bacarığı;

5) milli mənəvi- ideoloji enerjinin təmərküzləşdirilməsi, müzakirələrə geniş meydan açılması, ictimai şüurdakı (və həyatdakı) qorxu, ətalət və tərəddüd simptomlarının mümkün qədər aradan qaldırılması, millətin mütərəqqi şəxsiyyətlərinin nüfuzunu gücləndirmək, yeni (gənc) nəslin mənəvi sağlamlığını təmin etmək üçün ardıcıl, inamlı təşkilatçılıq tədbirlərinin görülməsi.

Ümummilli lider müstəqillik dövründə müəyyən münasibətlərdə Azərbaycanın ən yeni tarixinə dair ölkə ictimaiyyətini, ziyalıları düşündürən bir sıra suallara cavab verməli olurdu ki, onlardan biri də belə idi: “Nə üçün 60- cı, 70- ci illərdə

Azərbaycandan sona qədər təqib olunan bir dissident – millətçi çıxmadı? Halbuki Sovetlər Birliyinin digər respublikalarında onlar kifayət qədər olmuşdular...” Cavab olduqca yığcam (və mükəmməl) idi: “Çünki ən böyük dissident mən özüm idim...”

Heydər Əliyevin millət quruculuğu siyasətinin, fikrimizcə, üç əsas prinsipi mövcuddur:

1) millətin özünü özünə tanımaq;

2) milləti, xüsusilə onun ziyalılarının, böyük şəxsiyyətlərinin timsalında hər hansı təhlükədən xilas (və müdafiə) etmək;

3) milləti dünyaya (eləcə də dünyanı millətə) tanımaq.

Tarixin təcrübəsi göstərir ki, millət quruculuğu prosesi o zaman uğurlu və ya məhsuldar olur ki, həmin proses tədricən, fundamental dəyərlərə əsaslanaraq getsin... Və hər cür populizmdən, tələsgənlikdən, “millət xadimlər”inin liderlik iddialarının doğurduğu münaqişələrdən, mənəbpərəstlikdən uzaq olsun. Heydər Əliyevin təmənnəsiz xalq, millət sevgisi imkan verdi ki, o, mənsub olduğu xalqı, milləti ən yüksək səviyyədə irəli apara (yüksəldə!), qarşıya çıxan kifayət qədər güclü maneələri cəsarətlə aradan qaldıra bilsin. Ümummilli lider yaxın keçmişin təcrübəsindən çox yaxşı bilirdi (və bunu bir neçə dəfə qeyd etmişdi) ki, millət quruculuğunda ən təhlükəli hallardan biri liderlik konyukturudur ki, bunun acı nəticələrini Azərbaycan xalqı az görməmişdir.

Liderlik konyukturları isə elə bir mürəkkəb sosial- psixoloji hadisədir ki, onu nəzərə almadan, əslində, müəyyən mənada idarə etmədən millət quruculuğu prosesini uğurla aparmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Buraya (liderlik konyukturuna) a) ölkənin uzun

əslər müxtəlif xanlıqlara parçalanması nəticəsində hər regionun öz liderlərini yaratmaq iddialarından (və tarixi təcrübəsindən) irəli gələn münafişəlik; b) mərkəzin (Moskvanın) biri digərini əvəz edən süni liderlər hazırlayıb onların şişirdilmiş (və mübahisəli) “nüfuz”u ilə ölkəni idarə etməyə çalışması; c) ardıcıl olmayan, bir növ, impulsiv “qəhrəmanlıq”ların ortaya çıxardığı təsadüfi liderlik iddialarının doğurduğu problemlər və s. daxildir ki, bunların hər biri, praktik olaraq, hamısı bir yerdə Azərbaycan xalqının təməklüzləşməsi qarşısında həmişə böyük maneələrə çevrilmiş, millət quruculuğunun lazımı (təbii) sürətlə getməsinə pravakasion metod və üsullarla ləngitmişdir.

Millət, yaxud dövlət quruculuğunda bir lider səviyyəsində iştirak etməyin təməl şərti, əlbəttə, ümumi (universal) xarakterə malikdir ki, bu da mənsub olduğun etnosun (xalqın) hər hansı bir sahədə (elmi, mədəni, hərbi, idarəçilik və s.) və ya bu sahələrin bir neçəsində nüfuzunu qazanmaqdan ibarətdir. Bundan sonra isə milli liderin millət, yaxud dövlət müstəqilliyi uğrunda mərkəzi hakimiyyətlə “dialoq”u başlayır ki, Azərbaycanın Heydər Əliyevə qədərki siyasi tarixində bunun, əsasən, üç təcrübəsi mövcud olmuşdu:

- 1) müstəqillik tələbi ilə bu və ya digər şəkildə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmaq;
- 2) mərkəzi hakimiyyətin bütün tələblərini yerinə yetirməklə uzun müddət hakimiyyətdə qalıb, nəticə etibarilə, ekzotik və ya dekorativ bir liderə çevrilmək;
- 3) milli mənafeləri gözləmək, müdafiə etmək və millətin ardıcıl tərəqqisini təmin edəcək real işlər görməklə yanaşı mərkəzi

hakimiyyətdən asılılığı tədricən minimuma endirmək.

Ən çətin (ancaq perspektivli) yol üçüncüsü idi. Və Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi nüfuz qazandıqdan sonra məhz bu yolla getdi... O, mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan etmədi, əksinə, müxtəlif üsullarla mərkəzi hakimiyyəti məcburetdi ki, Azərbaycanla maraqlansın, onun barəsində qərarlaşmış “Rusiyanın ucqarları” (Nəriman Nərimanov) – periferiya təsəvvüründən əl çəksin. Dünyagörüşü etibarilə milli kommunist olan Heydər Əliyev milli müstəqillik uğrunda mübarizəsində, əsas prinsip kimi, mənsub olduğu xalqın hər hansı iddia ilə özünə qapanmasını, özünü təcrid etməsini yox, ən azı Sovetlər Birliyi miqyasında dünyaya açılmasını seçdi. O, yaxşı bilirdi ki, xalq istedadlı nümayəndələrinin timsalında dünyaya açılarsa, özünü başqa xalqlarla müqayisə etmək imkanları qazanacaqdır ki, bu da müstəqillik (və mütəşəkkillik) üçün mühüm şərtidir. Və bu, müdafiə deyil, hücum taktikası idi.

Heydər Əliyev mənsub olduğu (və artıq demək olar ki, yeganə lideri olaraq həm daxildə, həm də xaricdə məşhurlaşdığı) xalqın dünya miqyasına çıxanda o qədər də mükəmməl (və müasir) görünməyəcəyindən çəkinmədi. Və tədricən Moskvaya, ümumən Sovetlər Birliyinə konkret işlə sübut etdi ki, azərbaycanlılar zəhmətkeş, mədəni, hər sahədə uğurlar qazana biləcək istedadlı bir xalqdır.

İstər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənarında elə “azərbaycanşünaslar”, yaxud “sovetoloqlar” tapılır ki, Heydər Əliyevin sovet dövrü fəaliyyətini, rəhbərlik- idarəçilik üslubunu “təntənələrə daha çox meydan açmaq”da tənqid etməyə çalışırlar. Bununla heç cür razılaşmaq olmaz... Hər şeydən əvvəl ona görə ki bu təntənələr,

sözün böyük mənasında, xalqa ruh verirdi, onu təhsilə, intellektə, ictimai fəallığa, əməyə səfərbər edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda sovet dövlət idarəçiliyi sistemini Azərbaycan xalqının xidmətinə verməklə onu (dövlət idarəçiliyini) mərkəzi hakimiyyətin “canışınliyi”ndən çıxardı. Və bunun nəticəsidir ki, azərbaycanlılar yalnız idarə olunan yox, həm də idarə edən xalqa çevrildilər.

Sovetlər Birliyinin dağılması, Azərbaycanda milli müstəqillik (və dövlət müstəqilliyi) uğrunda hərəkətin güclənməsi illərinin sosial- siyasi mənzərəsi göstərdi ki, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını doğru yolla aparmış həqiqi milli lider olmuşdur. Çünki xalq müxtəlif xarakterli pravakasiyaları, nəticə etibarilə, dəf edərək

1) milli müstəqillik ideallarına sadıq qalıb heç bir siyasi himayəçilik iddiasını qəbul etmədi;

2) ərazi bütövlüyünü ən kəskin (və güclü) təzyiq qarşısında belə güzəştə getmədi;

3) ona müxtəlif liderlər “təklif olunduğu” halda aldanmayıb öz həqiqi (və tarixi) liderinə sədaqət nümayiş etdirdi.

Hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev başladığı millət quruculuğu prosesini yeni tarixi şəraitdə daha inamla davam etdirərək ən tendensiyalı və ya qısqanc tarixçinin belə etiraf etməli olduğu həqiqətən cahanşümul işlər gördü ki, buraya aşağıdakılar xüsusilə aiddir:

a) milli mütəşəkkilliyin müstəqil dövlətçilik səviyyəsində təmin olunması;

b) dünya azərbaycanlılarının mədəni, ictimai- siyasi birliyinin gücləndirilməsi;

c) türk dünyasının etnik- mədəni birliyinin siyasi birlik səviyyəsinə yüksəldilməsi.

Bütün bunlar isə Azərbaycan xalqının dünya miqyasında özünə get- gedə daha möhkəm mövqe tutmasını təsdiq etməklə böyük milli inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirir.

Əziz tələbələr, məqsədi (və məramı) Azərbaycan xalqının müstəqil inkişaf yoluna qovuşmasından ibarət azərbaycançılıq ideologiyası XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Prezidenti (və Dünya Azərbaycanlılarının lideri) İlham Əliyevin həm daxili, həm də xarici siyasətindəki böyük uğurları ilə öz tarixinin yeni dövrünə qədəm qoymuşdur.

Müşahidələr (və araşdırmalar) göstərir ki, müasir dövrdə – İlham Əliyev dövründə azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülünü bir sıra mühüm əlamətlər şərtləndirir ki, onlardan birincisi həmin ideologiyanın tarixinə (bu tarixin bütün yönülə obyektiv öyrənilib mənimsənilməsinə) elmi, ictimai- siyasi və mədəni marağın indiyə qədər görünməmiş bir şəkildə artmasıdır.

Bu gün ölkədəki iqtisadi, ictimai- siyasi və intellektual- mədəni şərait imkan verir ki, azərbaycançılıq ideologiyasının keçdiyi tarixi yol hərtərəfli, dərin və geniş müzakirələr əsasında necə varsa, o cür araşdırılıb öyrənilsin, xüsusilə gənc nəslin Azərbaycan xalqını, Azərbaycan dövlətini müstəqilliyə gətirib çıxaran milli ideologiya, onun hansı müzakirələrdə, mübahisələrdə və münaqişələrdə formalaşdığı, eləcə də Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əhməd bəy Ağayev, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov kimi müxtəlif miqyaslı və mövqeli milli

ideoloqların təfəkkür tərcümeyi- halları haqqında kifayət qədər aydın (və mükəmməl) təsəvvürləri olsun. Halbuki bu imkan əvvəlki mərhələlərdə ya yox idi, ya da müxtəlif səbəblər üzündən bu və ya digər dərəcədə məhdud olmuşdu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 21 yanvar 2014- cü il tarixli sərəncamı ilə “türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müasir cəmiyyət quruculuğunda demokratik prinsiplərin ənənəvi dəyərlər zəminində bərqərar olmasının vacibliyini irəli sürən və müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının hazırlanmasında yaxından iştirak edən... görkəmli ictimai xadim” Əli bəy Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin (və Prezident İlham Əliyevin), ilk növbədə, milli ideologiyanın tarixinə münasibətinin göstəricisidir. Və bu sözləri cənab Prezidentin bir sıra digər sərəncamları (xüsusilə, azərbaycançılıq ideologiyasının banilərindən biri olan, uzun illər adının çəkilməsi belə qadağan edilmiş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yubileyinin keçirilməsi haqqındakı sərəncamı) barəsində də demək olar. Onların hər biri, bir tərəfdən, milli ideologiya klassiklərini geniş ictimai miqyasda tanıtmışa; ikinci tərəfdən, milli ictimai şüuru zənginləşdirməyə, onun polifoniyasını təmin etməyə; üçüncü tərəfdən isə, milli ideologiyanın köklərini, mənbələrini (və ümumən tarixini!) onun müasir təzahür texnologiyaları ilə üzvi vəhdətdə - bir bütöv halında təsəvvür eləməyə münbit (və rəsmi!) şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, istər təşəkkül dövründə, istərsə də müxtəlif təkamül mənbələrində, xüsusilə XX əsrin 20- ci illərinin əvvəllərindən 70- ci illərinin əvvəllərinə, yeni Heydər Əliyev dövrünə

qədər azərbaycançılıq ideologiyası həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində (mühacirətdə) biri digərindən, demək olar ki, təcrid olunmuş halda fəaliyyət göstərmişdir. Ölkə daxilində bu ideologiya get- gedə məhdudlaşdırılmış, hətta tamamilə unutturulması üçün hər cür cəhdlər edilmiş, az- çox təzahürləri isə müxtəlif mənəvi- ideoloji istiqamətlərə (məsələn, liberal vətənpərvərlik) yönəldilməklə amorflaşdırılmış və ya “simasızlaşdırılmışdır”... Xaricdə (mühacirətdə) isə sosial bazası olmayan romantik xəyallara çevrilmişdir... Və bütün hallarda Azərbaycan xalqının milli ideallarının qarşısını həm administrativ (ağressiv!), həm diplomatik (aldatma!), həm də ekspressiv (şirnikləndirmə!) üsulları ilə məhz sovet- sosialist ideologiyası kəsmiş, lakin milli idealları məhv etmək mümkün olmadığı kimi, milli ideologiyayı da sona qədər unutdurmaq, yaddaşlardan silmək mümkün olmamışdır.

Odur ki, belə bir mürəkkəb yol keçmiş ideologiyanın tarixini öyrənmək, cəmiyyətə doğru- düzgün metodologiya (ümummillə tarix fəlsəfəsi!) əsasında çatdırmaq üçün yaradılmış şərait çox mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev dövrünün ikinci mühüm əlaməti Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevə, onun milli dövlət quruculuğu fəlsəfəsinə ölkə, eləcə də dünya miqyasında layiq olduğu bir ehtiramla, intellektual- analitik həssaslıqla yanaşılmasıdır. Və bu, ona görə zəruridir ki, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının bir- birindən əsaslı şəkildə fərqli olan təkamül mərhələlərinin lideri (müəllifi!) olmaqla yanaşı, bu gün davam edən perspektivlərini də müəyyənləşdirmişdir.

Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərinin həm ölkə, həm də dünya miqyasında yüksək qiymətləndirilməsi, geniş təhlil (və təbliğ) olunması azərbaycançılıq ideologiyasının, Azərbaycan xalqının milli ideallarının təntənəsi deməkdir. Və heç də təsadüfi deyil ki, bugünkü siyasi leksikonda “heydərəliyevçilik” anlayışı “azərbaycançılıq” anlayışının yeni tarixi şəraitdəki məzmununu (və mahiyyətini!) ifadə edir. İstər sovet dövründəki məlum (və mürəkkəb!) şərtlər daxilində, istərsə də müstəqillik dövrünün ondan heç də az mürəkkəb (və ziddiyyətli!) olmayan illərində ümummilli lider Azərbaycanı – Azərbaycan və Azərbaycan xalqını – Azərbaycan xalqı edəcək bütün milli-mənəvi enerji mənbələrinin tam gücü ilə işləməsi üçün hər cür tədbirləri görməklə azərbaycançılıq ideologiyasını legitimləşdirə, reallaşdıra, beləliklə də, bu gün Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin cəsarətlə (və qürurla!) “bizim siyasətimiz – bizim işimizdir” deməsinə əsas verə bildi.

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, azərbaycançılıq ideologiyasının elmi-nəzəri təfsirində istinad ediləcək yeganə etibarlı metodoloji qaynaq heydərəliyevçilikdir.

Üçüncü mühüm əlamət, heç şübhəsiz, azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissələri olan türkcülük, müsəlmanlıq və müasirliyin üzvi vəhdətdə, heç birinə digərindən daha böyük üstünlük vermədən, bir bütöv halında qəbul edilərək xalqın milli mənafeləri naminə həyata keçirilməsidir. Bu məsələ ona görə çox əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif tarixi dövrlərdə (azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül tapıb formalaşdığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq) gah türkcülüyə, gah

müsəlmanlığa, gah da müasirliyə əlahiddə üstünlük verilməsindən irəli gələn ictimai-siyasi problemlərlə üz-üzə dayanmağa məcbur olmuşdur. Və bunun da mənfi nəticələrini, xüsusilə milli inteqrasiyanın, mütəşəkkilliyin süni olaraq pozulmasını, yaxud zəifləməsinə tarix, yəqin ki, həmişəlik öz yaddaşına yazmışdır.

İlham Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində türkcülük Azərbaycan xalqının öz mənşəyi etibarilə türk etnosundan yaranması həqiqətinin milli ictimai dərkindən başlayıb müasir türk dünyasının üzvi tərkib hissəsi olması, beynəlxalq aləmdə türk dünyasının ortaq maraqlarının cəsarətlə müdafiəsinə qədər gedir. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti türk dünyasının öndə gedən liderlərindən biri kimi böyük nüfuz sahibidir.

Dünyanı bürümüş koronavirus pandemiyasının ən ağır günlərində türkdillilə ölkələrin dövlət başçılarını bir araya gətirərək keçirdiyi videoməclis bunu bir daha sübut etdi. Xüsusilə o baxımdan ki, bu cür məclislər (və təşəbbüslər) yalnız türkdillilə xalqların siyasi inteqrasiyasına töhfə verməklə qalmır, həm də ümumən türk birliyinə beynəlxalq hörmət və nüfuz gətirir.

İslam (müsəlman) dünyasına mənsubluq da bugünkü Azərbaycanın həm mənəvi-mədəni, həm də ictimai-siyasi xarakterində bütün parlaqlığı ilə təzahür edir. İlham Əliyevin müsəlman xalqlarına qarşı müəyyən beynəlxalq dairələrdə aparılan mürtəcə, antihumanist kampaniyalara dəfələrlə ən yüksək tribunallardan öz etirazını bildirməsi, Azərbaycanın bir nümunəvi müsəlman ölkəsi olaraq inkişafı buna sübutdur.

Və eyni zamanda bugünkü Azərbaycan xalqı dünyaya açıq, müasir dünyanın iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni texnologiyalarını

inamla mənimsəyən, onun (müasir dünyanın) qlobal idarəçiliyində get-gedə güclənən imkanları səviyyəsində iştirak edən xalqdır.

Türkçülük, müsəlmanlıq və müasirlik triadası bugün Azərbaycanda klassik formulunda (və tipologiyasında) tətbiq edilməklə qalmayıb dövrün tələblərinə uyğun olaraq yaradıcılıqla yaşanır ki, bu da Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü tarazlaşdırılmış, humanist və uzaqgörən (mövcud problemlərin tezliklə həllinə yönəlmiş perspektivli) siyasətin nəticəsidir.

Müxtəlif mədəniyyətlərə, dünyagörüşlərinə təmkinli dialoq əsasında hörmətlə yanaşılması, qloballaşan dünyanın çağırışlarına həssas, anlamlı münasibət, multikulturalizm azərbaycançılıq ideologiyasınının təkamülündə İlham Əliyev dövrünün, fikrimizcə, mühüm əlamətlərindən dördüncüsü hesab oluna bilər. Nə üçün? Ona görə ki hər hansı ideologiya, nə qədər mütərəqqi olsa da, özünü təcrid edirsə, həm tarixi (passiv), həm müasir (aktiv), həm də gələcək (perspektiv) çox müxtəlif (biri digərini inkar, yaxud təsdiq edən, yaxud da bir-birinə loyal və ya liberal münasibətlərdə olan) ideologiyalarla hesablaşmazsa, prinsip etibarilə, yaşaya bilməz.

Azərbaycan xalqı (və dövlətçiliyi) tərəfindən azərbaycançılıq ideologiyasının tətbiqi, müdafiəsi və inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsinin dünya miqyasında çox müxtəlif (və qaynaq!) ideoloji proseslər kontekstində baş verdiyi hamıya məlumdur. Və bu proseslər azərbaycançılığı birmənalı inkar edə bilmədiyi kimi, birmənalı təsdiq də edə bilməz. Lakin Azərbaycan xalqının milli ideologiyasınının nəinki danılmaz, hətta mübahisəsiz bir üstünlüyü vardır ki, onun mahiyyətində (fəlsəfəsində və ya

metafizikasında) üç tamamilə humanist (və insan cəmiyyətinin təhtəşüür, yaxud təbii bir şəkildə, “müdaxiləsiz” yaratdığı!) dəyər komponenti idarə olunur:

- 1) etnik mənsubiyyət;
- 2) dini mənsubiyyət;
- 3) dünyəvi mənsubiyyət.

Bu ideologiyada öz əksini tapmış fəlsəfə və ya metafizikada, eləcə də onun mənsub olduğu (və onu yaradan) xalqın təfəkküründə nə etnik məhdudluq, nə dini dözümlülük, nə də antihumanizm yoxdur. O var ki, Azərbaycan xalqı da, dünyanın bütün digər xalqları kimi, müəyyən bir etnik mənşəyə, müəyyən bir dini dünyagörüşə mənsubdur və bütün digər xalqlar kimi, müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsidir...

Beşinci əlamət Azərbaycan xalqının dünya miqyasında milli-mənəvi, mədəni bütövlüyünün möhkəmlənməsi üçün ardıcıl mübarizə aparılmasıdır ki, bunun müsbət nəticələrini görməmək mümkün deyil.

Tarixi taleləri elə gətirmişdir ki, azərbaycanlıların və ya Azərbaycan türklərinin bu gün yalnız beşdən biri müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır. Təxmini hesablamalara görə, dünya azərbaycanlılarının beşdən dördü öz tarixi Vətəmində yüz (hətta min!) illərcə məskun olmuşdursa, bu gün də məskundur... Ona görə də əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasətin – Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin miqyasının genişləndirilməsi siyasətinin müasir

mərhələdə Azərbaycan dövlətçiliyi tərəfindən uğurla davam etdirilməsi heç bir alternativ qəbul eləməyən bir zərurət olub azərbaycançılıq ideologiyasını zənginləşdirən, ona güclü enerji verən, onun məzmununu (hətta fəlsəfəsini) bütövləşdirən konseptual hadisədir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki dünyanın harasında məskunlaşmasından asılı olmayaraq, kiçik istisnaları nəzərə almasaq, azərbaycanlılar eyni etnik mənşəyə, eyni dinə mənsub olub eyni mental xüsusiyyətlərin, eyni adət-ənənələrin daşıyıcısıdır. Və onların eyni bir dilləri – Azərbaycan dili, yaxud Azərbaycan türkcəsi mövcuddur...

Əlbəttə, qloballaşan müasir dünyada azərbaycanlıların siyasi-inzibati sərhədləri aşaraq bir-birilə sıx ünsiyyətə girmələri, ümummilli maraqlarını humanizm, insan haqları çərçivəsində təmin etmələri yalnız milli yox, həm də insani (ümumbəşəri!) bir ehtiyacdır ki, əlahiddə hadisə olmayıb bütün millətə xasdır...

Azərbaycan xalqının (və insanının) dünyanın inkişaf etmiş xalqları (və insanları) ilə müqayisədə ikinci, hətta üçüncü dərəcəli olması kompleksinin sürətlə aradan qaldırılması baxımından görülən işləri (və onun uğurlu nəticələrinə), fikrimizcə, altıncı əlamət kimi baxmaq olar.

Etiraf etməliyik ki, azərbaycanlılarda uzun on illər (hətta əsrlər!) belə bir kompleks olmuşdur. Ziyalılardan öz ana dillərindən (və prinsip etibarilə, mənsub olduqları xalqdan) imtina edib müxtəlif əcnəbi dillərdə danışmaq, yazmaq, özlərinə əcnəbi soyad formaları qəbul etmələri və s. həmin “gerilik” kompleksinin təzahürləri (və nəticələri) idi ki, milli tarixin son mərhələsinə qədər bu və ya digər dərəcədə davam edirdi... Ancaq bu gün heç bir azərbaycanlı

özünü nə bir rusdan, nə bir almandan, nə bir fransızdan, nə də bir ingilisdən aşağı hesab etmir. Və milli qürur yalnız sözdə deyil, həm də işdə, əməldədir. Ölkədə abadlaşan, “yeni rəmzlər”ini yaradan şəhərlər (xüsusilə Bakı!), kəndlər, çəkilən yollar, yaradılan təhsil müəssisələri, tətbiq edilən müasir idarəçilik texnologiyaları, dünya standartları ilə müqayisə olunan müxtəlif təsisatlar, idmanda, mədəniyyətdə indiyə qədər bu miqyasda görünməmiş beynəlxalq uğurlar Azərbaycan insanını mənən, ruhən yüksəldən, əgər belə demək mümkündürsə, onun katarsisini təmin edən elə hadisələrdir ki, yalnız bu günlə məhdudlaşmayıb onun (Azərbaycan insanının) gələcək taleyini, xarakterini müəyyən edir. Və bu taleyüklü işlər, əməllər Azərbaycan xalqının tarixində həmişəlik olaraq İlham Əliyevin adı ilə qalacaqdır..

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev dövrünün yeddinci əlaməti həm iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə (bu sahələrin təsəvvürə gətirilməsi belə çətin olan çox geniş spektrində) beynəlxalq əlaqələrin, başqa sözlə, Azərbaycan – Dünya dialoqunun zəngin təcrübəsinin qazanılmasıdır.

Bu isə ilk növbədə o deməkdir ki, azərbaycançılıq ideologiyası (və Azərbaycan xalqının milli idealları), bir vaxtlar olduğu kimi, məhdud bir miqyasda qalıb, “özümüz deyib, özümüz eşidək” prinsipi ilə mövcud olmur, universallaşır, hüdudlarını genişləndirir, ümumən insan (və dünya) təfəkkürü mövqeyindən görünüb etiraf olunur... Tarixi (və cari) rəqibləri açıq mübarizəyə çəkir, onların hansısa gizli “laboratoriyalar”da hazırlanmış məkrli planlarını alt-üst edir.

Beynəlxalq “Dialoq”lara ev sahibliyi edən Azərbaycan indiyə qədər görünməmiş bir miqyasda müxtəlif ideyaların,

ideologiyaların həmsöhbət olmasına inamla münsiflik etdikcə azərbaycançılıq məfkurəsi də zənginləşir, beynəlxalq nüfuzunu gücləndirir, yüksək standartlı paradigmalara yiyələnir.

Səkkizinci əlamət Azərbaycan xalqının intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir texnologiyalara yiyələnməsinin sürətlənməsi, perspektivli özünüifadə (özünütəsdiq) metodlarının, üsullarının və vərdişlərinin xüsusilə gənc nəsillər tərəfindən mənimsənilməsidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, azərbaycançılıq ideologiyasının gənc nəsillər tərəfindən bu qədər kütləvi (və intellektual!) səviyyədə mənimsənilməsi heç bir dövrdə mümkün olmamışdır.

Azərbaycanın regionda, ümumən beynəlxalq aləmdə söz sahibi olması, onun mövqeyi ilə hesablaşılması, çoxstandartlılığı, xüsusilə cari konyukturluğu ilə tanınan dünyanın “haqq-hesab”ından kənar qalıb təcrid olunmaması, çox güman ki, doqquzuncu əlamətidir.

Və bu əlamətin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının milli ideologiyası çevik, elastik, diplomatik resurslara yiyələnmiş, hər hansı “gözlənilməz” ideoloji hücumlara qarşı müqavimət (hətta əks-hücum) “immunitetləri” qazanmışdır.

Nəhayət, azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev dövrünün onuncu əlaməti həmin ideologiyanın inkişafı üçün geniş perspektivlər təmin etmişdir ki, bu, milli ideologiyanın (azərbaycançılığın) gələcəyi barədə tamamilə nikbin fikirdə olmağa hər cür imkanlar verir. Xüsusilə o mənada ki, azərbaycançılıq ideologiyasının qarşısında bu gün polemika üçün həddlər qoyacaq heç bir maneə, yaxud həmin ideologiyanın

təkamülünü ya ləngidəcək, ya da süni şəkildə sürətləndirəcək heç bir konyuktur müdaxilə yoxdur.

Azərbaycançılıq ideologiyasının təkamülündə İlham Əliyev dövrü özünəməxsus dinamizmi ilə zənginləşməkdə, milli ictimai şüurun əsaslarını müəyyənləşdirməkdə, Azərbaycan xalqının dünya birliyindəki mövqelərini inamla yüksəltməkdədir. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidentinin ictimai-siyasi fəaliyyətini əks etdirən artıq yüzdən çox cildi nəşr olunmuş kitabının adı belədir: “İnkişaf məqsədimizdir”!..

Gənc dostlar, ənənəməzə uyğun olaraq növbəti ümumiləşdirmələrə keçirik... Birincisi, Heydər Əliyev Azərbaycanı həm müstəqil dövlət, həm də millət qurucusu olaraq göstərdiyi tarixi xidmətdə ilk növbədə ədəbiyyatın tükənməz imkanlarına istinad etmişdir... İkincisi, Heydər Əliyev bir xalqın ruhunun “tərcümanı” kimi yüksək dəyərləndirdiyi ədəbiyyatın (və ədəbiyyat adamının!) missiyasını dərinləndirən anlamış, onun ümummilli təbiətindən çıxış etmiş, “siyasiləşməsinə” qarşı mübarizə aparmışdır... Və üçüncüsü, İlham Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının tarixində keyfiyyətə yeni bir dövrün parametrlərini müəyyən etmişdir.

XVI mühazirə

Azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa

Əziz tələbələr, bu gün azərbaycanşünaslıqdan son mühazirəmizdir... Mövzumuz bir qədər ümumnəzəri, bəlkə də, düzgün olar deyək ki, metodoloji səciyyə daşıyacaq: azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa, başqa sözlə, ideologiyadan elmə...

Biz ilk söhbətimizdən başlayaraq ədəbi mənbələr – “Dədə Qorqud”, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətayi, “Koroğlu”, Vaqif, Zakir, Mirzə Fətəli, Seyid Əzim, füyuzatçılar, molla-nəsrəddinçilər, cümhuriyyətçilər, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, 60-cılar... əsasında Azərbaycanda azərbaycançılıq ideologiyasının hərəkətini izlədik. Bir sıra konkret məqamları təhlil etdik, zəruri ümumiləşdirmələr apardıq... Əlbəttə, söhbət ən çox nəzəri cəlb edən ümumiləşdirmələrdən gedir. Haqqında bəhs elədiyimiz mənbələr isə özündə o qədər zəngin məlumatlar ehtiva edir ki, qısa bir kursda həmin miqyası lazımı genişlikdə əhatə eləmək sadəcə mümkün deyil... Ancaq kursun qısalığı o baxımdan əhəmiyyətli sayıla bilər ki, biz heç bir tərəddüdə, artıq təfərrüatlara yol vermədən diqqətimizi məhz azərbaycançılıq (və

azərbaycanşünaslıq) materialı üzərində cəmləşdirə bildik.

Məlumdur ki, azərbaycançılıq bir ideologiyadır. Azərbaycan xalqının təşəkkülü ilə birlikdə meydana çıxmış, “Dədə Qorqud” – Nizami – Nəsimi – Füzuli – “Koroğlu” – Vaqif xəttilə inkişaf etmişdir. Mirzə Fətəli – “Əkinçi” – füyuzatçılar – molla-nəsəddinçilər – cümhuriyyətçilər xəttilə isə bu ideologiya artıq güclü müstəqillik hissiyyatları olan bir milləti ifadə edirdi... Azərbaycançılıq bu tipli ideologiyalar kimi etnik (etnoqrafik) dəyərlərə ehtiramdan başlayaraq tədricən bütöv bir sistemə çevrilmişdir.

Gəlin indiyəqədərki söhbətlərimizin ayrı-ayrı mövzuları üzrə azərbaycançılıq ideologiyasının hərəkət magistralını hər nə qədər sxematik təsir bağışlasa da, ümumi kontekstdə nəzərdən keçirək... Qədim dövrlərin təqdimində bizim üçün maraqlı, yəqin ki, etnik müəyyənliyimizlə (türklüyümüzlə!) coğrafi müəyyənliyimiz (azərbaycanlılığımız!) arasındakı tale əlaqələri olacaq. Bu əlaqələrin tarixi mübahisəlidir. Və o dərəcədə mübahisəlidir ki, ona indiki məlumat imkanlarımızla baş qoşmağımızın özü belə çərənçilikdən başqa bir şey olmazdı. Ancaq tarixi-coğrafi diferensiasiya keçirən türklüyün məhsulu (meyvəsi!) olan Azərbaycan türklüyü elə bir gerçəklikdir ki, onun “tərcümeyi- hal”ını yazmağa təşəbbüs göstərənlər bu etnosun tarixini nəinki bütövlükdə türklüyün tarixindən irəli apara, hətta, əksinə, danıb hələ də türklükdən ayrılımadığını da deyə bilirlər... Görürsünüz mü, tarix (xronologiya) öz əhəmiyyətini müəyyən mənada itirir. Hadisənin konkret olaraq hansı əsrlərdə, hətta minilliklərdə baş verdiyi xüsusi maraq kəsb etmir, ancaq mütləq əksəriyyət qəbul edir ki, Azərbaycan xalqı türk etnosunun diferensiasiyasının məhz Azərbaycandakı məhsuludur.

Normal obyektiv baxış Azərbaycan türk xalqının təxminən min beş yüz illik möhtəşəm bir tarixinin olduğunu təsdiq edir. Mühüm məqamlardan birinin o olduğu barədə bütün kurs boyu danışdıq ki, bu tarixi xalqın ən səmimi, təbii özünüifadə imkanı olan ədəbiyyatda özünü əks etdirir... “Dədə Qorqud” eposu Azərbaycanda məskunlaşmış, azərbaycanlılaşmış türklərin (o türklərin ki, ən gec e.ə. III minillikdən başlayan çox geniş bir Avrasiya miqyası vardı) epik pasportudur dedik. Niyə elə dedik? Hər şeydən əvvəl ona görə ki eposda barəsində söhbət gedən hadisələr Azərbaycanın coğrafiyasından kənara çıxır, qədim türklərin “yaddaşı” hərəkətə gəlir, vaxtilə yaşadıkları müxtəlif coğrafiyalar hüdudundakı əhvalatlar xatırlanır. Əlbəttə, bu, belə də olmalı idi... Dünyanın tarixi xalqların diferensiasiyası tarixidir. Xalqlar tarixi-coğrafi, siyasi, mədəni şərtlərlə, bir tərəfdən, təbii diferensiasiyaya məruz qalır, digər tərəfdən, bir-birilərlə həmin iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrə girməklə inteqrasiyaya cəhd göstərilir. Lakin “Dədə Qorqud”un İç Oğuzla Dış Oğuz münaqişəsi haqqındakı son boyunda bütün təfərrüatı ilə göstərildiyi kimi, etnik diferensiasiya tarixin qədim dövrlərində daha aparıcı olmuş, həmin inersiya orta əsrlər boyu davam etmişdir.

Əsərlərini farsca qələmə almasına rəğmən Nizaminin türk təəssübkeşliyini onun müsəlmanlığı və müasirliyi tamamlayır. Hər nə qədər etiqadlı bir müsəlman olsa da, dini məhdudluq, xurafat ona yaddır. Və əksinə, Nizaminin dühası öz enerjisini həm də ümumbəşəri dəyərlərdən alır... “Dədə Qorqud” eposu kimi Nizami “Xəmsə”si də türk, islam kökləri ilə birlikdə məhz Azərbaycan, azərbaycançılıq (və azərbaycanşünaslıq) mənbələridir.

Azərbaycanın türk-müsəlman mədəniyyətini XIII-XVI əsrlərdə sufizmin, yaxud panteizmin zənginləşdirdiyini dedik... Göstərdik ki, bu ideya həm ümum müsəlman, həm də ümumtürk səciyyəlidir. Və Azərbaycanda təzahürü, yayılması qaçılmaz idi. Nəsimi-Füzuli xətti ilə gedən inkişafında diqqəti çəkən əsas cəhət fəlsəfilərin estetikliklə əvəz olunmasıdır... Ancaq məsələnin bir mühüm tərəfi də unudulmamalıdır ki, sufizm yalnız yazılı ədəbiyyatı əhatə etməklə qalmır, xalq ədəbiyyatına elə bir güclü təsir göstərir ki, ozanı aşığa çevirir, ozan sənətini aşıq sənətinə transformasiya edir.

XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl Səfəvinin başçılığı ilə qurulan Azərbaycan Səfəvilər dövləti özünün etnososial, siyasi, mənəvi başlanğıcını əvvəlki əsrin Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu kimi güclü sülalələrindən – onların çox da uzun sürməyən dövlətçilik ənənələrindən alır. Əslində, ilk bütöv Azərbaycan dövləti özünəməxsus bir imperiya idi ki, onu təşkil edən türk tayfalarının bir xalq – Azərbaycan xalqı olaraq inteqrasiya prosesi davam edirdi. Həmin prosesin başa çatması üçün hələ bir neçə əsr də tələb olundu... Artıq türk məkanında diferensiasiya enerjisi azalmağa, ayrı-ayrı coğrafiyalarda (eləcə də Azərbaycanda) inteqrasiya xüsusi vüsət almağa başlamışdı. Ədəbiyyat bu vüsəti öz epos miqyası ilə müşayiət etməkdə idi.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan İntibahının bütün parlaqlığı ilə təzahürü, əlbəttə, öz gücünü epos yaradıcılığı, Səfəvilərin dini ideologiyasına çevrilmiş şiə sufizmi ilə yanaşı, fundamental təməlləri artıq atılmış bir millətin ruhundan, yaşamaq eşqindən alırdı. Bu fundamental təməllər hansılar idi?.. Bütün xalq vahid ünsiyyət məkanında birləşdirə biləcək kifayət qədər zəngin (və

ədəbi!) dil... Sonra?.. Əlbəttə, Səfəvilərin timsalında get- gedə möhkəmlənən dövlət idarəçiliyi, müxtəlif türk tayfalarının bir xalqın üzvi tərkib hissələrinə çevrilməsi... Daha sonra?.. Artıq Azərbaycan türklərindən başqa heç kimə mənsub olmayan geniş bir coğrafiya ki, sonralar “Azərbaycan” adlanacaqdı... Millətin başqa fundamental təməlləri də vardımı?.. Şübhəsiz, vardı... Ancaq biri daha mühüm idi ki, o da eyni epos ənənəsi orbitində olmaqdan irəli gələn mənəvi-mədəni birlik idi.

“Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya qədər lokallaşan – Azərbaycan oriyentasiyası qazanan milli ədəbi-ictimai təfəkkür yazılı poeziyada Füzulidən Vaqifə qədərki dövrdə tədricən, məşhur ifadə ilə desək, göylərdən yerə endi. Vaqif – Zakir – Seyid Əzim – Sabir xətt ilə realizmin mövqeləri gücləndi. Və Mirzə Fətəlinin, “Əkinçi”nin fəaliyyəti bu realizmin janr rəngarəngliyini ortaya çıxarmaqla milli ədəbi-ictimai təfəkkürün sferasını genişləndirmiş oldu.

Füyuzatçılarla molla-nəsrəddinçilərin “dialog”u, cümhuriyyətçilərin romantik (lakin milli!) idealları XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində sovet sosialist ideologiyası ilə üz-üzə gəldi... Həmin illərdə azərbaycanşünaslıq elmi də formalaşdı. Azərbaycanın ilk sovet alimləri, xüsusilə dilçiləri, ədəbiyyatşünasları, sənətşünasları, tarixşünasları, filosofları Azərbaycan barədəki təsəvvürləri ümumiləşdirib vətənşünaslığın əsaslarını qoyurdular. Azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa doğru hərəkət, nəticə etibarilə, həm ideologiya, həm də elm olan vətənşünaslıqda, əgər belə demək mümkündürsə, kütləvi bir xarakter alırdı... Mən istərdim ki, siz buradakı incəliyi nəzərdən qaçırmayasınız: azərbaycançılıq bir ideologiya olduğundan sovet cəmiyyətində irəli gedə bilməzdi,

azərbaycanşünaslığa da sovet dövründə bütün etnoloji elmlər kimi rəğbətlə yanaşılmırdı. Ancaq vətənpəşnaslıq hər nə qədər SSRİ-nin, yaxud “sovet vətəni”nin səlahiyyətində olsa da, özünün ölkəşünaslıq, yurdşünaslıq təzahürlərində mərkəzin elə bir qısqanclığına səbəb olmurdu.

Azərbaycançılıq – ideologiyadır deyəndə nəzərə almaq lazımdır ki, bu, xalqın, millətin maraqlarını ifadə edir. Hər hansı sinfin, yaxud zümrənin istəklərindən irəli gəlmir... Odur ki, biz onu milli ideologiya adlandırırıq... Niyə? Ona görə ki xalqın tarix səhnəsinə çıxdığı ilk dövrdən formalaşmağa qədəm qoysa da, məhz milli özünüdərk (və özünüdərsdiq) dövründə bütün gücü, imkanları ilə meydana çıxır.

Ötən müəzərələrimizdə demişdik ki, azərbaycançılıq ona görə bütöv (bölünməz) bir sistemdir ki, onun üzvi tərkib hissələri olan türkçülük, müsəlmanlıq və müəsirlik vəhdətdədir. Yeni bunlardan birini digərindən üstün tutmaq, yaxud onları qarşı-qarşıya qoymaq ideologiyanın, prinsip etibarilə, böhranı, çökməsi deməkdir.

Sovet dövründə həm türkçülüyə, həm də müsəlmanlığa qarşı amansız müəzirə, hətta təcavüz başladı, müəsirlik isə sovet rejiminin hüdudlarına sığırdırıldı... Yəni kütləvi savadlanma əvvəl ərəb, sonra latın, sonra da kirildə həyata keçirildi. Azərbaycanın, ümumən dünyanın sosialist (kommunist) uklonlu ədəbiyyatı cəmiyyətə təqdim olundu. Və Marks – Engels – Lenin (50-ci illərin əvvəllərinə qədər Stalin) geniş xalq kütlələrinə sırındı. Və beləliklə, nə türkçülüyə, nə müsəlmanlığa, nə də obyektiv müəsirliyə yer qaldı... Təbii ki, 20-ci, 30-cu illərdə formalaşan azərbaycanşünaslıq

azərbaycançılıqdan o dərəcədə məhrum oldu ki, nə “türk”, nə də “müsəlman” sözünü dilə gətirə bildi. Və etnogenezdən məhrum, zatıqırıq olduğu qədər də dinsiz, allahsız azərbaycanşünaslığın müəsirliyi də şübhə doğurmaya bilməzdi.

Sual olunur: belə bir azərbaycanşünaslıq mümkündürmü?.. Əlbəttə, mümkündür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki möhkəm təməllər üzərində formalaşan millət müəyyən dövrdən sonra elə bir inkişaf yoluna düşür ki, onun ideologiyası hər nə qədər təhriflərə məruz qalsa da, mahiyyəti zədələnmir. Və təsadüfi deyil ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində öz siyasi müstəqilliyinə qovuşan kimi Azərbaycan xalqı milli ideologiyasını da bərpa etdi.

Azərbaycanşünaslıq, əgər belə demək mümkündürsə, Azərbaycan haqqındakı faktların, məlumatların, elmi qənaətlərin, təhlillərin, nəzəri müəzərələrin, mükəlimələrin məcmusudur... Buna ilk mərhələdə ensiklopedik bir hadisə kimi də baxmaq olar. Məsələn, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzinin 2007- ci ildə nəşr etdiyi xüsusi “Azərbaycan” cildi Azərbaycan haqqındakı elmin – azərbaycanşünaslığın əsaslarını əks etdirir. Burada Azərbaycanın 1) təbiəti, təbii ehtiyatları və ekologiyası; 2) etnoqrafiyası, dili, dini; 3) tarixi, 4) konstitusiya əsasları; 5) milli (dövlət) təhlükəsizliyi; 6) xarici siyasəti; 7) iqtisadiyyatı; 8) elm, mədəniyyət və incəsənəti; 9) səhiyyə, idman, turizm imkanları və s. barədə məlumat verilmişdir.

Lakin azərbaycanşünaslığı yalnız ensiklopedik məlumatların, nə qədər elmi olursa-olsun, mexaniki məcmusu kimi qəbul etməklə kifayətlənmək olmazdı. Azərbaycanşünaslıq hər hansı halda azərbaycançılıq ideallarından (və ideologiyasından) geri

qalmamalıdır. Əgər geri qalarsa, yəni Azərbaycan xalqının maraqları azərbaycanşünaslığın problemləri səviyyəsində öz əksini tapmazsa, sonuncu öz elmi dəyərini itirmiş olacaqdır... Burada söhbət ondan getmir ki, azərbaycanşünaslıq azərbaycançılığın “naz”ı ilə oynamalıdır, ancaq bütün hallarda nəzərə alınmalıdır ki, etnoloji elmlər yalnız mövcud faktları təsbit etmir, xalqın (etnosun!) təbii istəklərinin, inkişaf meyillərinin perspektivlərini də təsəvvür eləməyə imkan verir.

Azərbaycanı həm türkologiya, həm iranşünaslıq, həm ərəbşünaslıq, həm də qafqazşünaslıq öyrənsə də, azərbaycanşünaslıq, prinsip etibarilə, türkologiyanın üzvi tərkib hissəsidir. Ancaq azərbaycanşünaslığın elə problemləri vardır ki, onların düzgün həlli adıçəkilən elmlərin birgə “məsləhətləşmə”lərini tələb edir. Xüsusilə ərəbşünaslığa, iranşünaslığa, qismən də qafqazşünaslığa (Alban abidələrinə görə) azərbaycanşünaslıqda ilk növbədə mənbəşünaslıq, mətnşünaslıq funksiyasında böyük ehtiyac var. Halbuki həmin elmlər özlərinin bu cür funksiyaları xaricindəki azərbaycanşünaslıq məsələlərinə müdaxilə etdikdə metodoloji qüsurlara yol verirlər.

Nəhayət, azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa hərəkətdə çox mühüm bir məqam istər ideologiya, istərsə də elmin Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını hansı miqyasda ehtiva etməsidir. Həmin məqamı az-çox təfsilatı ilə nəzərdən keçirmək üçün yenə də ədəbi materiala müraciət edəcəyik... Son illərin ədəbi materialına...

Şair Ramiz Qusarçaylının “Vətən” epopeyası nə qədər azərbaycançılıqdırsa, o qədər də azərbaycanşünaslıqdır.

Ramiz Qusarçaylı mənsub olduğu Vətənin tərcümeyi-halını mövcud tarix kitablarından bizə məlum xronologiya ilə nəzmə çəkməklə qalmır, tarixə nüfuz edərək onu öz şair təxəyyülü ilə canlandırmağa, elmi təfərrüatlarına xələl gətirmədən bütöv bir orqanizm kimi təqdim etməyə çalışır. Və xatırlatmağa ehtiyac duyulur ki, həmin uğurlu cəhdlərində Ramiz Qusarçaylıya Səməd Vurğun, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə kimi çox böyük müəllimləri yol göstərir. Ona görə də poemanın misraları, bəndləri bir-birinin ardınca bu qədər rahat, bu qədər yüyrək və bu qədər zəngin təsəvvürlər doğura-doğura gəlir...

Hər gün öyrənirəm Azərbaycanı,
Hər gün oxuyuram hey varaq-varaq.
Əlimdə kitabın şah səhifəsi
Üçüncü minillik, -
eradan qabaq...

Haqqın, həqiqətin kaşanəsidir, -
Canlı nəfəsidir tarix hər anın.
Deyirəm, ən qədim nişanəsidir
Mixi yazıları Azərbaycanın.
Bu xalqın kökəni,
bu xalqın soyu,
Uzanır tarixin min illərinə.
Keçib Arazboyu,
Urmıyaboyu,
Yol salıb Xəzərin sahillərinə.

Mannadan Midiyaya, Atropatena, Albaniyaya qədər Vətən tarixini vərəqləyən şairin “Astiaq əfsanəsi” ilə dövrümüze gəlib çatan hadisələr üzərində ayrıca dayanması, Midiyanın farslaşması tarixini bir daha yada salması, əlbəttə, ümumən türk tarixi miqyasında düşündürücü olmaya bilməz...

Əlbəttə, Azərbaycanda etnik müxtəliflik ən qədim dövrlərdən olmuşdur. Lakin Azərbaycan xalqı türk mənşəlidir, türk etnik-mədəni sisteminin üzvi tərkib hissəsidir, Azərbaycan müxtəlif etnik mənşəli qədim mədəniyyətlərin birbaşa deyil, dolayısı ilə varisidir.

Və “Vətən” müəllifi bu məsələdə son dərəcə ardıcıl, prinsipial və cəsarətlidir.

Təcavüzkar İrani darmadağın edərək dünya tarixinə yeni istiqamət verən (və dahi Azərbaycan şair-mütəfəkkiri Nizaminin qələmi ilə peyğəmbər səviyyəsinə yüksələn) Makedoniyalı İskəndərin Avropa – Asiya – Afrika hüdudlarında qurduğu möhtəşəm dövlət də süquta uğrayır. Və Azərbaycan adını daşıyan ilk ölkə tarix səhnəsinə çıxır...

İlkin Azərbaycan, -
Atropatena,
Türk dilli, türk soylu Azər birliyi,
Düşmən tuzaqları, -
dost əbirliyi.
Suverən məmləkət,
bağimsız ölkə,
Yer-yerdən təcavüz, hiylə, təhlükə,

Tapdandı sazişlər, vədlər, görüşlər,
Aldı caynağına hərbi yürüşlər,
Daxili çəkişmə,
xarici kələk,
Dözdü Atropatın ölümünədək...

Hər bir xalqın tarixinin fundamental dönüm nöqtələri, yaxud L.N.Qumilyov demiş, passionar dövrləri var. Ona görə də yalnız bilavasitə tarixçilər yox, mütəfəkkir yazıçılar da xalqın tarixindən danışanda ən azı intuisiya ilə həmin dövrlərdən xüsusi həssaslıqla bəhs edirlər. Ramiz Qusarçaylının “Vətən”də, ilk növbədə, dörd dövrə üstünlük verməsi tamamilə anlaşılındır ki, onlardan biri Atropatena, ikincisi Səfəvilər-Əfşarlar, üçüncüsü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dördüncüsü isə müstəqil Azərbaycan Respublikası dövrüdür. O dövrlər ki, Azərbaycanı Azərbaycan etmişdir. Və təsadüfi deyil ki, həmin dövrlər Vətən tarixinin sadəcə “daxili işi” olmayan beynəlxalq miqyaslı hadisələrlə də zəngindir. Və ona görə də şairin bu cür hallarda Vətən tarixindən ümumdünya tarixinin üzvi tərkib hissəsi kimi bəhs açması tamamilə anlaşılındır.

Azərbaycanın milli özünüdərk ərəfəsində Şimali və Cənubi olmaqla iki yerə parçalanması, əlbəttə, tarixi bir faciə idi. Bundan sonra ölkə (və formalaşmaqda olan millət!) hansı uğura imza atırdısa, birtərəfli, yarımçıq olur, yuxarıdan gələn ikitirəlik imkan vermirdi ki, xalq bütün miqyası ilə öz taleyinin sahibi olsun... Əlbəttə, Azərbaycanın həmin faciəsi barəsində az yazılmayıb, ancaq istər bu, istərsə də digər mövzularda müraciətində “Vətən” müəllifi ən azı ona görə orijinaldır ki, təqdim etdiyi xronoloji

(və xüsusilə ideya- estetik!) genişlik imkan verir ki, hadisələr daha aydın kontekstdə, daha bol işıq altında görünsün və daha obyektiv nəticələrə gəlin.

Ramiz Qusarçaylı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixindən danışarkən, çox doğru olaraq, Qafqaz İslam ordusunun xidmətlərini yüksək qiymətləndirir:

Başda Nuru paşa,
türk cəngavəri, -
Qafqaz Ordusunun baş komandanı,
Yanında yenilməz Turan əsgəri,
Çıxdı azadlığa Bakı şəhəri, -
Yazıldı tarixə Bakı əsəri,
Bakı zəfəri,
Oxutdu dünyaya Azərbaycanı,
Qafqaz Ordusunun baş komandanı...

“Vətən”də sovet “tarixşünasları”nın yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə türk dünyasının tarixinə siyasi-ideoloji təzyiqləri barədə ayrıca bəhs olunması, əlbəttə, bir sıra hallarda bugünə qədər davam edən metodoloji yanlışlıqların köklərini aydınlaşdırmaq baxımından maraqlıdır:

Millətçi bolşevik başbilənləri,
Leninə yarıbıb xoş gələnləri,
Stalin yolundan ilhamlananlar,
Despotu özünə “Allah” sananlar,

Çar dövrü yazılan elmi işləri,
Elmi əsərləri yığışdırırdı.
Avar, Xəzər, Bulqar dövlətlərinin
Mənşəyi türk olan millətlərinin,
Harda adı keçir, -
sıxışdırırdı.

Məsələ yalnız onda deyildi ki, tarix saxtalaşdırılır. Rusiyanın Rusiya olmasında rol oynamış ən böyük etnik-mədəni güclər – monqol- tatarlar (əslində, türklər) istehza hədəfinə çevrilirdi, bu irticaçı proses qanlı repressiyaların birbaşa müşayiəti ilə gedir, Vətənin ən düşüncəli yaradıcı övladları məhv edilirdi...

Ah...nələr oynandı bu məmləkətlə
Totalitar rejim,
repressiyalar,
Ələbaxım kütlə,
vəfalı kütlə...
Öz ulu dövrünün, qədim dövrünün
Bir yaşıl fəslini itirdi Vətən,
Ən zəki, ən ünlü oğullarıyla
İki-üç nəslini itirdi Vətən.

Sosializm “layihələr”inin zor gücünə həyata keçirildiyi, türk xalqlarının bir- birindən təcrid edilərək gələcəklərinin ən müxtəlif baxımlardan sual altına atıldığı illərdə “Azərbaycan davası”nı mühacirlər yürüdükdülər...

Vətənin siyasi mühacirləri
 Üz tutub hərə bir səmtə gedirdi,
 Mühacir həyatı yaşayırdılar.
 Vətəndən uzaqda təşkilatlanıb
 Bu şəhid Vətənin, qazi Vətənin
 Müstəqilliyini təbliğ edirdi,
 Millətin dərđini öz dərđi kimi
 El-el, ölkə-ölkə daşıyırdılar.

Sovetlər Birliyinin çökdüyü illərdə Azərbaycanın başına gətirilən oyunlar, ümummilli lider Heydər Əliyevin iradəsi, titanik səyləri ilə ölkənin siyasi böhrandan çıxıb inkişaf yoluna düşməsi barədə ətraflı danışandan sonra şair Azərbaycan tarixinin İlham Əliyev epoxasına gəlir:

Hələ gənc yaşında İlham Əliyev
 Qazandı xalqının etibarını.
 Xalqın da ruh səsi, inam birliyi
 Gətirdi ölkənin rəhbərliyinə
 Heydər Əliyevin yadigarını.

Xalqın etibarı, xeyir-duası
 Sarsılmaz birliyi, əqidəsiylə,
 Heydər Əliyevin siyasi kursu,
 İlham Əliyevin iradəsiylə
 Başlandı ölkənin yeni erası.

Səsləndi ölkənin yekdil səsiylə
 Qələbə müjdəli simfoniyası.

“Vətən” müəllifi Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan xalqının lideri İlham Əliyevin Vətən qarşısındakı xidmətlərini ürək genişliyi ilə tərənnüm edir ki, həmin xidmətlərin əsasında azərbaycançılıq (vətənpərvərlik!) ideyalarının aldığı geniş vüsət dayanır.

Azərbaycan tarixində İlham Əliyev epoxasının ən mühüm hadisələrindən biri erməni təcavüzünə son qoyulması, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi...

Bilsə də xisləti şərdi, böhtandı,
 Hay yenə öz murdar məkrinə uydu.
 Kürsüdən “Qarabağ Ermənistandır”, -
 Deyib öz fikrinə,
 nöqtə də qoydu.
 Hay hardan biləydi,
 nədən biləydi,
 Bu cılız “nöqtənin”,
 bu cür “nöqtənin”
 Başına yumruqlu “Nida” gələcək.

Əgər şair bütün poema boyu “Səni uduzdum, Vətən” deyirdisə Vətən müharibəsində qazanılan möhtəşəm Zəfərdən sonra artıq qələbə nəğməsi oxuyur:

Səni qazi-qazi qaytardım, Vətən,
Qəhrəman-qəhrəman qaytardım səni.
Səni şəhid-şəhid qaytardım, Vətən,
Cana can, qana qan qaytardım səni.

...Səni Laçın-Laçın qaytardım, Vətən,
Kəlbəcər-Kəlbəcər qaytardım səni.
Səni quca-quca qaytardım, Vətən,
Bəxtəvər-bəxtəvər qaytardım səni.
Səni Şelli-Şelli qaytardım, Vətən,
Lələdağ-Lələdağ qaytardım səni.
Səni Şuşa-Şuşa qaytardım, Vətən,
Qarabağ-Qarabağ qaytardım səni.

Azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa, ideologiyadan elmə hərəkət dövrümüzün reallığıdır. Bir yolun doğruluğunu əsaslandırmaq üçün biz milli ideallarımıza nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsilə yanaşı, onun nə dərəcədə elmi olduğundan çıxış edirik. Və odur ki, bizə milli təəssübkeşliyi qədər də elmi əsasları möhkəm bir azərbaycançılıq lazımdır... Elə bir azərbaycançılıq ki, heç zaman azərbaycanşünaslıqdan ayrılmasın.

Gənc dostlar, biz əvvəlki mühazirələrimizin hər birini üç ümumiləşdirmə ilə yekunlaşdırırdıq. Əslində, bu, təsadüfən belə alınırıdı... Kursu son verən mühazirəmiz üçünsə, görünür, bircə ümumiləşdirmə ilə kifayətlənməli olacağıq: azərbaycançılığın gücü onun azərbaycanşünaslığındadır...

Mündəricat

Ön söz	1
I müəhazirə	
Azərbaycanşünaslığın qədim qaynaqları	3
II müəhazirə	
“Dədə Qorqud”: qədim türk eposundan Azərbaycan eposuna	19
III müəhazirə	
Azərbaycanın Nizami dünyası	35
IV müəhazirə	
Azərbaycanda sufizm: Nəsimidən Füzuliyə	49
V müəhazirə	
Azərbaycan İntibahı	67
VI müəhazirə	
Milli tərəqqinin Mirzə Fətəli parametrləri	85
VII müəhazirə	
Sabir: lirikadan satiraya	103
VIII müəhazirə	
“Füyuzat”dan “Molla Nəsrəddin”ə	119
IX müəhazirə	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: siyasi bir metafora	137
X müəhazirə	
Azərbaycan: kapitalizmdən sosializmə	155
XI müəhazirə	
Səməd Vurğunun azərbaycançılıq idealları	171
XII müəhazirə	
Azərbaycançılıq XX əsrin ortalarında: Şimalda və Cənubda	189
XIII müəhazirə	
Azərbaycanda 60-cılar hərəkatı	209
XIV müəhazirə	
Ədəbiyyatın müstəqilliyindən müstəqilliyin ədəbiyyatına	223
XV müəhazirə	
Azərbaycançılıq: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə	237
XVI müəhazirə	
Azərbaycançılıqdan azərbaycanşünaslığa	257

Nizami Cəfərov

AZ RBAYCAN UNASLIQ mühazirələri

ADA Universiteti
Bakı, 2023

Məsul redaktor: **Afət Muradova**
Korrektor: **Xəyalə Bayandurova**
Bədii redaktor və örtük dizaynı: **Fikrət Məlikov**
Tərtib: **Murad Tağızadə**

Nəşriyyat direktoru: **Rəhilə Soltanqızı**
Mətbəenin direktoru: **Zöhrab Vəlibəyli**
Texniki redaktor: **Ruslan Mahmudov**

Çapa imzalanmışdır: 26.10.2023
Format: Sifariş: Tiraj: 500

Hazır materiallar əsasında çapa göndərilmişdir.

“GALAXY PRINTING MMC” mətbəəsi
Bakı, Azərbaycan, 2023
Mikayıl Müşfiq 2A